

MEDIER I BLÅSVÄDER

Torsten Thurén

Medier i blåsväder

DEN SVENSKA RADION
OCH TELEVISIONEN SOM
SAMHÄLLSBEVARARE OCH
SAMHÄLLSKRITIKER

Nr 5 i en serie skrifter utgivna av

STIFTELSEN

ETERMEDIERNA I SVERIGE

UTKOMNA VOLYMER I SKRIFTSERIEN

1. Leif Furhammar, *Med TV i verkligheten* 1995
2. Göran Elgemyr, *Radion i strama tyglar* 1996
3. Nina Wormbs, *Genom tråd och eter* 1997
4. Olle Sjögren, *Den goda underhållningen* 1997
5. Torsten Thurén, *Medier i blåsväder* 1997

© Stiftelsen Etermedierna i Sverige 1997

Fälths Tryckeri, Värnamo 1997

ISBN 91-1-972401-2

ISSN 1400-7274

STIFTELSEN ETERMEDIERNA I SVERIGE har initierat och driver ett tvärvetenskapligt forskningsprojekt om de svenska etermediernas uppkomst och utveckling fram till den tid då monolet upphör. Ett tjugotal forskare är knutna till olika delprojekt och deras resultat publiceras i denna skriftserie. Projektet kommer att sammanfattas i tre populärvetenskapliga volymer. Sveriges Radio AB och Sveriges Television AB har anslagit medel till stiftelsen motsvarande huvudparten av de beräknade kostnaderna. Senare har även Teracom Svensk Rundradio AB inträtt som ett stödjande företag. Dessutom har betydande bidrag erhållits från Marianne och Marcus Wallenbergs Stiftelse, Telia AB, Tipstjänst och STIM.

Administrativt leds forskningsprojektet av förre TV1-chefen *Olle Berglund*, som är ordförande i redaktionskommittén, och redaktörerna *Göran Elgemyr* (SR) och *Roland Hjelte* (SVT). I kommittén ingår även projektledarna professorerna *Stig Hadenius*, *Dag Nordmark* och *Lennart Weibull*. Professorerna *Sverker Ek* och *Jarl Torbacke* tillhör också redaktionskommittén.

Innehåll

INLEDNING · 13

- Undersåten, kunden och medborgaren · 17
- Citadellet, arenan och vildmarken · 23

KAPITEL 1

- FÖRSIKTIGHET OCH FÖRMYNDERI. RADIOTJÄNST 1925–1955 · 26
 - Osjälvständighet och försiktighet · 27
 - Samhörighet och folkuppfostran · 41
- De två principerna tillsammans – 1943 års radioutredning · 59

KAPITEL 2

- LUDVIG NORDSTRÖMS LORT-SVERIGE –
EN PLÄDERING FÖR FOLKHEM OCH MODERNISERING · 64
 - Nordström och folkhemmet · 66
 - Nordströms bakgrund och åsikter · 68
 - Radioprogrammen om Lort-Sverige · 70
 - Diskussionen i Radionämnden · 74
 - Pressdebatten om Lort-Sverige · 77
 - Undersökande journalistik eller propaganda? · 83

KAPITEL 3

- IVAR LO-JOHANSSONS ÅLDERDOMSSVERIGE –
EN PLÄDERING FÖR INDIVIDENS RÄTT · 86
 - Det första programmet – demografisk determinism · 87
 - Det andra programmet – kritik mot ålderdomshemmen · 90
 - Det tredje programmet – ensamhet och kärlek · 93
 - Det fjärde programmet – kritik mot tvång · 95

Debatten · 99

Slutsatser · 101

KAPITEL 4

1925–1955. SLUTSATSER · 104

KAPITEL 5

1955–1970. SJÄLVSTÄNDIGHET, PROFESSIONALISERING OCH

VÄNSTERVRIDNING · 107

Radiochefen Olof Rydbeck · 108

Dagens Eko, Per Persson och upphävandet av vetorätten · 113

Skjutjärnsjournalistiken · 119

Nyhetsbevakningen · 121

Dokumentärprogram · 124

Upphovsrätt kontra opartiskhet –

Den svenska fattigdomens betydelse · 125

KAPITEL 6

1960 ÅRS RADIOUTREDNING – ETT FLERTYDIGT DOKUMENT · 131

Allmän målsättning · 132

Etermediernas genomslagskraft · 135

Social utjämning · 136

Minoriteternas intressen · 138

Opartiskhet och mångfald · 139

Styrning av opinionen · 144

Slutsatser · 148

KAPITEL 7

TRE DEBATTBÖCKER · 151

Ivar Ivre – försiktig reformvilja · 151

Herbert Söderström – kritik av restriktioner · 154

Lars Ulvenstam – att stimulera debatt · 161

Slutsatser · 170

KAPITEL 8

LIS ASKLUNDS PROGRAM OM EUGENIAHEMMET · 172

Bakgrunden · 172

Programmet · 174

Pressreaktionerna · 181

Inspektionerna · 182

Riksdagsdebatten · 184

Radiochefen och Radionämnden · 186

Avgörandet · 187

Slutsatser · 187

KAPITEL 9

SVART VECKA I NIMBA · 190

Inledning · 190

Programmet · 191

Kritik och försvar – allmänt · 194

Kritik och försvar – de 29 punkterna · 196

De 29 punkterna – slutsatser · 203

Undersökande journalistik eller propaganda? · 207

Debatten om Lamco · 209

Slutsatser · 211

KAPITEL 10

1955–1970. SLUTSATSER · 212

KAPITEL 11

1970–1977. STRIDEN OM VÄNSTERVRIDNINGEN · 217

KAPITEL 12

TVÅ OMDEBATTERADE PROGRAM · 220

Har du hört vad som hänt? · 220

Från socialism till ökad jämlikhet · 226

De enskilda programmen · 228

Generella synpunkter · 246

Sammanfattning och slutsatser · 254

KAPITEL 13

JÖRGEN WESTERSTÅHL, FORSKARE OCH IDEOLOG · 259

Westerståhls undersökningar · 259

Kritik från två håll · 266

Westerståhl och LKAB-strejken –
meningsbrytningar inom Sveriges Radio · 270

Westerståhl om Portugal · 274

Westerståhl och hans kritiker · 284

KAPITEL 14

1974 ÅRS RADIOUTREDNING – PLIKT OCH FRIHET · 287

Allmänna principer · 287

Yttrande- och informationsfrihet · 289

Vänstervridning eller inte? · 291

Demokratiska värden · 292

Alkohol · 293

Våld · 294

Könsroller · 295

Folkrörelserna · 296

Kultur · 296

Underhållning utan publikfrieri · 297

Emancipation · 298

Slutsatser · 299

KAPITEL 15

1970–1977. SLUTSATSER · 301

KAPITEL 16

1977–1995. MEDIELANDSKAPET FÖRÄNDRAS · 305

KAPITEL 17

MARKNADSKRAFTERNA EXPANDERAR · 307

1989 års TV-utredning · 307

Kommersiell lokalradio · 313

»Förmynderiets teori« – angrepp på public service · 316

Radio Q – ett experiment med kommersiell lokalradio · 328

KAPITEL 18

ZIGENARPROGRAMMET 1986 · 336

Reportaget · 336

Debatten · 341

Reaktioner på programmet · 346

Pressen om zigenarprogrammet · 348

Slutsatser · 351

KAPITEL 19

UNDERSÅTEN, KUNDEN OCH MEDBORGAREN · 354

Att styra opinionen · 354

Kundprincipen · 355

Medborgarprincipen och dess komplikationer · 356

Är public service självmotsägande? · 357

Etermedierna och tidsandan · 358

Försvaret för public service · 359

Försvaret för mångfald och debatt · 360

NOTER · 362

KÄLLOR OCH LITTERATUR · 367

BILDKÄLLOR · 376

INNEHÅLLSFÖRTECKNING CD-ROM · 377

REGISTER · 378

Inledning

TEMAT FÖR DENNA STUDIE är etermediernas förhållande till demokratin. Närmare bestämt: vilken roll kan ett public service-system som det svenska spela i ett demokratiskt samhälle? Främjar det eller motverkar det demokratin? Det är ett stort och svårt problem, och jag gör naturligtvis inte anspråk på att lösa det. Men jag hoppas åtminstone kunna hyfsa det något och belysa det med utgångspunkt från svenska erfarenheter.

Vad är då »public service«?

Den etablerade svenska översättningen, »radio och TV i allmänhetens tjänst«, är så vag att den i stort sett inte säger någonting. Hans Furuhausen polemiserar mot den och framhåller att på engelska betyder »public« »offentlig«. »Ett public service-företag har alltså sitt uppdrag från samhället och arbetar i samhällets tjänst; det är samhället som finansierar och kontrollerar dess verksamhet.« (Furuhausen 1984) James Curran uttrycker en liknande uppfattning när han skriver att public service är »kopplad till staten« (»linked to the state«). (Curran 1992) Detta torde vara den vanligaste åsikten, och jag delar den.¹ Med public service menar jag det system som gäller för Sveriges Radio och Sveriges Television och för det brittiska BBC, alltså ett formellt självständigt men statligt reglerat etermediesystem. Däremot anser jag inte att monopol ingår i public service-begreppet. Tyngdpunkten i min undersökning ligger dock på monopoltiden och de speciella förhållanden som rådde då.

Statlig reglering är alltså det utmärkande för public service. Denna reglering är problematisk. Innebär det inte något auktoritärt och förmyndaraktigt när staten går in och kontrollerar ett

viktigt massmedium? Å andra sidan: översvämmas inte radion och televisionen av ytlig underhållning när staten släpper sitt grepp? Är det mer demokratiskt?

Ett sätt att få grepp om problematiken är att se hur man tidigare har resonerat kring denna fråga. Därför går jag tillbaka i den svenska radions och televisionens historia och studerar hur etermediernas roll för demokratin har beskrivits och diskuterats i debattinlägg, i statliga utredningar, i pressen.

Men sådana inlägg blir ofta alltför abstrakta. Det är bara alltför lätt att glida över svåra problem med allmänna fraser. När debatten handlar om enskilda, konkreta, program får den däremot en helt annan skärpa. Den handlar då om huruvida ett visst uttryckssätt, en viss bildsekvens, en viss åsikt ska få offentliggöras. Och då får allmänna begrepp som »saklighet«, »opartiskhet«, »mångfald« och »demokrati« kött och blod. Jag väljer därför ut ett program eller en programserie per decennium, från 30-talet till och med 80-talet, och undersöker hur de har diskuterats i Radionämnden, internt inom företaget, i pressen, i något fall även i riksdagen. De program jag väljer är sådana som har varit särskilt kontroversiella och omdiskuterade.

Det jag studerar i första hand är alltså den ideologiska aspekten på temat »etermedierna och demokratin«. Men i och med att jag diskuterar enstaka program lämnar jag också delvis den ideologiska nivån, »metanivån«, och kommer in på frågan vilken roll dessa program faktiskt har spelat i det demokratiska samtalet.

I och med att jag har valt denna uppläggning har jag avsvurit mig varje möjlighet till representativitet. Det har sänts åtskilliga program under årens lopp, och många har varit omdiskuterade. Det har gjorts många diskussionsinlägg om principerna för radions och televisionens arbete. Hellre än en allmän och ytlig översikt över hela fältet gör jag därför nedslag på områden som jag finner särskilt intressanta. Min framställning bör snarare betraktas som ett antal separata studier kring ett gemensamt tema och med en gemensam teoretisk ram än som en sammanhängande berättelse.

Undersökningen omfattar följande delar:

1. 1925–1955

1925 bildades AB Radiotjänst, och därmed börjar den svenska public service-radions historia. Perioden fram till 1950-talets första år är en i stort sett enhetlig epok. Den ligger också så långt tillbaka i tiden att det är ganska lätt att se på den med distans. Det har också kommit fram en del litteratur om denna tid. Därför gör jag en sammanhängande framställning där jag skissar de mest utpräglade dragen utifrån två av epokens mest framträdande radiopersonligheter, reportern Sven Jerring och föredragschefen Yngve Hugo.

Det enda etermedium som fanns under denna tid var radion, och den präglades av en kombination av försiktighet och förmynderi. Kontroversiella ämnen undveks i stor utsträckning. Men inte helt. 1938 gjorde författaren Ludvig Nordström en reportageresa om bostadsförhållandena på den svenska landsbygden, där han lanserade uttrycket »Lort-Sverige«. 1949 gjorde Ivar Lo-Johansson en liknande bravad med sin föredragsserie »Ålderdomssverige«. Båda dessa programserier blev mycket uppmärksammande, och därför får de var sin specialstudie.

2. 1955–1969

I mitten av 50-talet bröt en ny tid in i de svenska etermedierna. Regelbundna televisionssändningar inleddes år 1956, och TV blev snart det dominerande etermediet. Ideologiskt präglas perioden av en gradvis frigörelse från rädslan för kontroversiellt stoff och en allt starkare journalistisk professionalisering.²

Även denna epok ligger så långt tillbaka i tiden att jag anser mig kunna göra en allmän översikt. I centrum står epokens dominerande personlighet, radiochefen Olof Rydbeck. I detta avsnitt ligger tyngdpunkten på delstudierna. Dessa omfattar dels två principiella inlägg av olika karaktär – de ideologiska avsnitten i 1960 års parlamentariska radioutredning och tre debattskrifter från 60-talet – dels två omdebatterade program – ett radioprogram från 1959 om ett skolkhem för handikappade barn och ett TV-reportage från 1966 om en strejk i ett svenskt gruvföretag i Liberia.

3. 1970–1977

70-talets första hälft karakteriserades av svåra kontroverser kring den radikaliserings som radions och televisionens utbud påstods präglas av, »vänstervridningen«. Mot slutet av decenniet blev det ideologiska klimatet lugnare.

Jag koncentrerar min framställning på de ideologiskt mest spännande åren, 70-talets början, och specialstuderar två av epokens mest kontroversiella program – den satiriska pjäsen *Har du hört vad som hänt?* och dokumentärserien *Från socialism till ökad jämlikhet*, båda från 1971. Jag studerar också professor Jörgen Westerståhl, vars undersökningar om objektiviteten i de svenska etermedierna fick stort genomslag i debatten under 70-talet. Som avslutning analyserar jag 1974 års radioutrednings betänkande från 1977, vilket jag betraktar som monopoltidens sista stora ideologiska manifestation.

4. 1978 OCH FRAMÅT

Detta är en period som det är svårt att få grepp om, kanske därför att den ligger för nära i tiden. Under 80-talet och början av 90-talet inträffade en dramatisk förändring i de svenska etermediernas struktur, eftersom public service-företaget för första gången fick konkurrens. Den nya epoken fick sitt egentliga genombrott först 1988 då den kommersiella satellit-TV-kanalen TV 3 började sända över Sverige. Sedan gick utvecklingen snabbt, och inom några år fanns det ett rikt utbud av reklamfinansierade TV-kanaler att välja mellan. Också inom ljudradion ägde en avreglering rum.

Dessa förändringar var så genomgripande och så kontroversiella att de är värda en utförlig behandling. Mitt dilemma är att ramen för denna framställning skulle brytas om jag gav »satellitrevolutionen« det utrymme den förtjänar. Å andra sidan kan jag inte ignorera den. Jag nöjer mig därför med en kortfattad framställning där jag antyder den nya situationen. För det första studerar jag den utredning från 1989 som banade väg för mark-sänd reklam-TV. För det andra analyserar jag en ideologiskt fär-

gad plädering för kommersiell radio, Anders E. Borgs *Förmynderiets teori*. För det tredje behandlar jag en bok som skildrar ett experiment med kommersiell kvalitetsradio, Radio Q. Som konkret exempel har jag valt ett magasinprogram om zigenare från år 1986 som beskyldes för att vara främlingsfientligt och rasistiskt.

Undersåten, kunden och medborgaren

För analys av ett så heterogent material som det här är frågan om behövs en teoretisk ram eller modell som de olika studierna kan passas in i. Jag ska därför skissera en sådan.

Skenbart är problemet enkelt. Det handlar om huruvida man vill styra opinionen genom att påverka massmediernas utbud. Ska man »ge folk vad de behöver« eller »ge folk vad de vill ha«? Det tycks bara finnas tre, hanterliga, komplikationer.

Den första är att styrningen av opinionen kan vara av olika styrka. Det handlar inte om en tydlig dikotomi utan om en glidande skala från en stark, auktoritär styrning, över mildare former, till ett system helt utan styrning, där utbudet enbart bestäms av publikens efterfrågan. Om styrningen är stark innebär det att publiken betraktas som undersåtar som i värsta fall ska dompteras, i bästa fall uppfostras. Jag kallar därför detta för »undersåteprincipen«. I skalans andra ände betraktas publiken som kunder vilkas preferenser ska tillgodoses. Jag kallar därför denna princip för »kundprincipen«.

Den andra komplikationen är att styrningen kan ha olika motiv. Den kan antingen syfta till att tillgodose de styrandes intressen eller till att tillgodose de styrdas, publikens, intressen. I det förra fallet är styrningen auktoritär, i det senare välvillig, paternalistisk. Att gränserna kan vara oklara och att auktoritära motiv vanligen döljs av ett paternalistiskt språkbruk är självklart.

Den tredje komplikationen är att styrningen kan utföras av olika instanser. De viktigaste är

- staten, den mäktigaste instansen. I auktoritära samhällen, där staten försöker tvinga på människorna vissa värderingar eller verklighetsuppfattningar, är styrningen uppenbar. Men också i demokratier kan statsmakten påverka opinionen. Ett problem som i hög grad gäller public servicemedierna är: går det att organisera ett statligt stöd till massmedierna på ett sådant sätt att deras innehåll inte påverkas av staten?
- annonsörer och andra intressen som kan försöka hindra icke önskvärda inslag, exempelvis sådana där det privata näringslivet kritiseras. De kan också aktivt främja en viss typ av inslag, exempelvis bred underhållning.
- medieföretagen. Privata medieföretag är ju en del av det privata näringslivet. Hur stark kritik av näringslivet kan man förvänta sig från dem? Många medieföretag, främst inom tryckta medier, har dessutom som uttalat syfte att främja politiska intressen. Kan de inskränka detta till ledarsidorna, eller påverkar den politiska inställningen också nyhetsutbudet?
- journalisterna. Enskilda journalister har ett inte obetydligt utrymme för låta sina personliga åsikter påverka sina program eller artiklar. Och som kollektiv kan journalisterna vara en maktfaktor.

På grundval av detta kan man konstruera följande enkla modell:

Undersåteprincipen
Hård styrning
Auktoritärt
Paternalistiskt

Kundprincipen
Ingen styrning
Efterfrågan
bestämmer

Styrning av – staten – ägarna – annonsörerna – medieföretagen – journalisterna

Längst ut till vänster har vi den syn på massmedierna som råder i diktaturstater. Där är massmedierna en del av samhällsapparaten och förväntas uppfostra publiken i den rådande ideologin. En bit längre åt höger kommer mildare former av styrning. Allra längst ut till höger har vi åsikten att man ska »ge folk vad de vill ha«.

Denna modell kan användas för analys på två nivåer som det är viktigt att skilja på. Den ena nivån är den *normativa* – den roll någon anser att etermedierna *bör* spela. Den andra är den *deskriptiva* – den roll etermedierna faktiskt spelar. Att det ibland kan vara svårt att skilja de båda nivåerna åt gör det inte mindre viktigt att hålla dem isär, tvärtom. Varken undersåteprincipen eller kundprincipen torde sålunda kunna realiseras fullt ut i verkligheten. De är teoretiska konstruktioner, idealtyper, som bara existerar i renodlad form på det normativa planet. Min analys kommer huvudsakligen att befinna sig på den normativa nivån men med vissa utflykter till den deskriptiva.

Genom att laborera med olika slag av styrning kan man komma åt en komplikation med kundprincipen. Det är nämligen inte alls säkert att publikens preferenser bäst tillfredsställs i ett marknadssystem. Paradoxalt nog kan man hävda att det behövs en viss statlig styrning för att publikens/kundernas preferenser ska realiseras. Det finns flera skäl till detta.

Först och främst handlar det om risken för monopol i ett kommersiellt massmediesystem. Därvidlag är massmediebranschen inte annorlunda än vilken bransch som helst, men därtill kommer att massmedierna producerar åsikter och att ett monopolföretag kan bedriva åsikts censur. Detta kan vara ett argument både för presstöd och för statlig styrning. Båda kan användas för att motverka marknadens tendenser till likriktning.

För etermediernas del finns dessutom ett vanligt argument för styrning som jag kallar *minsta gemensamma nämnaren-argumentet*. Tanken är att i ett kommersiellt system kommer annonsörerna att främja sådana program som har en stor publik. Detta innebär visserligen att publikens preferenser tillfredsställs, men bara en del av dem. Om kommersialisering av etermedierna leder till monopol

eller oligopol kan resultatet bli en utslätning av utbudet. Detta kommer att präglas av »den minsta gemensamma nämnaren«, det som de flesta vill ha, vilket vanligen blir detsamma som lätt underhållning. Specialintressen av olika slag tillfredsställs däremot inte. En statlig reglering av utbudet kan däremot tillfredsställa den icke köpkraftiga efterfrågan som existerar i form av mer eller mindre smala intressen. Dessa kan vara av hobbykaraktär, kulturella intressen, lokala och regionala intressen, religiösa intressen, etniska minoritetsintressen etc.

Så långt verkar allt vara relativt enkelt, åtminstone i teorin. Det handlar dels om huruvida man vill styra opinionen och i så fall hur mycket, dels om vem som ska styra och i vilken riktning denna styrning ska ske.

Men enkelheten är bara skenbar. Om man intresserar sig för mediernas roll i den demokratiska processen blir situationen mer komplicerad. I ett demokratiskt samhälle spelar nämligen massmediernas publik varken rollen som undersåtar eller som kunder utan som *medborgare*. Medan undersåten bara har skyldigheter och inga rättigheter, och kunden bara har rättigheter och inga skyldigheter, har medborgaren både rättigheter och skyldigheter. Rättigheterna är yttrande- och tankefrihet, rösträtt, rättssäkerhet, m. m. Medborgarens skyldighet är att sätta sig in i olika politiska frågor för att kunna ta ställning till dem.

För att kunna fullgöra sina skyldigheter måste medborgaren ha kunskap om aktuella politiska och sociala frågor. Men han eller hon kanske inte spontant efterfrågar sådan kunskap. I så fall, bör då inte någon instans, exempelvis staten, se till att medborgaren ändå får tillgång till den information han/hon behöver? Men det innebär ju att medborgaren inte är suverän utan behandlas som undersåte. Och det är väl odemokratiskt?

Detta medborgarprincipens dilemma belyses på ett utmärkt sätt av en av yttrandefrihetens stora teoretiker, paradoxalt nog utan att han själv är medveten om det. Jag tänker på John Stuart Mill, den brittiske liberalen, och hans klassiska verk *Om friheten* från år 1859 (Mill 1989).

Mill argumenterar våltaligt för en oinskränkt yttrande- och tryckfrihet och hävdar att den som vill inskränka yttrandefriheten gör anspråk på ofelbarhet. Där överdriver han kanske, men det handlar i varje fall om att anse sig veta bättre än publiken. Och enligt demokratiens principer ska ju medborgarna vara suveräna.

Det intressantaste av Mills argument för yttrandefriheten är hans syn på hur genuina åsikter bildas. Han nöjer sig inte med att säga att medborgarna ska få tillgång till relevanta fakta och åsikter i största allmänhet. Han betonar särskilt att även sakligt felaktiga och moraliskt förkastliga åsikter måste släppas fram. Detta beror *inte* på att Mill tror att sanningen och moralen alltid kommer att segra i den fria åsiktskonkurrensen. Tvärtom, han är väl medveten om att yttrandefriheten kan leda till icke önskvärda konsekvenser.

I stället hävdar Mill att ingen människa kan hysa en självständig åsikt utan att ha mött dess motsats. För att kunna ha en övertygelse som man kan stå för måste man ha mött angrepp mot denna åsikt, anser Mill. Ingen åsikt, hur riktig den än är, har något värde om den inte ifrågasätts. Först den som har tagit till sig motargumenten och avvisat dem på ett genomtänkt sätt har en genuin övertygelse. Och det handlar om verkligt hårda angrepp, där motståndaren använder sina bästa argument. Mill nämner Newtons teorier som exempel på grundmurade sanningar som måste få ifrågasättas. (Mill hade ju här mer rätt än han anade, eftersom Einstein faktiskt har reviderat Newtons teorier ganska grundligt.) I dag skulle vi kanske säga att ingen blir en övertygad antirasist som inte har konfronterats med en skicklig rasist och ändå förkastat rasismen.

Men att få sina djupt rotade föreställningar ifrågasatta är plågsamt, framhåller Mill. Yttrandefriheten är krävande. Mill betraktar alltså inte människorna som kunder med enbart rättigheter utan som medborgare med plikter och skyldigheter.

Mills sätt att resonera påminner om den moderna distinktionen mellan aktiv och passiv frihet. Den passiva friheten innebär helt enkelt att man får göra vad man vill. Den aktiva friheten innebär att man har förmåga att utnyttja denna frihet på ett moget och genomtänkt sätt.

Mill pläderar för en helt fri press. Han tycks föreställa sig att medborgarna frivilligt kommer att utsätta sig för det obehag det innebär att konfronteras med åsikter som de ogillar. Det kanske beror på att Mill tänker sig en bildad borgerlig publik som har både tid och intresse att sätta sig in i svåra och komplicerade frågor. Men i ett demokratiskt samhälle med verkliga *massmedier* blir det mindre sannolikt att publiken verkligen kommer att anstränga sig så mycket som medborgarprincipen kräver.

Därmed ligger en paradoxal tanke nära till hands. Kanske människorna bör styras till frihet? Uppfostras till självständighet? Sådana tankar är inte ovanliga i de svenska etermediernas historia. De finns i tre varianter:

- 1 Folkbildning i klassisk mening. Programutbudet ska vara pedagogiskt och lärorikt, inte minst beträffande samhällsfrågor. Vi kan kalla detta för »demokratisk medborgarfostran«.
- 2 Objektivitet. Ända sedan Radiotjänsts start 1925 har de båda orden »saklighet« och »opartiskhet« varit ledstjärnor för svensk public service. Så småningom blev beteckningen »objektivitet« vanlig, och detta begrepp diskuterades särskilt under 70-talet. Men man kanske inte alltid tänker på att objektivitetskravet innebär ett slags styrning av utbudet. Det är inte självklart att publiken spontant efterfrågar objektiv information.
- 3 Stimulans till debatt. Programmen ska vara engagerande, kanske provocativa, så att andra medier tar upp ämnet, ger andra versioner, andra åsikter. På det sättet engageras människor i frågor som de tidigare inte intresserat sig för. Detta är, om man så vill, en moderniserad version av Mills åsiktspluralism. Också denna princip har funnits i diskussionen om de svenska etermedierna under hela deras historia, även om den, åtminstone tidigare, kom i skymundan i förhållande till de båda andra.

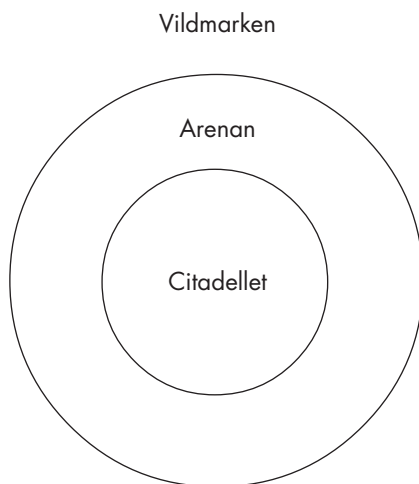
Dessa tre principer syftar till att styra utbudet men inte för att manipulera publiken utan för att tvinga den att tänka självständigt och få den att gå från passiv till aktiv frihet. Syftet är alltså frigöran-

de, och därför använder jag beteckningen »emancipatorisk styrning« som en samlande beteckning för folkbildning, objektivitet och debattstimulans.

Citadellet, arenan och vildmarken

I min undersökning använder jag mig av ytterligare en enkel modell som bygger på begreppen *konflikt* och *konsensus*. Den som har ett konfliktperspektiv uppfattar samhället som präglad av djupgående »antagonistiska« motsättningar, medan den som utgår från konsensus ser samhället som i grunden harmoniskt. Konsensusperspektivet förutsätter att samhällsordningen är legitim, medan konfliktperspektivet ofta innebär att den uppfattas som illegitim, som något att ta avstånd från.

Men som jag ser det handlar det inte om antingen eller utan om både och. I varje samhälle, också det friaste, finns det några värden som inte får ifrågasättas och några åsikter som inte tolereras. Och i varje samhälle, även det mest auktoritära, finns det en arena för fredlig »icke antagonistisk« idékamp. Man kan framställa detta som två koncentriska cirklar:

Vi kan föreställa oss cirkelarna som en skiss av en medeltida borg. Innerst har vi *citadellet*. Där befinner sig de värden som inte får ifrågasättas och som måste försvaras till varje pris. Det kan gälla demokratin själv, det kan gälla religionen, den goda smaken, laglydnad, nykterhet etc.

Sedan kommer *arenan*. Där råder visserligen konflikt, men det är en konflikt i reglerade former. Man strider om ekonomisk politik, regionalpolitik, kulturpolitik, sådana frågor som politiska partier brukar ha olika åsikter om. Metaforen för kampen är *spel*. Den politiska och ideologiska debatten kan liknas vid relativt våldsamma spel som fotboll eller ishockey, den kan liknas vid spel som poker där bluff och chansning har betydelse, den kan liknas vid intellektuella spel som schack. Men det avgörande är att det finns regler som alla förväntas följa.

Den yttre cirkeln föreställer den ringmur som omgärdar bor-gen/samhället. Utanför finns *vildmarken*, och där hotar fienden. Där härjar diktaturanhängare, rasister, barnporrproducenter, narkotikaförespråkare och annat löst folk som under inga omständigheter får släppas in. Mellan dem som befinner sig innanför och dem som befinner sig utanför muren råder *krig*. Det finns inga regler, alla medel är tillåtna. Liberaler som John Stuart Mill säger att de vill riva muren och släppa in alla på arenan. Men jag tror inte det är realistiskt. När det kommer till kritan blir alltid någon åsikt utdriven i vildmarken.

I det svenska public service-systemet har demokratin under alla år residerat i citadellet som ett oantastligt värde. I övrigt har de värden det har rätt konsensus kring varierat en hel del. Omsorgen om arenan har åtminstone under tidigare epoker varit stor. Ett regelverk med lagstiftning, avtal med staten och radionämnd har skapats för att garantera saklighet och opartiskhet. Frågan vem som skulle släppas in på arenan och vem som skulle hållas utanför handlade i många år om kommunisterna. De fick tidigt delta i valdebatter i egenskap av riksdagsparti, men i andra sammanhang försökte man driva ut dem i vildmarken som odemokratiska och nationellt opålitliga.

Min modell med de två cirkelarna är inte självklar. Den förutsätter nämligen att man befinner sig innanför muren. För den som befinner sig utanför ser verkligheten annorlunda ut. Då gäller inga spelregler, då finns ingen arena. Den som anser den etablerade ordningen illegitim vill helt enkelt ta sig över muren, kasta ut företrädarna för dagens konsensus i vildmarken och etablera en egen konsensus. Man kan tala om *en kamp om språket*. Kampen handlar om vem som ska dominera det offentliga samtalet, vem som ska ha *hegemoni*.

Utifrån principen om »kampen om språket« blir frågor om allsidighet, opartiskhet, neutralt språk och stimulans till debatt tämligen meningslösa. »Kampen om språket« är ju en krigsmetafor. Enligt den betraktas medierna antingen som ett slagfält där politiska aktörer slåss om hegemonin eller också som en krigsförande part bland andra i den stora striden om hegemonin. Det som skiljer krig från spel är att krig förs utan regler. Skillnaden mellan konsensus och konflikt i form av »kampen om språket« blir då en skillnad mellan att följa regler och att inte göra det.

En del konflikter kring den svenska radion och televisionen kan betraktas ur detta perspektiv. Inte minst gäller det kontroverserna kring »vänstervridningen« under 60- och 70-talen. Vänstern beskyldes för att inte hålla sig till de etablerade spelreglerna men uppfattade sig ofta själv som föremål för diskriminering, utdriven i vildmarken.

Försiktighet och förmynderi Radiotjänst 1925–1955

ATT BESKRIVA DEN svenska radions första decennier ur ett journalistiskt perspektiv förefaller vara en enkel sak. De karakteriseras av försiktighet och förmynderi, av undvikande av allt kontroversiellt, av ett paternalistiskt uppfostrarnit. Radion var från början knappast ett journalistiskt medium över huvud taget, åtminstone inte med moderna mått mätt. Så småningom, mycket långsamt, skedde en utveckling mot större självständighet och djärvhet. Men först efter 1955 ägde den verkliga frigörelsen rum. Det var först då som radion började bedriva en egen nyhetsverksamhet och dess medarbetare började agera som professionella journalister.

Så beskrivs utvecklingen av Göran Elgemyr, den forskare som grundligast har studerat epoken. Och så beskrivs den av memoarförfattare som Olof Forsén, Nils-Olof Franzén och Gunnar Helén. Detta torde också vara en i det stora hela realistisk beskrivning. Men, menar jag, radions utveckling saknade inte komplikationer. Försiktighet och förmynderi är inte samma sak. Paternalism behöver inte innebära passivitet. Och det finns andra slags professionalitet än den moderna nyhetsjournalistikens.

Jag ska börja med att ge en översikt över den svenska radions historia utifrån en rak utvecklingsmodell för att sedan komplicera bilden något. Två av epokens mest intressanta och omdebatterade programserier studerar jag närmare, bland annat för att visa på komplikationerna. Det är Ludvig Nordströms s. k. Lort-Sverige-reportage från 1938 och Ivar Lo-Johanssons program om »Ålderdomssverige« från 1949.

Osjälvständighet och försiktighet

BUNDENHET I BÖRJAN

Från början var radion visserligen formellt ett självständigt aktiebolag, men i realiteten var den osjälvständig både i förhållande till staten och till pressen. Från moderna utgångspunkter sett rädde rent groteska förhållanden.

När aktiebolaget Radiotjänst bildades 1925 hade flera olika intressegrupper sökt koncession. Lösningen blev att ett konsortium med pressintressen fick koncessionen, men att ett annat konsortium, där radioindustrin dominerade, fick ingå i det nya företaget. Av styrelsens sju ledamöter tillsatte presskonsortiet tre, staten och radiokonsortiet två var.

Statens inflytande var emellertid betydligt större än vad styrelserepresentationen utvisade. Radiotjänst handhade endast programverksamheten, medan rundradiotekniken sköttes av den statliga Telegrafstyrelsen. Av stor vikt var också att radions verksamhet finansierades genom licensavgifter och att denna verksamhet skötes av staten. Radiotjänst fick inte ens själv disponera sitt överskott, utan detta måste levereras in till statskassan. Tekniken och ekonomin var alltså två styrmedel genom vilka radion kunde kontrolleras. Vidare reglerades programverksamheten genom ett avtal som slöts med Telegrafstyrelsen. (Senare avtal har slutits direkt med regeringen.) Dessa statens olika uppenbarelsereformer behövde inte nödvändigtvis tala med samma röst. Men ett starkt statligt inflytande var det.

Steget till ett fullständigt förstatligande var inte långt, och röster för ett sådant kom snart att höras. Även om statens direkta inflytande inte var så stort från början, så hängde alltså hotet om förstatligande över Radiotjänst, vilket kan vara en förklaring till radions påfallande försiktighet under de första åren. (Elgemyr 1984b, c och Cederberg & Elgemyr 1984)

Den andra starka maktfaktorn var pressen, som uppfattade radion som en konkurrent som skulle hållas tillbaka. Verkställande direktören i Tidningarnas Telegrambyrå, Gustaf Reuterswärd, blev

också verkställande direktör i Radiotjänst. Dessutom hade pressen tre representanter i styrelsen.

Därtill kommer det egendomliga förhållandet att TT fick monopol på att sända nyheter i radion. Detta nyhetsmonopol var ett minst sagt svårt hinder för radion att utvecklas till ett verkligt nyhetsmedium. Monopolet utnyttjades också till fullo. TT nöjde sig till en början med en kortare nyhetssändning på kvällen, då man kunde vara säker på att radion inte skulle komma med nyheter som kunde konkurrera med morgontidningarna.

Både staten och pressen hade alltså intresse av att kontrollera radion. Statens intresse av kontroll över ett potentiellt farligt medium sammanföll med pressens intresse av att hålla en potentiellt farlig konkurrent kort.

Från statens sida var kontrollmotivet väsentligt från början. Man såg det nya mediets möjligheter och var rädd för dem. Så tidigt som i början av 1923 uttryckte Telegrafstyrelsen i ett yttrande till kommunikationsdepartementet farhågor för att radion i orätta händer skulle kunna »utnyttjas i ensidiga politiska syften». (Elgemyr 1984c, 1)

Att det rädde partipolitisk konsensus om behovet av att kontrollera radion visas av att två regeringar var involverade i att få i gång den svenska rundradioverksamheten, en konservativ under Ernst Trygger och en socialdemokratisk under Hjalmar Branting. Både den konservative kommunikationsministern Sven Lübeck och den socialdemokratiske Anders Örne framhöll att det var ett statsintresse att ha kontroll över radion. (Elgemyr 1984a, c)

Programpolitiskt innebar kontrollen tre saker:

- TT hade monopol på nyheter.
- Alla kontroversiella frågor och ämnen bannlystes.
- Avtalet med Telegrafstyrelsen stadgade att programmen skulle: vara av växlande art och skänka god förströelse; hållas på en hög ideell, kulturell och konstnärlig nivå; präglas av vederhäftighet, saklighet och opartiskhet. (Elgemyr 1984c)

Utan möjlighet att sända nyheter och utan möjlighet att ta upp kontroversiella ämnen, vad kunde då Radiotjänst göra? Det var en hel del, men det mesta var okontroversiellt.

Redan från början sades det att radions främsta uppgift var underhållning. Telegrafstyrelsen använde detta som ett skäl för att staten skulle sköta radion. (Elgemyr 1984b) Styrelsens ordförande, generaldirektör Per Södermark, betonade 1925 radions uppgift att underhålla, upplysa och sprida nyheter. Södermark menade att underhållningen åtminstone kvantitativt måste inta främsta rummet, och inom underhållningen skulle musiken »ta brorslotten av tiden i anspråk«. (Franzén 1991, 18) Den första radioutredningen, den av 1933, framhöll underhållningsaspekten som »rundradions primära uppgift«. (SOU 1935:10) Också 1943 års utredning betonade underhållningen som en viktig uppgift för radion. (SOU 1946:1, 24–28)

Historikern Karl-Hugo Wirén uppfattar detta som att radion satsade på lust snarare än dygd. (Wirén 1982) Men Nils-Olof Franzén framhåller att ordet »underhållning« vid denna tid innefattade både opera, konsertermusik, romansafnar, teater och uppläsning, alltså »’konstnärliga’« program. (Franzén 1991, 18) I varje fall kan betoningen av underhållning lika väl ses som ett tecken på försiktighet som på nöjeslystnad. Underhållning var harmlös, men samhällsinformation farlig och kunde leda till repressalier.

I övrigt spelade *föredragen* en stor roll. De var i huvudsak opolitiska – experter av olika slag läste från i förväg skrivna manus. Jag återkommer senare till denna genre.

Reportaget var visserligen en stor och prestigefylld genre, men som det bedrevs av personer som Olof Forsén och Lars Madsén hade det inte mycket gemensamt med det moderna samhällsreportaget. Man ägnade sig mycket åt referat av offentliga tilldragelser – jag återkommer senare till detta. En annan variant var s. k. mikrofonbesök om ämnen som inte förefaller särskilt upphetsande:

I makrilltiden (Smögen) – På telegrafstationen – Torekovs livräddningsstation – På en radiofabrik – På Centralpostkon-

toret – Lotteridragning – På Kristinebergs zoologiska station – På Värnamo marknad – Ett besök vid Tåkern – I julbråds-
kan – Svensk midsommar från Skåne till Lappmarken –
Radiomikrofonen hos kusinerna i Råsunda (filmstaden).
(Franzén 1991, 87)

De egentliga reportagen var huvudsakligen bygdereportage, »gubb-
reportage«, där man intervjuade företrädesvis äldre människor,
gärna fattiga och förnöjsamma, som berättade om forna tiders nöd
och elände. Nils-Olof Franzén beskriver reportagen som »först-
klassiga radioprodukter« som var »kulturhistoriskt värdefulla«
och »levande vittnesbörd om en förgången tids levnadsvillkor, om
sakta utdöende dialekter«. (Franzén 1991, 95) Olof Forsén beskriver
i memoarerna sitt sätt att arbeta:

Jag vet inte hur många gånger jag har träffat på och i radion
presenterat sådana där exempel på fattigdom och strävsam-
het och försakelse och en blygsam framgång i livet. ...

Jag dyrkade inte fattigdomen, åtminstone inte den håglösa
fattigdomen som väntar manna från höjden eller från välgö-
renheten eller socialvården eller fackföreningen. Men hur det
var så stötte jag alltid på fattigdomen i första eller andra eller
tredje led. (1966, 110)

Men Forsén är noga med att framhålla att han inte bara intressera-
de sig för det förflutna. När han berättar om hur han gav sig på den
moderna tiden är det dock positiva reportage om Gnosjö och
Gnosjöandan han skildrar. Den moderna tidens problem, exem-
pelvis arbetslösheten, lyser med sin frånvaro.

Reportaget fick ett stort uppsving 1936 då Radiotjänst skaffade
sin första inspelningsbil. År 1937 började de nya inspelningsmöjlig-
heterna att användas på allvar. Den kände konsthistorikern Gustaf
Näsström gjorde en resa i Dalarna, författaren Ludvig Nordström
gjorde en resa i Norrland, och Sven Jerring reste runt i svensk-
bygderna i Amerika med anledning av Delawarejubileet. Ingen av

dessa reportageresor var kontroversiell.

Men nästa år, 1938, gjordes en reportageresa som blev så mycket mer omdiskuterad – Ludvig Nordströms programserie »Med Ludvig Nordström på husesyn« där han präglade begreppet »Lort-Sverige«. Nordströms serie var denna periods i särklass mest kontroversiella program. Den är så unik för sin tid att jag gör en specialstudie av den.

Radion var alltså från början mera ett medium för underhållning, kultur och folkbildning än för nyhetsförmedling, debatt och samhällsinformation. Till saken hör att Radiotjänsts personal i allmänhet var akademiker, inte journalister.

UTVECKLING MOT STÖRRE FRIHET

Så småningom ökades möjligheten till självständighet, långsamt men säkert. Det handlade om två saker, nämligen

- att ta upp och diskutera kontroversiella frågor. Här kom utvecklingen i gång ganska snart. Det visade sig helt enkelt vara omöjligt att hålla de kontroversiella frågorna borta från radion.
- att bedriva egen nyhetsverksamhet. Här gick det betydligt långsammare beroende på TT:s nyhetsmonopol.

Det har inte gått rakt fram hela tiden, bakslag har förekommit. Men riktningen är klar.

ADMINISTRATIV UTVECKLING

Gustaf Reuterswärd var verkställande direktör i Radiotjänst fram till år 1936. Han förblev chef för TT till 1947 och hade fram till dess fortfarande stort inflytande över Radiotjänst genom sin plats i styrelsen. Inom Radiotjänst var till en början programchefen i Stockholm, Nils Holmberg, den högste chefen, men redan 1927 utnämndes Julius Rabe till riksprogramchef, alltså chef även för sändningarna i landsorten. Holmberg hade erfarenhet som tidningsjournalist, medan Rabe hade ett förflutet som musikkritiker.

Efter Reuterswärds avgång 1936 tillsattes en verklig radiochef i

och med att Carl Anders Dymling blev både riksprogramchef och verkställande direktör. Dymling hade arbetat inom Radiotjänst i flera år, bland annat som programchef i Stockholm och som teaterchef. Dymling beskrivs som en dynamisk person. (Franzén 1991, 93) I varje fall innebar det en betydande förstärkning av radions självständighet att en person som enbart hade lojalitet mot Radiotjänst innehade båda nyckelpositionerna.

1936 genomfördes också andra administrativa reformer. Som bakgrund till dessa låg 1933 års radioutredning, vars huvudförslag visserligen inte gick igenom, men som nog ändå påverkade utvecklingen.

Ursprunget till utredningen var att den socialdemokratiska riksdagsmannen Ruben Wagnsson hade irriterats av TT:s nyhetsmonopol och motionerat i riksdagen om att Radiotjänst skulle förstärkas. Wagnsson blev ledamot av utredningen, som i övrigt bestod av ytterligare en socialdemokratisk riksdagsledamot, en riksdagsman från bondeförbundet samt Gustaf Reuterswärd och byråchefen i Telegrafstyrelsen, Seth Ljungqvist, inflytelserik ledamot av Radiotjänsts styrelse.

Utredningens majoritet ansåg att eftersom »det enskilda intresset icke hör hemma inom rundradiorörelsen» vore det mest rationellt att staten själv övertog rörelsen, »som på grund av sin kulturella och folkuppfostrande betydelse i en så eminent grad måste betraktas som en statens angelägenhet». (SOU 1935:10, 80) Utredningen föreslog därför att Radiotjänst skulle förvandlas till ett helstatligt aktiebolag. Bolagsformen skulle garantera att radions självständiga ställning bibehölls. Ljungqvist och Reuterswärd reserverade sig mot detta och förslaget gick inte heller igenom.

1936 ändrades sammansättningen av Radiotjänsts styrelse. Presens starka ställning bröts. Nu var det i stället staten som dominerade. Ordföranden och tre av de sex ordinarie ledamöterna utsågs av staten. Detta kan ses som åtminstone ett steg i den riktning som radioutredningen hade pekat ut. 1936 inrättades också Radionämnden med uppgift att i efterhand granska programmets saklighet och opartiskhet.

1942 avgick Dymling som radiochef och efterträddes av föredragschefen Yngve Hugo. Jag återkommer senare till honom. När Hugo gick i pension 1950 efterträddes han av Elof Ehnmark, seminarierektor i Luleå. Ehnmark fick en svagare ställning än Dymling. 1952 delades nämligen chefskapet återigen upp. Ehnmark förblev riksprogramchef och behöll titeln radiochef, medan ekonomichefen Erik Mattsson blev verkställande direktör. Men 1955 blev det nytt chefsbyte och Olof Rydbeck förenade återigen de båda funktionerna. Därmed började en ny era i de svenska etermediernas historia.

Under denna tid utvecklades radion snabbt. 1928 hade närmare en fjärdedel av de svenska hushållen radio. 1943 hade ungefär 70 procent av befolkningen tillgång till radio i hemmet. Vid starten hade Radiotjänst bara 5 anställda. Tio år senare var antalet uppe i 30.

PROGRAMMÄSSIG UTVECKLING – KRÖNIKOR OCH DEBATTER
Det första framsteget gällde radions rätt att sända aktuella krönikor. Redan 1925 hade inrikes-, utrikes- och ekonomiska krönikor varit på förslag. Frågan gick till programrådet, som gjorde tummen ner för inrikeskrönikor med resultat att det inte heller blev några utrikeskrönikor eller ekonomiska översikter. Elgemyrs kommentar är bitande: »Denna inskränkning i yttrandefriheten innebar att radion på detta område ställdes åt sidan som opinionsbildande organ.« (Elgemyr 1984c, 14)

Men redan 1927 började det lossna. Detta år startade radion en riksdagskrönika, en lagstiftningskrönika och en utrikeskrönika. Detta var ett slags nyhetsverksamhet, men en högst försiktig sådan. 1927 startade också programmet »Veckans plattform« som ett forum för »mera framstående personer« som fick framträda utan censur. I denna utveckling spelade Reuterswärd en helt annan roll än den som bromskloss. Han »ryggade inte tillbaka inför tanken på eventuell kritik för politiskt partitagande. Problemet kunde lösas genom att man ena gången släppte fram en högerman och den andra en socialdemokrat.« (Elgemyr 1984c)

1930 inträffade två episoder som båda visade hur svårt det är att hålla politiska och andra kontroversiella ämnen borta från program av kultur- eller underhållningskaraktär.

Den ena episoden gällde en teaterpjäs av Ivan Oljelund, som i pressen uppfattades som ett angrepp på fredsrörelsen i allmänhet och en viss fredsorganisation i synnerhet. Men Reuterswärd var i denna fråga påfallande tolerant och försvarade den kontroversiella pjäsen. Han sade att när det gäller konstnärlig behandling av omstridda ämnen kan man »med bästa vilja i världen icke garantera en fullt opartisk behandling och framför allt icke undvika, att enskilda delar, om de brytas ur sitt sammanhang, komma att verka stötande«. Reuterswärd sade sig vara väl medveten om att »största försiktighet måste iakttagas« men ansåg ändå att »diskussioner i konstnärlig-dramatisk form av aktuella problem ha stort värde som programinslag«. (Citat i Elgemyr 1984c)

I det andra fallet gick dock försiktigheten så mycket längre. Nils-Olof Franzén berättar följande historia:

Karl Gerhard hade ett program med kupletter och sammanbindande text. Teaterchefen Dymling hade i förväg gått igenom programmen med Karl Gerhard och begärt att han skulle stryka en strof i en av kupletterna som han ansåg vara kränkande för familjen Bonnier. Men Karl Gerhard sjöng ändå den förgräpliga strofen, varvid Dymling personligen från kontrollrummet »tystade Karl Gerhard med manipulerat knaster och skrap«. (Franzén 1991, 118–119)

1932 var ett märkesår i radions frigörelse, eftersom då för första gången anordnades en politisk debatt i radion. En sådan hade diskuterats länge och väl, och åtskilliga invändningar hade framkommit. Den stora stötestenen var kommunisterna. Det handlade visserligen bara om de s. k. Kilbomskommunisterna, som hade brutit med Moskva och som därför inte kunde beskyllas för att tjäna en främmande makts intressen. Men även »kilbommarna« var revolutionärer. Kunde man verkligen släppa fram ett revolutio-

närt parti i den svenska radion?

Meningarna var delade. Saken diskuterades i pressen, i Radiotjänsts styrelse, på bolagsstämman och i programrådet. Till slut, efter många om och men, beslöts att en debatt skulle hållas och att kommunisterna skulle få delta. Debatten fick rubriken »Partierna och den ekonomiska krisen« och genomfördes utan mankemang. Kommunisterna representerades av författaren Ture Nerman.

Därmed var isen bruten, och valdebatter blev ett regelbundet inslag i radions verksamhet. Men debatterna var hårt reglerade fram till andra världskrigets slut. Så här beskrivs de av Gunnar Helén:

Sedan 30-talet hade man gått så tillväga att de utsedda parti-företrädarna samlades till lottning. Sedan lotten bestämt talarordningen, åtog sig den som dragit lott A att skriva sitt första inlägg och distribuera det till övriga talare och till radion. B fortsatte med att skriva ner sitt första inlägg och sända runt det. C tog vid, så D etc till den utstakade programtiden bedömdes vara full. På sändningsdagen i valrörelsens upptakt läste var och en upp sina inlägg och repliker, allt enligt manus. (Helén 1991, 106)

1937 blev ett viktigt år i den svenska radions historia. Då startade nämligen Dagens Eko, Radiotjänsts första egna aktualitetsprogram. Detta senare så betydelsefulla program var dock till en början mycket försiktigt. Man undvek direkta nyheter för att inte konkurrera med TT. Kultur och vetenskap, djur och natur och idrott dominerade. Dagens Eko innehöll relativt mycket utrikespolitik men litet inrikespolitik. Till en början sände man bara en nyhetssändning på 15 minuter efter nyheterna kl 19.00.

1933 ÅRS RADIOUTREDNING – FÖR STÖRRE SJÄLVSTÄNDIGHET
1933 års radioutredning – där alltså Reuterswärd var ledamot – är påfallande positiv både till politik och till nyheter i radion.

Visserligen skriver utredningen i sitt betänkande 1935 att »rund-

radions primära uppgift är att skänka god underhållning och förströelse». Men den framhåller också att det är »ett självklart krav att programmen skola präglas av en viss aktualitet» och att det är uppenbart att radion ska tjänstgöra som nyhetsförmedlare.

Beträffande politiska meningsmotsättningar uttrycker sig utredningen ännu mera bestämt. Den framhåller visserligen att programledningen inte har rätt att själv driva propaganda och att ingen annan heller får »driva proselytmakeri» i radion. Men utredningen betonar också att det inte går att »ur radion bannlysa allt sådant, som innebär vad engelsmännen kalla 'controversial matters'». Det vore det samma som att »avstänga rundradiorörelsen från kontakten med betydelsefulla områden av samhällets liv». (SOU 1935:10, 50) Programledningen bör kunna låta motsatta meningar komma till tals, anser utredningen, men då måste det kravet ställas på företrädarna för de olika åsikterna att de »orubbligen hålla sig till sak och ingen annans mening beljuga eller misstänkliggöra». (A.a., 49–51)

NYHETSREVOLTEN I MAJ 1945

Andra världskriget innebar att utvecklingen mot större frihet för radion tillfälligt stoppades. Radion ställde frivilligt, utan tvång från regeringen, upp och ägnade sig åt beredskapspropaganda – den så kallade radiomajoren Arvid Eriksson blev mycket känd – propaganda för försvarslån och liknande. (Cederberg & Elgemyr 1984 och Franzén 1991)

TT hade under alla år hållit fast vid sin monopolställning och endast långsamt och motvilligt vidgat sin nyhetsservice. 1931 ökade man sin radioverksamhet från en till två korta sändningar på kvällen. 1935 började TT med lunchsändningar. 1941 började man med morgonsändningar. (Elgemyr 1984a)

Så kom den första majveckan 1945, och det blev uppenbart för alla att kriget led mot sitt slut. Men Reuterswärd vägrade envist en extrautsändning den 1 maj. Då tog radions personal saken i egna händer. Enligt Nils-Olof Franzén skedde detta utan direktiv från företagsledningen. Radiochefen deltog knappast i de avgörande

besluten. I stället bildades av sig självt ett kollektiv av de mest erfarna radiomedarbetarna. Det fanns ingen egentlig ledare för verksamheten utan händelserna tycktes driva fram ett antal självklara insatser, framhåller Franzén. Bland dem som banade väg för ett genombrott var såväl veteraner som Olof Forsén och Sven Jerring som yngre stjärnor som Gunnar Helén och Franzén själv. (Franzén 1988, 312 och 321)

Man bedrev planmässig avlyssning av nyhetssändningar världen runt, spelade in och återutsände. Bland annat snappade man upp en utsändning från Hamburgradion den första maj som meddelade att Hitler var död. Inom fem minuter hade Radiotjänst vidarebefordrat den nyheten. (Hugo i »Tjugofemårsboken«, 45) Gunnar Heléns bevakning av fredsyran på Kungsgatan, som han rapporterade om stående på ett lastbilsflak, har blivit legendarisk. Och Sven Jerring reste till Köpenhamn där han skildrade befrielsen i direktreportage.

Detta var knappast någon lämplig situation för TT att protestera mot Radiotjänsts självsvåldighet, även om man hade velat. 1943 års radioutredning, som lade fram sitt betänkande 1946, berömde radiotjänstemännens agerande, så det sanktionerades i efterhand.

1945–1955 – NYA FRAMSTEG

Under åren 1945 till 1955 flyttade radion ytterligare fram sina positioner. Men revolutionen fullföljdes inte. Mycket av det gamla levde kvar.

TT:s nyhetsmonopol upphävdes visserligen formellt 1947. Enligt det nya avtalet med staten skulle Radiotjänst »i första hand« använda TT:s material för sina nyhetskommunikéer men »må komplettera detta med annat material«. Det dröjde dock ända till 1956 innan radion fick egna nyhetssändningar.

1947 gjordes också för första gången en utsändning från en riksdagsdebatt. Det »skedde med valda inspelningar ur debatten, givetvis med sammanbindande och förklarande ord från studion«. (Franzén 1991, 198) Detta var en gammal twistefråga som nu äntligen fick sin lösning.

Det område där förändringarna märktes tydligast var dock beträffande debatter, såväl politiska som allmänt ideologiska. Nu var det slut på de manuskriptbundna och repeterade debatterna, meningsutbytena skedde spontant.

I valrörelsen 1946 gjordes en serie intervjuer med representanter för de politiska partierna. Det var dock inte radions eget folk, utan tidningsjournalister som utförde intervjuerna. Den mycket hårda valrörelsen inför andrakammarvalet 1948 innebar ett genombrott för radion. Nu började en dragkamp mellan partierna om valprogrammen, där det gällde att tillskansa sig taktiska favörer. Det fördes förhandlingar på högsta nivå, med både partiledare, parti-sekreterare och radiochef, om hur partierna skulle framträda.

Vid denna tid blev kommunisternas roll återigen problematisk. Under det kalla krigets tid uppfattades kommunisterna inte bara som demokratiskt utan även som nationellt opålitliga. 1948 – Pragkuppens år – fattades ett internt beslut inom radion att kommunisterna aldrig skulle få stå oemotsagda. 1952 utestängdes de från överläggningarna inför valdebatterna. Samma år avstängdes också en fast anställd radiomedarbetare, Bo Teddy Ladberg, från sin hallåttjänst med den uttryckliga motiveringen att han var medlem av det kommunistiska partiet. (Cederberg & Elgemyr 1984, 181–183)

Men det var inte bara partipolitik som debatterades under de första efterkrigsåren. Nils-Olof Franzén anordnade 1947 ett program kring trettioårsminnet av ryska revolutionen. Han löste opartiskhetsproblemet genom att anlita fyra kända författare, de sovjetvänliga Erik Blomberg och Martin Andersen Nexø samt antikommunisterna Eyvind Johnson och Arnulf Øverland. De medverkande kom på det sättet att indirekt bemöta varandra. (Franzén 1991, 193–194) Gunnar Helén beskriver i sina memoarer debatter där kända intellektuella som Eli Heckscher, Herbert Tingsten och Karin Kock drabbade samman. Debatter av denna typ blev ett normalt inslag i radions verksamhet. (Helén 1991, 94–97)

Man började också sända kritiska reportage. Gunnar Helén rapporterade exempelvis 1947 från en ungdomsvårdsskola. Förfat-

taren Ivar Lo-Johansson höll 1949 en uppmärksammas och omdebatterad föreläsningsserie om »Ålderdomssverige«, vilken som nämnts ska behandlas utförligare i ett särskilt avsnitt.

Mycket förblev dock vid det gamla. De stora förändringarna kom först kring 1955 när Olof Rydbeck blev radiochef, televisionen introducerades och Radiotjänst förvandlades till Sveriges Radio.

AKTÖRERNAS ÅSIKTER

Det förefaller ha rått ett djupt missnöje bland radiofolket med de påtvingade begränsningarna i arbetet. Man ryckte i kopplet, och när chansen till frigörelse kom 1945 slet man sig loss. Det är i varje fall så man själv vill framställa saken. Naturligtvis kan en del av detta vara efterhandskonstruktioner, men det finns en hetta, en indignation, i flera kommentarer som har äkthetens prägel.

1949 gav Radiotjänst ut minnesboken *Tjugofem år med Sveriges Radio* där radiomedarbetare reflekterade över sitt arbete. Dessa kommentarer är intressanta, eftersom man fortfarande befann sig mitt uppe i förändringsprocessen. Det ringa tidsavståndet bör därför ha hindrat alltför mycket efterklokhet.

Nils Holmberg, Radiotjänsts förste programchef, är oförblommerad i sitt inlägg där han beskriver Radiotjänsts första år. Dessa fick delvis sin prägel av en dragkamp mellan de inflytelserika institutionerna pressen och Telegrafstyrelsen, skriver han, en dragkamp som ofta slutade med en kompromiss. En olycklig sådan var förbudet mot aktuella reportage. Holmberg fick »nedlägga mycken energi och uppfinningsförmåga på att sabotera förbudet, och det lyckades verkligen med oändliga mödor att då och då få dispens – 'men bara för den här gången'«. (»Tjugofemårsboken«, 112–113)

Ekochefen Lennart Dansk anslår en mera optimistisk ton, men hans grundinställning är densamma. Från början var det ingen tanke på att släppa fram så brännbart stoff som politik. Men man kunde i längden inte klara sig utan politiken. Ett stort framsteg är, anser han, »de senaste valrörelsernas livliga knivkastning vid mikrofonen, då ledande statsmän ställts öga mot öga med ett koppel blodtörstiga dagspressjournalister«. (»Tjugofemårsboken«, 188)

Olof Forsén var en av de främsta företrädarna för det traditionella folkloristiska reportaget. Men han var också en av de ledande revoltörerna i maj 1945. Hans artikel andas både försvar och självkritik. Forsén anser att det vore orätt att »anklaga pionjärerna för bristande framåtanda. Många av de senaste årens landvinningar var omsorgsfullt anade och förberedda redan på ett mycket tidigt stadium.« Ändå var radion, medger Forsén, »ett ombonat borgerligt hus, där inget okynne och ingen rabulism tilläts och där de friska fläktarnas temperatur och vindstyrka noga kontrollerades innan de släpptes ut i etern«. (»Tjugofemårsboken«, 217)

Gunnar Helén var en av de mera framträdande yngre radiomedarbetarna och en av dem som hårdast drev förändringslinjen. 1950 skrev han en kombinerad minnes- och debattbok i samband med att han lämnade radion. Han skräder inte orden:

Myndigheternas och byråkratiens önskemål på radions tjänstvilliga tillrättaläggande av varje statlig åtgärd kontrasterar mot de oppositionella kretsarnas anspråk på fri debatt och allsidig upplysning. Det bestående samhällets tyngd vilar över radion, men nya idéer pockar också på uppmärksamhet. (Helén 1950, 14)

När Nils-Olof Franzén – föredragschef 1949 och riksprogramchef 1955 – skriver sina memoarer är hans ilska över restriktionerna fortfarande stark. TT:s nyhetsmonopol kallar han ett »slavkontrakt«. Reportageverksamheten var visserligen av hög kvalitet, men

var fanns en seriös genomlysning av trettioalets allt överskuggande fråga, arbetslösheten? Av jordbrukets, moder-näringsens kris? Och vilken uppmärksamhet ägnade man det medelklassens proletariat som fanns i de större städerna – till exempel de uselt avlönade kontorsflickorna? ... Varför gjordes aldrig sådana program på trettioalet, ett decennium fyllt av öppna och dolda spänningar, socialt och kulturellt?

Svaren på frågorna är ganska givna. De restriktioner av olika slag som radion var pålagd uppmuntrade knappast till sådana program. (Franzén 1991, 97)

Från bundenhet till frihet, från försiktighet till djärvhet, från harmlöst till kontroversiellt, från opolitiskt till politiskt – riktningen i radions utveckling under dess första tre decennier förefaller uppenbar. Men detta är segrarnas historia, en historia utifrån ett sentida perspektiv. Kanske det finns andra sätt att betrakta radion.

Samhörighet och folkuppfostran

SVEN JERRING – VÄNLIGHET OCH KONSENSUS

Orvar Löfgren beskriver massmediernas och inte minst radions roll som samhällsuppbyggande: »Sakta men säkert skapades en svensk identitet och en svensk tankegemenskap som överbryggade klass- och generationsgränser, kön och regional identitet.« Radion blev, anser Löfgren, »både en riksläkare och en nationell, något officiös, lyssnargemenskap«. Under »den långa period då det endast fanns en programkanal hade radiomediet en ganska unik integrerande och normbildande funktion – just på det nationella planet«. (Löfgren 1993)

Trots sin skenbara harmlöshet skulle alltså Radiotjänst ha haft en stor opinionsbildande betydelse. Kanske var man ändå inte så räddhågad som det förefaller? För att belysa den saken ska vi se på den man som kom att personifiera svensk radio under dess första tre decennier, Sven Jerring.

I sin biografi över Jerring framhåller Nils-Olof Franzén dennes stora betydelse, hans popularitet hos radiopubliken och den respekt han åtnjöt bland sina kolleger: »Han var nästan en legend. ... Han tycktes behärska nästan alla fält inom det underbara mediet, vars praktiskt taget första röst han hade varit i början av 1920-talet.« (Franzén 1988, 9)

Jerring var fullblodsjournalist, till skillnad från de akademiker som annars dominerade bland programpersonalen. När han vid

tre-tio års ålder fick anställning vid Radiotjänst hade han redan ganska stor erfarenhet som reporter. Han hade skrivit på frilansbasis i både lokaltidningar och Stockholms-tidningar. Så småningom hade han blivit anställd hos Åhlén & Åkerlund där han medverkade både i veckotidningar och i den experimentverksamhet med radio som företaget bedrev. Däremot hade Jerrings studier i Uppsala inte resulterat i någon examen. Han var en bohemiskt lagd »misslyckad akademiker«. Han hade med andra ord en ganska typisk journalistisk bakgrund.

Jerring var en av de första som anställdes av det nybildade Radiotjänst. Till en början fanns bara fyra anställda, förutom programchefen, Nils Holmberg, men verksamheten växte snabbt. Jerring fick som »hallåman« syssla med det mesta, annonsera program, intervjua, göra reportage med mera. Han och hans kolleger började med en helt ny verksamhet och fick i stor utsträckning utveckla den på egen hand. Jerrings initiativkraft visade sig redan under det första året, då han lanserade två av de genrer som skulle komma att tillhöra radions viktigaste uppgifter under de kommande decennierna.

Den första var sportreferatet. 1925 refererade Jerring Vasaloppet och etablerade sig därmed som den främste sportreferenten i svensk radio. Jerrings roll som sportjournalist är betydelsefull, men den faller utanför ramen för denna framställning.

De andra genren var referatet av officiella evenemang, där Jerring gjorde sin första stora insats bara två månader efter Radiotjänsts bildande. Den första mars 1925 begravdes den socialdemokratiska partiordföranden Hjalmar Branting. Jordfästningen blev en jättemanifestation. I begravningståget deltog 15 000 personer, och dess väg genom Stockholm kantades av 100 000 människor. Radion ville bevaka jordfästningen, men man hade inte möjlighet att sätta upp mikrofoner längs sorgetågets väg. Men Holmberg och Jerring fann på råd. Så här beskriver Jerring själv hur man bar sig åt:

Några inspelningsmöjligheter fanns ju inte men vi arrangerade på kvällen vår skildring så, att lyssnarna skulle få en illusion av att följa sorgetåget från Brantings bostad Norrtullsgatan 3 – Storkyrkan – fram till Adolf Fredriks kyrkogård. I var sin bil hade vi åkt från punkt till punkt på processionens väg, stannat, samlat intryck, intervjuat väntande, åkt vidare. En uppgjord plan följdes naturligtvis, och vid utsändningen avlöste vi varann vid mikrofonen med de expressförfattade manuskript vi åstadkommit på grundval av våra anteckningar. (Jerring 1946, 143)

Därmed hade Jerring etablerat sig som referent av offentliga evenemang. Det kom under årens lopp att handla mycket om kungligheter – bröllopet mellan prinsessan Märtha och kronprins Olav av Norge 1929, bröllopet mellan prinsessan Astrid och Leopold av Belgien 1926, drottning Astrids begravning 1935, kung Gustaf V:s 80-årsdag 1938, Gustaf V:s jordfästning 1950. Jerring bevakade också händelser som atlantångaren Gripsholms jungfrufärd, öppnandet av Stockholmsutställningen, firandet av trehundraårsminnet av slaget vid Lützen, Svea Livgardes 400-årsjubileum samt årliga evenemang som nyårsfirandet på Skansen, riksdagens högtidliga öppnande och Svenska flaggans dag.

Men det stannade inte med detta. Jerring gjorde otaliga reportage. Han begav sig ner i Falu gruva, han följde med en ubåt under vattnet, han besökte fyrvaktaren på Vinga, han åkte med en fiskebåt vid Lofoten, han studerade fågellivet vid Tåkern etc. etc.

Jerrings mest äventyrliga reportage var när han 1929 följde med flygpionjären Albin Ahrenberg på en fem timmars flygning mellan Stockholm och Bergen. Han refererade flygningen i radio med hjälp av strupmikrofon och berättade mera utförligt om sina upplevelser vid framkomsten. Franzén tror att detta var världens första flygreportage över huvud taget. Reportaget var fysiskt påfrestande – Jerring fick sitta på det skakiga flygplanets räfflade golv hela tiden och var helt utpumpad vid framkomsten. Han kommenterade själv sin bedrift med orden: »Att vara den snabbaste, att

ingenting kunna korrigera eller klippa bort, att stå sitt kast, det tilltalar sportinstinkten. *Nu* ser jag, *nu* hör jag, *nu* vet jag – det är radio.» (Franzén 1988, 176–180)

Jerring gjorde också ett flertal utlandsreportage. 1936 var första gången som en svensk reportageexpedition opererade utanför landets gränser. Det var ett reportage om svenskar och Sverigeminnen i Tallinn och Narva. Jerring spelade bland annat in högtidligheterna vid invigningen av monumentet över slaget vid Narva år 1700. 1938 besökte han den estniska Runö där det fanns en svensk-språkig befolkning. 1937 gjorde Jerring en lång resa med Radiotjänsts inspelningsbil i USA:s svenskbygder inför följande års Delawarejubileum. Detta var den största satsning svensk radio dittills hade gjort. Projektet byggde helt på möjligheten att spela in program. Några år tidigare hade det varit tekniskt omöjligt att genomföra.

Vid andra världskrigets slut i maj 1945 deltog Jerring i »nyhetsrevolten« och reste till Köpenhamn redan innan tyskarna hade kapitulerat. Några dagar senare reste han också till det befriade Oslo. 1946 och 1947 gjorde Jerring reportageresor till Tyskland och beskrev misären med sådan inlevelse att han – helt felaktigt – blev beskyldd för att hysa nazistsympatier. Under 1950- och 60-talen gjorde han flera resor utanför Europa – till USA, till Etiopien, till de svenska FN-trupperna i Gaza och på Cypern, till Indien.

Jerring gjorde också intervjuprogram med kända personligheter som Selma Lagerlöf, Hjalmar Söderberg och Sven Hedin, han blev folkkär för sitt barnprogram »Barnens brevlåda«, ja, han arbetade med snart sagt allt som en programarbetare kunde arbeta med.

Vi kan alltså konstatera: vad man än må säga om Sven Jerring, någon passiv och räddhågad person var han inte. Och om någon ska kallas professionell journalist är det han. Själv betraktade han sig som journalist och ingenting annat, även om han mot slutet av sin karriär uppnådde chefsbefattningar. (Franzén 1988, 374)

Ändå finns det något främmande, något otidsenligt, över Jerring. Detta drag märks tydligt när man läser Jerrings egna

skrifter – han författade flera minnesböcker – och även när man läser hans kollega Nils-Olof Franzéns beundrande biografi.

Jerring själv reflekterar i sina böcker mycket litet över journalistiken. Han förefaller inte medveten om, eller intresserad av, journalistikens principiella frågor. Hans skrifter innehåller huvudsakligen berättelser, ofta dramatiska och roliga sådana. Franzén framhåller visserligen att Jerrings åsikt beträffande inskränkningarna av nyhetsverksamheten var helt klar, alltså kritisk. Men att döma av vad Jerring själv har skrivit verkar han ändå ha varit ganska nöjd med sakernas tillstånd.

I Radiotjänsts »Tjugofemårsbok« 1949 uttrycker Jerringen minst sagt sval inställning till politik i radion. Det enda absolut nya sedan inledningsåren är att »politiken tillkommit på senare tid; och hur rolig den blir i längden, det får vi se«. (»Tjugofemårsboken«, 140) I inledningen till en av sina memoarböcker skriver han att radions idé är »att befrämja vänlighet och skapa förståelse och ge kunskap«. (Jerring 1946, 10) När den s. k. skjutjärnsjournalistiken lanserades i början av 60-talet kommenterade Jerring den med att alla inte kan »vara så diskret slätkammade som jag själv är« men att hans stil

den gamla invanda från radions barndom, ändock håller i längden. Jag vill inte vara näsvis, närgången eller taktlös mot mina offer, inte krasa i en medmänniskas hjärterötter utan söka ingjuta förtroende och låta vederbörande på sitt vis komma med väsentligheter. Så vill jag själv bli bemött, och vad är då naturligare än att man bemöter sina medmänniskor på samma sätt. (Franzén 1988, 383–385)

Ett utmärkande drag hos Jerring är alltså att han avskyr konflikter, älskar vänlighet och harmoni och struntar i politik. En konflikt-rädd journalist! Något mer främmande utifrån den moderna synen på journalistik kan man knappast tänka sig. »Se var konflikten finns« är vad dagens journaliststuderande får lära sig nästan från första stund. Kritisk granskning är ett honnörsord, att gå makthavarnas ärenden en skam. Hela denna mentalitet var uppen-

barligen Jerring totalt främmande. Men det var, menar jag, inte trots, utan tack vare, denna fridsamma konsensusinställning som Jerring vann sin popularitet och sitt anseende.

För att detta ska bli begripligt måste vi se litet närmare på det samhälle i vilket Jerring verkade. Detta var långtifrån någon idyll. När Radiotjänst bildades var demokratin ung, inte mer än fyra år gammal. Allmän och lika rösträtt till riksdagens båda kamrar hade genomförts 1918–1921, närmast under hotet om revolution. Och 1914, bara elva år före Radiotjänsts bildande, hade Gustaf V aktivt motarbetat det demokratiska genombrottet och genom sitt s. k. borggårdstal gjort sig av med den parlamentariskt utsedda regeringen.

1920-talet präglades av politisk och social oro. Sverige var fattigt, klassklyftorna stora och det gamla överhetssamhället till stora delar intakt. Regeringarna var svaga och kortlivade, strejker och lockouter vanliga. I början av 30-talet drabbades landet av den stora depressionen med höga arbetslöshetssiffror. 1931 dödades fem demonstrerande arbetare i Ådalen av utkommenderad militär. 1932 inträffade Kreugerkraschen med svåra konsekvenser för det svenska näringslivet.

Vid den s. k. krisuppgörelsen 1933 mellan det socialdemokratiska partiet och bondeförbundet skapades politisk stabilitet, och så småningom förbättrades även ekonomin. Men då började i stället den internationella situationen försämrats. 1933 kom Hitler till makten i Tyskland, krigshotet växte alltmer, och i september 1939 bröt andra världskriget ut.

Det var i denna oroliga tid som ett modernt Sverige och en ny svensk nationalkänsla växte fram. Detta blev möjligt tack vare en historisk kompromiss mellan gammalt och nytt, mellan höger och vänster. Kungen accepterade demokratin och kom så småningom att framstå som en enande symbol för landet, populär och respekterad i vida kretsar. Samtidigt trädde socialdemokratin fram som den politiskt ledande kraften i landet. Socialdemokraterna hade avstått från att försöka omdana samhället i grunden och satsade i stället på att bygga upp ett »folkhem«. Detta skulle präglas av social

trygghet men också av modernitet och »social ingenjörskonst«. Man ville skapa ett rättvist och samtidigt effektivt samhälle. Socialdemokratin identifierade sig med »det moderna projektet«. Yvonne Hirdman karakteriserar i en kritisk studie denna modernistiska sociala ingenjörskonst som »Att lägga livet till rätta«.

I en tid av kriser och stora samhällsförändringar kan själva samhällsordningen hotas om de politiska och sociala spänningarna blir alltför stora. Konsensus blir därför ett viktigt mål för statsmakten i sådana situationer. Det är därför ingenting att förvånas över att både en konservativ och en socialdemokratisk regering uppfattade det nya radiomediet som farligt om det kom i orätta händer. Statlig kontroll och bannlysning av kontroversiellt stoff blev en naturlig konsekvens av viljan att bevara den samhälleliga stabiliteten.

Men det handlade inte bara om att hindra konflikter. Radion spelade också en aktiv roll för att skapa konsensus. Mediet som sådant var utomordentligt lämpat för detta. Till skillnad från dagspressen var radion ett medium som kunde nå i princip alla Sveriges invånare. (Det tog naturligtvis sin tid, men utvecklingen gick påfallande snabbt. Under andra världskriget var Sverige Europas radiotätaste land). För första gången i Sveriges historia kunde större delen av befolkningen nås samtidigt och få samma upplevelser och erfarenheter. Ivar Harrie uttrycker detta i poetiska ordalag i Radiotjänsts s. k. femårsbok 1929:

Ensittarna i mörko lande, dit intet tåg och knappast en buss
hittar fram, behöva inte längre undvara kontakten med den
svenska nutidskulturens banala, nyktra, trygga, ljusa vardagsliv.
Radion slår ytterligare ett enande band kring vårt
alltför stora land och vårt alltför glesa folk. (»Femårsboken«, 25)

Ett sätt att bygga upp konsensus var att referera officiella evenemang. Nils-Olof Franzéns beskrivning av hur Gustaf V:s åttiöarsdag firades 1938 och radions roll i detta är belysande:

För radions del började hyllningarna dagen innan med ett entimmesprogram, en »krönika« med scener, intervjuer, uttalanden och reportage från monarkens 30-åriga regeringstid. Själva festligheterna var så många att de måste delas upp på två dagar ... En galasoaré i rikssalen på kvällen före födelsedagen följdes av en supé för 1 500 gäster i Vita havet och angränsande rum. Och då klockan slog tolv slag höll kronprins Gustaf Adolf ett hyllningstal till sin far. Kungsången sjöngs, och kungen steg ut på balkongen i strålkastarnas ljus och mottog de väldiga skarornas jubel. Följande dag dominerades radioprogrammet helt av det stora evenemanget: morgonbön i Storkyrkan, Nationalgåvans överlämnande, kungens färd från Slottet till Stadshuset för att motta sångarhyllning, färd från Stadshuset till Stadion, där en medborgarfest väntade med konsert av 3 000 sångare ur svenska Missionsförbundets sångarförbund. Kungen talade, det var högtidlig defilerings, det var allsång.

Ett par timmar senare följde en militär högtidlighet på Gärdet, där majestätet vid Kungliga Borgen mottog trupper ur armén och marinen och överlämnade fanor. Sedan följde flyguppvisning, fältgudstjänst och Missionsförbundets jättekör igen.

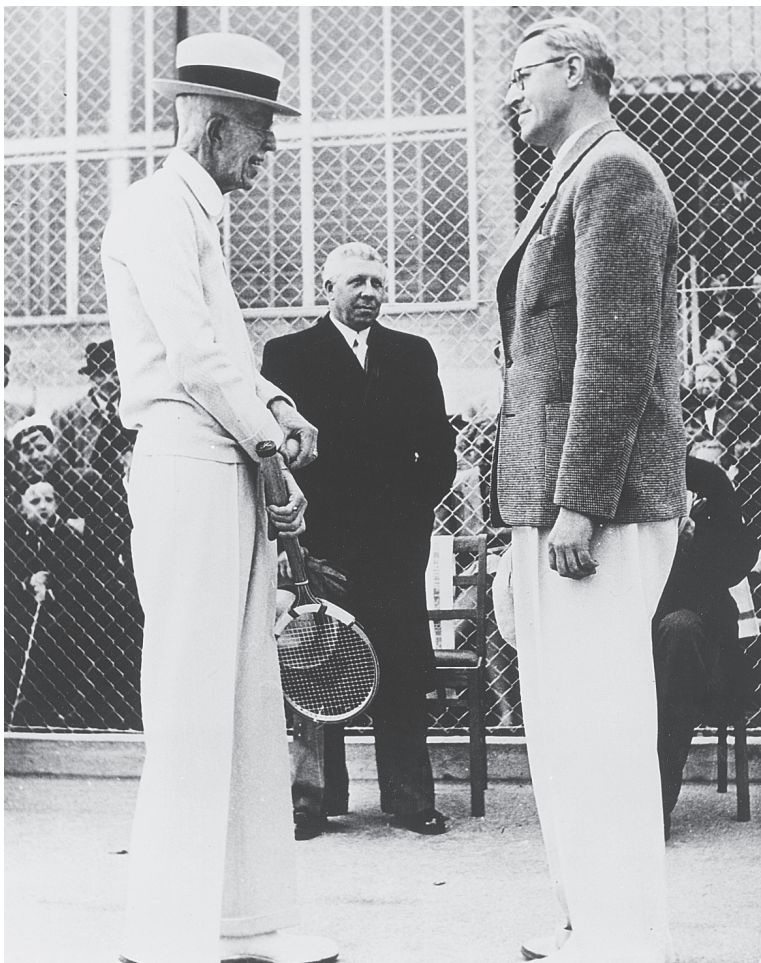
Det var – naturligtvis – Jerring som refererade allt detta i radion. (Franzén 1988, 273–276)

Denna enorma manifestation hade det uppenbara syftet att skapa uppslutning kring monarken som nationell symbol. Det förefaller också uppenbart att radions roll var väsentligare än att bara registrera skeendet. Arrangemangen var säkerligen till stor del gjorda just för att sändas i radio. Hela folket skulle delta i den nationella samlingen kring sin kung. Sven Jerring spelade en av sina glansroller i det patriotiska enhetsverkets tjänst.

Det var långtifrån enda gången. Inte bara kungen själv utan även andra medlemmar av kungahuset framträdde ofta i radion. Jerring var påfallande stolt över sina goda relationer med kungen och

uttryckte sin stora beundran för honom. (Jerring 1946, 67)

Ur detta perspektiv kommer Jerrings övriga verksamhet i ett nytt ljus. Hans reportage om utställningar, om atlantångare, om flygpionjärer kan betraktas som delar i det stora projektet att skapa nationell konsensus. Detsamma gäller hans utlandsreportage. När Jerring reste i Estland och USA var det svenskbygder och svensk-

Sven Jerring hade goda relationer med kungahuset. Här tillsammans med Gustaf V.

minnen han besökte. Och när han reste i Tyskland var det för att rapportera från något så patriotiskt som Lützenfirandet. (Detta gäller mellankrigstiden. Jerrings utlandsreportage efter 1945 har en helt annan karaktär.) Man får inte heller glömma den roll som Jerrings idrottsreferat spelade för den nationella sammanhållningen.

Sven Jerring var alltså en viktig person i radions arbete för nationell enighet. Franzén säger att han under andra världskriget kom att uppfattas som en trygghetssymbol nästan i klass med Per Albin Hansson. Självt verkar Jerring dock ha varit omedveten om att hans verksamhet kunde ha politisk betydelse – han nämner i varje fall ingenting om detta i sina skrifter. Men det gör inte hans roll mindre viktig.

Det bör kanske påpekas att Jerring var övertygad demokrat och även internationalist. Han uppfattade från början radion som ett instrument för att skapa förståelse mellan olika folk och blev djupt besviken när han såg hur Hitler använde radiomediet i rakt motsatt syfte. Med sin avsky för våld och konflikter var Jerring en övertygad antinazist och anhängare av det svenska folkhemmet. (Franzén 1988, 10, 16) Den konsensus Jerring eftersträvade var således en demokratisk konsensus.

Det var naturligtvis inte bara Jerring som spelade denna patriotiska roll, den präglade hela Radiotjänsts verksamhet. Det kan exempelvis gälla åtskilliga föredrag. Och Olof Forséns och Lars Madséns bygdereportage med deras skildringar av fattiga och strävsamma människor var klart konsensusskapande.

Jerring personifierade alltså den svenska radions roll som samhällsbevarare. Det var en aktiv och förmodligen betydelsefull roll, även om kanske varken Jerring själv eller hans chefer och medarbetare var riktigt medvetna om den saken.

YNGVE HUGO, FOLKBILDAREN

Sven Jerring var och är fortfarande en legendarisk gestalt i svensk radiohistoria. En annan viktig personlighet från pionjäråren är däremot bortglömd av de flesta. Jag tänker på Yngve Hugo, före-

dragschef 1931–1942 och radiochef från 1942 till sin pensionering 1950.

Hugo var som många andra radiomän under de första decennierna akademiker utan journalistisk bakgrund. Han kom till Radiotjänst från arbetarrörelsens folkhögskola Brunnsvik där han hade varit lärare sedan 1910 och rektor sedan 1926. Hans nära anknytning till arbetarrörelsen visas också av att han hade varit riksstudieledare för ABF mellan 1918 och 1926. Hugos bakgrund var alltså folkbildarens, och som chef för den nyinrättade föredragsavdelningen kom han att få stort inflytande genom att stärka radions folkbildande funktioner. Nils-Olof Franzén beskriver i sina memoarer Hugo som folkbildningen personifierad och föredragsavdelningen som »den mäktigaste kraften i det frivilliga folkbildningsarbetet». (Franzén 1991, 101–102)

Radioforskaren Göran Elgemyr ser mycket kritiskt på Hugo och hans folkbildarambitioner. För det första innebar de ett hinder för radions frigörelse: »Hans stränga krav inskränkte yttrandefriheten i radio ytterligare och försvårade troligen utvecklingen i fråga om dagspolitiken i radio.» (Elgemyr 1985, 36)

För det andra ifrågasätter Elgemyr Hugos politiska neutralitet. Han undrar om »bildning och uppfostran av lyssnarna, även när det gällde dagsaktuella frågor av politisk innebörd» inte »står i strid med kravet på radions neutralitet» och frågar: »Utifrån vilka normer avgjorde man vad som var överdrifter och ensidigheter?» Elgemyr gör även den något insinuanta kommentaren: »Det här var också en tid då det socialdemokratiska krisprogrammet skulle genomföras.» Elgemyr uttrycker också sin tillfredsställelse över att 1933 års radioutredning – där Hugo var sekreterare – inte präglades av Hugos folkbildaranda. (Elgemyr 1985, 2, 5–8)

Hugo uppfattade emellertid inte själv sin roll på detta sätt. Tvärtom, han betonar i sina principdeklarationer starkt att politiska och därmed kontroversiella frågor har sin givna plats i den svenska radion men också att de ska presenteras på ett strikt opartiskt sätt. Och han visar en påfallande medvetenhet om de komplikationer detta innebär.

1931 diskuterade Hugo på en folkbildarkongress i Wien förhållandet mellan opartiskhet och engagemang. Radioprogrammen bör, hävdade Hugo, återspegla det bästa som landets kultur och samhällsliv kan presteras. Men uppfattningen om det bästa är subjektiv, vilket exemplet Sovjetunionen visar. Den svenska radion bör arbeta efter en annan princip, »den att programmet så *allsidigt* som möjligt återspeglar vad som rör sig i tiden« .

Allsidigheten hänger samman med frågan om radions neutralitet. Det är självklart att propaganda inte får förekomma i programmen, anser Hugo. Men det innebär inte att radion ska undvika aktuella stridsproblem. »Att ängsligt skydda radiolyssnarna mot att genom radion erfara t.ex. något om de olika politiska partiernas dagsaktuella program, vore att med självtagen rätt göra sig till de vuxna medborgarnas förmyndare.« Neutralitet uppnås bättre »genom att ge alla olikstänkande samma fria talan än genom att förbjuda dem alla att tala eller genom att förbjuda en del av dem att tala.« (Citerat i Elgemyr 1985, 2)

I en artikel i Rösterna i Radio försvarar Hugo politikens plats i radioutbudet. (»Politik i radio« i RiR 1934:34. Artikeln är osignerad, men Elgemyr tror att Hugo är författare) Hugo pläderar värtaligt för radion som forum för politisk och samhällslig upplysning. Den tiden är förbi, framhåller han, »då gemene man kunde ha hjärtligt litet till övers för politik«. Nu ställs snart sagt envar inför frågor med klart politisk innebörd: »Varför arbetslöshet? Vad kan göras mot den? Varför tyngande skatter? Vartill användas de? ... Radion kan inte undandra sig att i någon mån ge material till svar på dessa frågor. Det är en del av dess folkbildningsuppgift.«

Hugo kommer så in på radions roll för demokratin och minoriteternas rätt. I diktaturstater som Ryssland och Tyskland är radion helt ställd i det härskande systemets tjänst. Men i Sverige är det annorlunda. Demokratin »inrymmer yttranderätt i radio inte bara för den mer eller mindre tillfälliga majoriteten utan också för andra meningsriktningar.«

Men så kommer några formuleringar som kan uppfattas som mindre demokratiska. Hugo vill hyfsa den politiska debatten:

Ordet partipolitik har på många håll en dålig klang. Men man faller tvivelsutan offer för ordets makt över tanken om man vill tro, att partipolitik är detsamma som parlamentarikernas partitaktiska finter. Att man betackar sig för dessa såsom inslag i radioprogrammet är ingenting att säga om.

Tanken att den politiska debatten behöver hyfsas utvecklar Hugo följande år, också i Röster i Radio:

Kan det inte vara en möjlig uppgift för det allmänna kulturarbetet att lyfta politiken upp på ett högre plan och kan det inte i så fall vara av en viss betydelse, om radion en eller annan gång sänder politiska debatter, som ligga på ett sådant plan? Vem vet, kanske skulle lyssnarna–valmännen vänja sig vid en sådan något förfinad politisk umgängeston såsom man vänjer sig vid radions klassiska musik: kanske skulle man så småningom vilja höra en sådan också utanför radion, på de allmänna valmötena och i riksdagen. (RiR 1935, enligt Cederberg & Elgemyr 1984, 169)

I Radiotjänsts »Tioårsbok« 1934 går Hugo litet närmare in på svårigheten att vara opartisk. Opartiskheten är särskilt viktig men också särskilt svår att tillämpa i föredragsverksamheten, anser han. Objektiviteten tilltalar inte alltid dem som har utpräglade åsikter. De finner antingen »den objektiva redogörelsen färglös och tråkig« eller också anser de, när de inte får sina egna åsikter verifierade, »att framställningen innehåller agitation för motpartens åsikter«. Hugo ger ett exempel som åtminstone från eftervärldens perspektiv verkar drastiskt: »Om det exempelvis vore möjligt att hålla ett fullt objektivt föredrag om det moderna Tyskland, så skulle sannolikt föreläsarna anklagas för såväl nazistisk propaganda som för tyskfiendlig.«

Men radioledningen kan inte utesluta de aktuella frågorna även om den skulle vilja det, fortsätter Hugo. Att återspegla vad som rör sig i tiden är väsentligt i radion. Återigen slår Hugo ett slag för

Yngve Hugo, folkbildaren som blev radiochef.

diskussionen som lösningen på objektivitetsproblemet. Talarna kan då fritt ur hjärtat framföra sin subjektiva syn på frågan, vilket gör framställningen mer levande. Opartiskheten behålls genom att de olika talarna kompletterar varandra. (»Förströelse – bildning – aktualitet« i »Tioårsboken«.)

Dessa inlägg kan förefalla disparata, men tagna tillsammans visar de på en konsekvent och genomtänkt syn på radions roll i allmänhet och föredragsverksamhetens i synnerhet.

Hugo anser det viktigt, inte minst för demokratin, att politik och samhällsfrågor behandlas i radion. Särskilt viktigt är det att sådana frågor *diskuteras*. Objektivitet ska inte uppnås genom utslätning utan genom att olika åsikter får komma fram. Hugo lägger större vikt vid att åsikter bryts mot varandra än vid opartisk nyhetsförmedling. Risken för propaganda är större om radions ämnesområde inskränks än om det vidgas. Debatterna bör vara livliga och färgrika, men hållas på en hög intellektuell nivå. Han är medveten om att det kan vara problematiskt att upprätthålla en opartiskhet av detta slag men anser det vara radions skyldighet att försöka.

Hugo utgår från det jag kallar medborgarprincipen – radion ska ge sina lyssnare bättre möjligheter att ta ställning i tidens frågor. Men han vill också hålla debatten på ett högt, principiellt plan. Detta kan uppfattas som paternalism och inskränkning av radions frihet. Men själv betraktar Hugo uppenbarligen sin verksamhet snarast som en demokratisk medborgarfostran. Han vill emancipera snarare än manipulera. Man måste tänka på att den allmänna utbildningsnivån på 30-talet var betydligt lägre än nu och att demokratin fortfarande var ung.

Yngve Hugo tog alltså redan i början av 30-talet upp den diskussion om objektivitet och opartiskhet som skulle bli så akut under 60- och 70-talen, och han visade sig vara väl medveten om problematiken. Kanske kan dock hans entusiasm för livliga meningsbrytningar förefalla litet patetisk – man hade ju vid denna tid efter mycket kattrakande hade gått med på att sända *en* politisk diskussion per valkampanj.

Så ser Hugos principer ut i teorin. Men kunde han leva upp till sina krav på opartiskhet? Elgemyr ifrågasätter det, och med all rätt. Gränsen mellan folkbildning, folkuppfostran och indoktrinering var allt annat än lätt att staka ut.

Redan från starten spelade föredragen en stor roll i Radiotjänsts programutbud. I »Femårsboken«, som tillkom före Hugos tid, sägs exempelvis att det från första stund var klart att radion »så som ingen annan uppfinning efter boktryckarkonsten kunde bli en faktor i bildningens tjänst, och att därför en rationell föredragsverksamhet utgjorde en av Radiotjänsts mest ansvarsfulla och maktpåliggande uppgifter«. (»Femårsboken«, 104)

Föredragsverksamheten hörde tillsammans med musiken och teatern till de mest omhuldade programpunkterna. På fem år hölls över 2 000 föredrag. 1931 inrättades föreläsningsavdelningen. Nils-Olof Franzén öser lovord över den. Föreläsningarna

förtjänar i stort sett det högsta betyg: stor spännvidd från klassisk humanism till dagens teknik; från nationalromantik till nationalekonomi. Föreläsarna valdes ur alla läger: de

yppersta från universiteten, populärföreläsare kända från bildningsverksamheten ute i landet; framstående journalister och författare; »upptäcktsresande« inte att förglömma – Sten Bergman oförglömlig. (Franzén 1991, 109)

De flesta av dessa föredrag var okontroversiella. Experter av olika slag berättade om sina specialiteter. Om något föredrag kunde misstänkas innehålla kontroversiellt stoff granskades det i förväg.

Från första början satsade Radiotjänst på medicinska och hygieniska frågor, snart i samarbete med Svenska Röda Korset. 1928 hade man flera längre föredragsserier med ämnen som »Yrkeshygien och arbetarvälfärd« och »Barnavård och skolhygien«. Beträffande nykterheten samarbetade Radiotjänst med Centralförbundet för nykterhetsundervisning. »Motbokens fader« Ivan Bratt höll flera föredrag om alkoholens sociala problem. (»Femårsboken«, 127–128) 1938 skapades en rådgivande medicinsk kommitté med representanter för bland annat medicinalstyrelsen och Karolinska institutet för att biträda Radiotjänst med medicinska program. (RiR 1938:6)

Sociala frågor behandlade också tidigt. Ett föredrag om spar-samhet anordnades redan 1925 av Svenska Sparbanksföreningen. (Elgemyr 1984c) Detta protesterade förmodligen ingen emot. Men 1926 råkade sparpropagandan ut för kritik. Den gällde tre föredrag om »Hur jag lever på min lön« där

mannen med resp. 3,000, 6,000 och 9,000 kronors inkomst berättade. De väckte stort uppseende och blevo allmänt diskuterade. 3,000-kronorsmannen betraktades på sina håll som en mytologisk figur – i själva verket var han stationskarl – , han angreps i pressen, och måste till sist lugna sinnena genom att förklara, att han trots allt icke ansåg lönen tillräcklig och att hans plan var lagd på kort sikt. (»Femårsboken«, 127)

Annars var försiktigheten stor under de första åren. Men positionerna flyttades långsamt fram. 1928 höll den blivande socialdemo-

kratiska finansministern Ernst Wigforss ett föredrag om »Studiet av socialismen«. Det kritiserades i högerpressen men godkändes i programrådet. Reuterswärd och programrådet accepterade samma år en föredragsserie av Sigfrid Hansson – bror till Per Albin och aktiv fackföreningsman – om »Den svenska arbetarrörelsens historia« som dock inte fick gå längre fram i tiden än till det första världskrigets utbrott. Däremot vågade man inte sända en föredragsserie om arbetslönerna och inte heller ett program om Kirunavaaras historia, eftersom det rädde arbetskonflikt där.

Under Yngve Hugos tid som föredragschef fortsatte utvecklingen. 1933 hölls ett par diskussioner om brännbara ämnen. Den ena handlade om »Beredskapsarbeten till motverkande av arbetslösheten«, detta just som den socialdemokratiska regeringen höll på att genomföra sitt krisprogram där man använde beredskapsarbeten till att motverka arbetslösheten. Det andra programmet var en radierad diskussion från den radikala studentföreningen Verdandi i Uppsala om »Demokratin i skärselden«. 1933 var ju det år som Hitler kom till makten i Tyskland, så även detta ämne var aktuellt. Finansminister Ernst Wigforss initierade detta år också en lång tradition när han presenterade statsverkspropositionen i radio.

1935 gjorde Hugo ytterligare en ambitiös men samtidigt kontroversiell satsning. Det gällde befolkningsfrågan. 1934 hade makarna Alva och Gunnar Myrdal givit ut debattskriften *Kris i befolkningsfrågan*, som drev tesen att Sverige hotades med avfolkning på grund av för låg nativitet. Skriften väckte våldsamt uppseende och resulterade i att en statlig befolkningskommission tillsattes med Gunnar Myrdal som ordförande. Yngve Hugo lanserade en föredragsserie om befolkningsfrågan där han engagerade Gunnar Myrdal. Följande beskrivning bygger på Elgemyrs framställning.

Först anordnades en akademisk diskussionen för att markera att frågan inte skulle uppfattas som partipolitiskt skiljande utan borde betraktas från rent vetenskapliga utgångspunkter. Sedan anordnades en kurs i befolkningsfrågan i intimt samarbete med kommissionen. Föredrag, dialoger och rapporter följde kommissionens arbete. Vid årsskiftet 1935/36 hölls radioföredrag i anslutning till en

av kommissionen anordnad allmän folkräkning. Denna satsning diskuterades en del i pressen, och kritik framfördes mot Myrdals framträdande roll. Man framhöll att Myrdal inte bara var forskare utan även politiker och därför kunde misstänkas för propaganda.

Hugo tog tydligen vid sig av kritiken, eftersom han försvarade sig i en artikel i Rösterna i Radio. Han förnekade att avsikten hade varit att propagandisera för kommissionens förslag. I stället hade man velat ge sakliga och objektiva redogörelser för de olika kommissionsförslagen. Detta var, menade Hugo, förenligt med Radiotjänsts uppgift att hålla lyssnarna à jour med vad som händer och sker i världen. Hugo framhöll svårigheten att dra en bestämd gräns mellan upplysning och propaganda. Ingen torde, menade han, på fullt allvar yrka på att det politiska inslaget skulle bannlysas helt, men däremot kunde man ha delade meningar om hur långt åt propagandahållet man kunde gå. Man kunde bedriva propaganda för personlig hälsovård och sparsamhet utan att någon tog anstöt. Skulle man då inte kunna diskutera samhällets hälsovård och ekonomi på samma plan, undrade Hugo. (Elgemyr 1985, 15–20)

Hugos resonemang är principiellt intressant. Radiotjänst samarbetade med en statlig kommission medan denna fortfarande arbetade med en högst kontroversiell fråga. Detta ansåg Hugo vara lika harmlöst som att propagandisera för hälsovård och sparsamhet.

Nästa steg i utvecklingen kom 1938. Då gjorde Yngve Hugo sin mest spektakulära bravad som föredragschef – han initierade Ludvig Nordströms »Lort-Sverige«-program. Detta exempel är så intressant att det behandlas i ett särskilt kapitel.

Det visade sig alltså svårt att dra gränsen mellan neutralitet och propaganda. Att plädера för sparsamhet kunde väl ingen ha något emot? Men om slutsatsen är att en fattig människa kan klara sig på sin lilla lön, blir det strax kontroversiellt. Att propagandisera för nykterhet är väl okontroversiellt? Men ska propagandan skötas av en omstridd nykterhetspolitiker? En debatt om socialpolitiken med företrädare för olika ståndpunkter fyller väl kraven på objektivitet? Men är det acceptabelt att socialministern är ordförande vid debatten? Befolkningsfrågan är väl en så viktig fråga att den måste

behandlas av radion? Men är det lämpligt att upplysningen sker i regi av befolkningskommissionens ordförande som är medförfattare till en uppmärksammas stridsskrift om just befolkningsfrågan? Föreläsningsverksamheten var alltså långt ifrån så opartisk som Hugo gjorde gällande.

SVEN JERRING OCH YNGVE HUGO – TVÅ OMAKA PARHÄSTAR
Sven Jerring och Yngve Hugo framstår som diametralt motsatta personligheter. Jerring var journalist ut i fingerspetsarna, även om hans ideal var andra än dagens. Han var opolitisk, hans mål var det okontroversiella, det vänliga, det underhållande. Han bevakade utan att reflektera det officiella Sveriges alla begivenheter. Hugo, däremot, var en folkbildare med höga ambitioner, inte minst när det gällde att fostra svenska folket till demokratiska medborgare. Han var djupt politiskt och samhälleligt engagerad. Han såg främjandet av debatt, av brytning mellan olika åsikter som en av sina väsentligaste uppgifter.

Ändå finns det stora likheter mellan de båda radiopionjärerna. Ingen av dem förefaller ha varit medveten om sin verkliga roll. Ingen av dem var tillnärmelsevis så objektiv och opartisk som han själv trodde. I själva verket var både Jerring och Hugo engagerade i samma projekt, det svenska folkhemsbygget, men med olika uppgifter. Om Sven Jerring företrädde en traditionell, snarast konservativ, konsensusinställning, stod Yngve Hugo för en mera aktivistisk och modernistisk konsensus med socialdemokratiska förtecken.

De två principerna tillsammans – 1943 års radioutredning

Jag har beskrivit den svenska radions tidiga utveckling utifrån två perspektiv. Enligt det ena ägde en kontinuerlig utveckling rum från bundenhet och försiktighet till frihet och djärvhet. Enligt det andra uppträdde radion med stor självmedvetenhet som främjare av nationell samhörighet, av folkbildning och medborgarfostran.

Kombinerar man de båda perspektiven ser man hur två principer stred mot varandra. Den ena stod för folkuppfostran och samhörighet, den andra för fri information och fri debatt. Men det var ingen enkel och renodlad konflikt. Frontlinjerna kunde skifta på ett ibland ganska komplicerat sätt. Gustaf Reuterswärd gjorde sålunda i sin egenskap av TT-chef allt för att hindra Radiotjänst att skaffa en egen nyhetsbevakning. Men i egenskap av VD i Radiotjänst kom han vid några tillfällen – exempelvis när en radiopjäs hamnade i blåsväder – att främja utvecklingen mot en friare debatt. Och Ludvig Nordströms serie om Lort-Sverige, periodens mest kända och omdiskuterade program, kan betraktas som ett exempel på bägge tendenserna. Jag återkommer till detta i nästa kapitel.

Ett dokument som innehåller båda huvudaspekterna är 1943 års radioutrednings betänkande 1946. (SOU 1946:1) Det får bilda avslutningen på denna översikt.

Utredningen var inte parlamentarisk, bortsett från ordföranden, talmannen i andra kammaren A.V. Sävström. Radiochefen Yngve Hugo var ledamot, liksom chefredaktör Eva Hökerberg och Erik Hjalmar Linder, litteraturvetare och tidningsman, snart utnämnd till föredragschef vid Radiotjänst. Vidare medverkade ett par högre ämbetsmän.

Utredningen slår an två gamla teman när den kopplar ihop underhållning och folkbildning. Gränserna mellan nyheter, kommentarer, underhållning och bildningsstoff är flytande, anser de sakkunniga och betonar att framför allt »bildningsprogrammen« men också nyheterna bör vara underhållande. Underhållningen å sin sida »bör ha den konstnärliga kvalitet, att bildningsmomentet icke heller här ställes åsido«.

Radion intar en mellanställning mellan ett tidningsföretag och ett ämbetsverk, framhåller utredningen vidare. Men man bör försvaga karaktären av ämbetsverk och förstärka karaktären av tidning för att förhindra »stagnationstendenser och en alltför högtidlig objektivitetssträvan«. Radions självständighet är ett första rangens intresse, anser utredarna. Radion bör tillförsäkras »det privata publicitetsföretagets fördelar, utan att därför den självklara

lojaliteten mot staten åsidosättes». Hur dessa motstridiga mål ska kunna förverkligas diskuterar inte utredningen.

När utredningen kommer in på majhändelserna 1945 sopar den motsättningarna under mattan. Radion får oreserverat beröm för sitt agerande. Radiotjänst kunde »vid flera tillfällen snabbt meddela nyheter, som motsvarade allmänhetens då högt spända förväntningar på aktuella underrättelser«, skriver utredningen gillande. Men mot bakgrund av hur det gick till 1945 är utredningens utpräglade konsensusresonemang en aning svårsmält:

För utvecklingen av samhörighet mellan samhällsklasserna är det viktigt för lyssnaren att komma i beröring med andra miljöer än hans egen: för den nationella känslan är det av vikt att lära känna Sverige i natur- och arbetsliv; för att förstå politiska och andra händelser och förnimma att de beröra en själv är det ofta av stor betydelse att uppfånga de glimtar ur skeendet, som högtalaren kan ge.

Maj månad 1945 gav i sistnämnda hänseende en god åskådningsundervisning. (A.a. 26)

Att radions agerande i maj 1945 innebar en revolt mot den dittillsvarande ordningen låtsas utredningen inte om. Däremot är den medveten om att rollen som nationell enare är problematisk:

I kriser och framför allt i krig är radion ett medel att hålla samman nationen och att kungöra ledningens avsikter och paroller.

Erfarenheterna av radion som ett statsdirigerat propagandamedel i diktaturländer ge emellertid vid handen, att denna verksamhet måste handhas med den största måttfullhet och försiktighet. ... Den fara som hotar är den statsdirigerade radion med allt vad detta begrepp innebär dels av ofrihet i opinionsbildningen, dels av tyngd och tråkighet i programmen, dels ock av olust hos lyssnarna och smygande misstro mot allt vad radion meddelar. (A.a. 27)

Sedan fortsätter emellertid utredningen på den uppfostrande linjen och tror att radion kan ha »en uppgift att fylla för den av nutiden efterlysta familjelivets renässans«. Radions bildningsprogram och underhållningsprogram kan »nå in i hemmen och skapa samhörighet, gemensamt intresse och gemensam avkoppling i en familjekrets«. Upplysning och undervisning om hem- och familjevård kan skapa en känsla av samhörighet, som är »värdefull för de i hemmen arbetande kvinnorna«.

Så spinner utredningen vidare på ett gammalt tema, nämligen den politiska upplysningen:

Det ligger i öppen dag, att rundradion har stora möjligheter att göra en insats i den politiska upplysningens tjänst. Dess monopolkaraktär och dess naturnödvändiga strävan till objektivitet förhindra den att själv göra politiska insatser. ... Men den bör sin natur likmätigt ha en stor förmåga att popularisera politiska frågor och göra dem begripliga för envar; denna förmåga har icke legat obrukad, även om man kan tänka sig ännu mera energiska insatser. (A.a. 36)

I konsensus ligger också en rädsla för extremism:

Den principen har så småningom utbildats, att radion icke bör stå öppen för extrema ytterlighetspartier och man har därför följt den praxis, att politiska grupper, som icke erhållit representation i riksdagen eller som blott erhållit några få mandat, icke böra ifrågakomma som deltagare i den politiska radiodebatten. Huvudprincipen torde böra upprätthållas även i fortsättningen, dock med den reservationen att överdriven försiktighet torde vara farligare än överdriven djärvhet. (A.a. 36)

Utredningen betonar alltså att radion ska likna en tidning. Den ska vara kritisk, rolig, aktuell och kunna tumma på objektivitetskravet. Men radion ska också bidra till att skapa »samhörighet mellan

samhällsklasserna«, »hålla samman nationen« och »kungöra ledningens avsikter och paroller« samt »göra en insats i den politiska upplysningens tjänst«. I betänkandet uttrycks konsensusprincipen inte bara implicit utan i klartext. Uppenbarligen är det erfarenheterna från kriget som har ökat medvetenheten om denna aspekt. Men även Yngve Hugos gamla ideal om medborgarfostran skymtar, kopplat till underhållningsaspekten. Radiopubliken ska uppfostras på ett lustfullt sätt.

Det kan diskuteras om inte utredningen försöker kombinera oförenliga principer. I vilket fall som helst stod Radiotjänst inför stora förändringar, vilka också ändrade förutsättningarna för diskussionen om radions verksamhet.

Ludvig Nordströms *Lort-Sverige* – en plädering för folkhem och modernisering

LUDVIG »LUBBE« NORDSTRÖM författade under sitt liv sextio böcker, men i dag torde han bara vara känd för en – *Lort-Sverige* från år 1938 – men den har blivit så mycket mer berömd. »Lort-Sverige« är fortfarande ett begrepp, boken kom i nytryck så sent som 1984, och i Sundsvall har en professur i journalistik uppkallats efter Nordström.

Boken hade sitt ursprung i en radioserie om de usla bostadsförhållandena på den svenska landsbygden, »Med Ludvig Nordström på husesyn«. Serien sändes i tio avsnitt under hösten 1938. Den blev häftigt omdebatterad, och Nordström blev »Lubbe« med svenska folket.

Fortfarande engagerar *Lort-Sverige*. En författare talar om »det första brett upplagda miljöreportaget i vårt land och ett briljant exempel på undersökande journalistik«. Nordströms insats »måste ha hjälpt till med att skapa bättre betingelser för fattiga, undanskuffade och andra som hade det svårt«. (Rosén 1988, 13, 22) I en annan bok sägs att »Lort-Sverige blev det första verkliga socialreportaget i svensk radio«. (Fagerstedt och Sörlin 1987, 104) I en akademisk uppsats ifrågasätts däremot *Lort-Sveriges* värde som undersökning. (Henriksson 1983, 26)

Även om meningarna om *Lort-Sverige* fortfarande går isär, är i varje fall en sak odiskutabel: Serien innebar en stor satsning av Radiotjänst. Nordström reste sammanlagt 11 000 kilometer på 48 dagar, från Ystad till Tornedalen. Resan företogs i Radiotjänsts inspelningsbil. Till sin hjälp hade Nordström chauffören och inspelnings teknikern Axel Hedin. Intervjuerna spelades in på lack-

Ludvig Nordström vid mikrofonen.

skivor som var och en bara hade plats med två minuters tal.

Egentligen var Nordströms husesyn bara avsedd som en inledning till en serie evenemang kring bostadsfrågan med rundabords-samtal, intervjuer och föredrag som skulle äga rum på våren 1939. Inte mindre än 27 program sändes under tiden januari till juni 1939

om »Landsbygdens bostadsfråga«, men de kom helt i skymundan för *Lort-Sverige*.¹

Nordströms resa var alltså en ambitiös satsning. Väl ambitiös, skulle man vilja säga från dagens utgångspunkt. Resan skedde nämligen i nära samarbete med medicinalstyrelsen. Denna hade utarbetat färdplanen och valt ut 43 av landets provinsialläkare, som fick en enkät om bostadssituationen i sina distrikt. Vidare fick de i uppgift att fungera som Nordströms ciceroner och visa på fördelar och brister i bostadssituationen på de olika orterna. Även 27 präster hade kontaktats av Diakonistyrelsen, men dem struntade Nordström snart i – trots att prästerna var hans egen idé. De visste ingenting om hur folket hade det, menade Nordström.

Bo Rosén spekulerar i sin bok om Nordström litet om vem som kan ha tagit initiativet till bostadsresan. Han anser det troligast att chefen för föredragsavdelningen, Yngve Hugo, kom med initiativet. Men Rosén anser det också tänkbart att generaldirektör Axel Höjer i medicinalstyrelsen givit en impuls. En undersökning av Statistiska centralbyrån hade visat skrämmande bostadsförhållanden på landsbygden och detta »måste ha provocerat Axel Höjer till olika initiativ, kanske också att inspirera Radiotjänst till en insats«. (Rosén 1988, 16–18)

En reportageresa, förberedd, organiserad och kanske även initierad av ett statligt ämbetsverk, det är inte vad vi i dag kallar undersökande journalistik. Men kanske man inte ska betrakta *Lort-Sverige* med vår tids ögon? Kanske Nordströms arbete ter sig annorlunda ur 1930-talets perspektiv?

Nordström och folkhemmet

Otto Fagerstedt och Sverker Sörlin beskriver i boken *Framtidsvittnet* (1987) Nordström som en typisk, för att inte säga idealtypisk, representant för viktiga strömningar i tiden – de moderniserings-tendenser som kom att sammanfattas i ord som »funktionalism« och »folkhem«. Jag utgår i den följande beskrivningen från deras framställning.

För det första präglades mellankrigstiden av ett *moderniseringsideal*. »Den enorma tillväxten av produktiviteten som man nu hade inom räckhåll med hjälp av ny teknik och ny arbetsorganisation blev en stark drivfjäder i mellankrigstidens modernisering.« Moderniseringstrenden symboliserades av Stockholmsutställningen 1930, där begreppet »funkis« lanserades.

Moderniseringen gällde inte bara industriell förnyelse, den hade också kulturell genomslagskraft. Folkuppfostran fick större betydelse än tidigare. Makarna Alva och Gunnar Myrdals bok *Kris i befolkningsfrågan* från 1934 är ett typiskt utslag av denna mentalitet. I folkuppfostran ingick uppfostran till hygien. Hygienrörelsen »skördade sina stora triumfer ... under mellankrigstiden. Mathygien, sexualhygien, tandhygien och bostadshygien diskuterades och en hel del pamfletter av folkupplysningskaraktär kom fram. Vetenskapen fick rollen av förkunnare. Den skulle undervisa folket om ett sunt och riktigt levnadssätt. Läkaren och teknikern i vit rock blev tidens kultgestalter.« (A.a., 40–41, 125)

En stor del av moderniseringsarbetet bestod i att överflytta medelklassens ideal och livsstil på arbetarklassen. Men också landsbygdens folk var ett problem. »På landet dröjde sig det gamla Sverige kvar längst, där var motståndet mot det nya segast. Men det svenska jordbruket framstod mellan världskrigen i tilltagande grad som föråldrat och det moderna kunde efterhand göra inbrytningar i form av mekanisering och föreningsrörelse, genom stordrift och förädling av lantbrukets produkter inom kooperativt bondeägda industrier.« (A.a., 41)

Moderniseringen var till stor del ett socialdemokratiskt projekt som innefattade inte bara tekniska och vetenskapliga, utan också sociala reformer. »Omkring 1930 blev detta också en del i den officiella socialdemokratiska förkunnelsen. ... Modernisering, industrialism, men på samma gång sociala förbättringar. 1930-talet blev det årtionde då en svensk syntes formulerades.« (A.a., 92) Den svenska modellen blev känd utomlands. Den amerikanske journalisten Marquis Childs skrev exempelvis *Sweden the middle way* »som präglade bilden av en lycklig medelväg, ett paradoxalt soci-

alistisk utopia vid polcirkeln». (A.a., 92)

Mellankrigstiden var också en storhetstid för reportaget. »Det fanns en klar koppling mellan den på 20- och 30-talen allt starkare dyrkan av moderniteten och vurmen för reportaget som litterär form.« En våg av dokumentarism drog genom den svenska litteraturen, med namn som Elin Wägner, Ivar Lo-Johansson och Josef Kellgren. Ute i världen använde sig författare som Ernest Hemingway, John Dos Passos, George Orwell och André Gide av reportageformen. (A.a., 11–13)

Modernisering, folkuppfostran, hygien, arbete för social utjämning och samarbete mellan samhällsklasserna samt förkärlek för reportaget som litterär genre var alltså framträdande drag i 1930-talets Sverige. Hur passar Lubbe Nordström in i den bilden?

Nordströms bakgrund och åsikter

Nordström var född i Härnösand 1882. Han kom ur en burgen medelklass och förblev hela sitt liv borgare till mentalitet och livsstil. Vid tiden för *Lort-Sverige* hade han en rik produktion bakom sig av både skönlitteratur och journalistik.

Enligt Fagerstedt och Sörlin kan hälften av Nordströms sextio böcker med litet god vilja klassas som reportage. I sin ungdom hade Nordström dessutom under ett par år arbetat som journalist på *Sundsvalls Tidning*. Han var inte heller främmande för radiomediet. 1937 gjorde han för Radiotjänsts räkning en resa i Norrland med inspelningsbil som resulterade i fem radioföredrag med rubriken *Norrland i stöpsleven*. De var »egentligen reportage med en mängd intervjuer insprängda i en berättande text«, anser Fagerstedt och Sörlin. (A.a., 18)

Karaktéristiskt för Nordström som författare och reporter är hans plädering för moderniteten. »Han hyllade den framväxande industristaten byggd på fredligt samarbete. Det som av en beundrande omvärld skulle döpas till 'den svenska modellen'.« (A.a., 8) ... Han använde egentligen hela sitt författarskap åt att hylla framsteget. ... En värld enad i fredlig handel, ett lyckligt och

harmoniskt folk, hos vilket klassgränserna inte var utsuddade, men upphävda och ogiltigförklarade genom det sociala samarbetet.» (A.a., 60)

Nordström hade täta kontakter med den övre affärsvärlden, särskilt den i Norrland. Vissa böcker var rena beställningsarbeten, exempelvis *Stor-Norrland* från 1927. Men företagarynligheten hindrade inte sympati för socialdemokratin. Nordström blev medlem i det socialdemokratiska partiet redan 1915, och under första världskriget uppträdde han vid några tillfällen offentligt i partiets tjänst. Engagemanget för industriintressena fjärrade honom visserligen från socialdemokratin. Men i slutet av sitt liv – han dog 1942 – närmade han sig åter arbetarrörelsen, och därvidlag spelade *Lort-Sverige* en stor roll. Han sade att om han tidigare hade varit köpt av kapitalet så var han nu köpt av »sossarna».

Någon egentlig motsättning mellan företagarynligheten och engagemanget för socialdemokratin fanns det inte hos Nordström. »I hans vision var det socialdemokraterna som skulle skapa det nya Sverige. De skulle göra det tillsammans med framsynta industriägare, som förstått vilka produktivkrafter man kan frigöra genom att behandla sina anställda väl.» (A.a., 70)

Lubbe Nordström stod alltså för ett sådant samarbete mellan arbete och kapital som kom att förknippas med »Saltsjöbadsandan», »den svenska modellen» och folkhemstanken.

Ett annat utmärkande drag för Nordström är hans Norrlandspatriotism. Han såg Norrland som framtidslandet. (A.a., 65–66) Inte minst i den radioserie som föregick *Lort-Sverige – Norrland i stöpsleven* – kom detta tydligt fram. Men Norrlandsperspektivet hindrade inte Nordström från att samtidigt vara en ivrig svensk patriot och inte heller från att vara internationalist. »Härnösand blir ... symbolen för Världsstaden, det nätverk av städer som binds samman av kommunikationer och världshandel.» (A.a., 86)

Nordström var inte bara ett barn av sin tid, framhåller Fagerstedt och Sörlin. Han var också före sin tid. »I några viktiga avseenden var Lubbe den svenska modellens profet. Han var i varje fall den som formulerade den först.» (A.a., 88) »Långt innan den

svenska modellen blev ett begrepp på 30-talet, hade han formulerat en snarlik vision av det framtida Sverige.« (A.a., 65) »Lubbes insats bestod i att han så tidigt såg Sveriges unika framtidsroll och framgångsrikt propagerade för den.« (A.a., 173)

Enligt Fagerstedt och Sörlin passade alltså socialdemokraternas och Nordströms åsikter som hand i handske. En slutsats som ligger nära till hands är denna: Om några socialdemokrater eller socialdemokratin närstående personer i inflytelserik ställning ville slå ett slag för den svenska modellen kunde de knappast finna ett bättre redskap än Lubbe Nordström. Nästa fråga blir då i vilken anda Nordström genomförde sin programserie.

Radioprogrammen om Lort-Sverige

De tio programmen sändes under oktober och november 1938. De kallades »föreläsningar« men bestod inte bara av Nordströms egna ord utan till ungefär lika stor del av inspelade intervjuer med i första hand »ciceronerna« samt i viss mån med invånare i de besökta bostäderna.

Det torde redan ha framgått att det fanns ett auktoritärt drag hos Nordström, och det visade sig också i hans bostadsundersökning. Fagerstedt och Sörlin beskriver hans framfart som »något i stil med forna tiders biskopsvisitationer. Det luktade katekes och husförhör när Lubbe dök upp, gärna oförvarnad, med anteckningsblock, äppelknyckarbyxor, kavaj, rock och keps, limousin och privatchaufför och tillsammans med ortens provinsialläkare.« (A.a., 128–129)

Till stor del ägnade sig Nordström åt interiörbeskrivningar.² Så här kunde det låta:

Det var den typiska torpstugan. Ett litet, lågt kök, en ödslig, lika låg kammare, med lumpna trasmattor, ett par utdragssoffor, på vilka målningen skavts av, på väggarna ett par naiva färgteckningar. I köket en gammal sotig, smutsig spismur, som upptog nästan halva utrymmet, en utnött, rankig skänk,

ett bord utan duk vid fönstret, på det potatisskal, sillben. En lukt av sillake och instängd luft, sammansatt av odörer från röta i trävirke, mögelsvamp, nattkärl, gamla svettinpyrda kläder, sura skodon, smutsiga strumpor fyllde stugan. Aftonsolen sken in på allt detta elände och samlades kring de tre barnen, som stumma tittade på oss med blå, öppna, klara ögon. (Nordström 1984, 31)

Nordströms personliga uttryckssätt kunde ibland vara så oförblommerat att det blev provocerande. Särskilt i Skåne skrädde han inte orden. Så här beskriver Nordström den skånska lukten:

Jag förstod först inte riktigt, vad det var. Denna stank hade nämligen samma underliga egenskap som liklukt att så att säga smyga sig fram och liksom långsamt, gradvis underminera luften. ... Vad var den sammansatt utav? ... Det var gödsel, solstekt och färsk, torr och lagrad, urin, människoexkrementer, sedan årtionden, kanske århundraden uringenompyrd jord, uringenompyrt murbruk, uringenompyrt trä, det var lukt av djurroppar, av seltyg, av människoutdunstning. Det luktade häst, ko, får, svin, höns, anka, gås, människa, det luktade lite spannmål, lite gammalt mjöl, lite kli, en hel del »melass«, alltså avfall från sockerfabrikerna, det var en lukt som på en gång var söt, fet sur och kväljande. (A.a., 118)

Men när han kommer längre norrut blir Nordström mildare i sina omdömen. I Värmland gör han denna reflexion:

Det, jag kan säga, genomgående hittills under resan hade varit, att ciceronerna: läkare, kommunalman, inspektris, sjuksyster fått gå omkring och demonstrera, medan stugornas invånare suttit mer eller mindre apatiska.

Här var det annorlunda. Mannen tog ögonblickligen ledningen själv och visade oss omkring. Och! Märk det! Visade

inte det som var uselt och eländigt, utan vad han gjort för att *bekämpa* och *övertvinna* det usla och eländiga. (A.a., 251–252)

Till detta inslag finns en blyertsanteckning i marginalen på manus som inte är gjord med Nordströms handstil: »En viss försiktighet bör nog iakttagas vid berömmet av norra riksområdet så att ej detta går ut över det stackars Skåne!« Litet längre ner i manuskriptet har följande mening strukits: »Här mötte Lort-Sverige, med andra ord, klar, medveten kamp.« En marginalanteckning lyder »Onödigt, anser Dymling (kan lätt föranleda missuppfattning)«. Radiochefen Dymling har tydligen reagerat mot Nordströms partiskhet till förmån för norra Sverige. Formuleringen finns dock kvar i bokversionen.

Mot »Lort-Sverige« ställer Nordström det moderna »Villa-Sverige«.

Sverige är en uppväxande enhetlig villastad från Ystad till Haparanda, det är vad en resa som denna lär en, och när man först genomvandrat Lort-Sveriges gungande och i stor utsträckning stinkande kåkar, då gläds man av hela sitt hjärta åt detta uppväxande Villa-Sverige, som dess rätta benämning bör vara, och än mer kommer man att glädjas, då de tyvärr här och där kvardröjande dofterna från Lort-Sverige definitivt vädrats ut ur alla villor ... Då ska värmeledning och badrum samt *vädning* och *bad* ha blivit obligatoriska! (A.a., 62)

Lubbe Nordström uppfattar detta som en viktig historisk övergångsfas:

Ett gammalt Sverige sjunker obönhörligt i graven, ett nytt breder sig med häpnadsväckande snabbhet över hela landet. Och, frågar man vad det är, som försvinner, kan svaret inte blir mer än ett, det är ett gammalt *Småstads-* och *Smådrifts-*Sverige som håller på att dö bort, det är ett *Storstads-* och *Stordrifts-*Sverige som håller på att se dagen. (A.a., 72)

Det säger sig självt att beskrivningar av detta slag inte är vetenskapligt hållbara och att slutsatserna inte är statistiskt signifikanta. Håkan Henriksson, som har skrivit en uppsats om *Lort-Sverige*, framhåller detta med emfas. Nordström hade bara släppt fram sådana intervjupersoner som delade hans åsikter, han styrde sina intervjuobjekt – »ibland kunde åhöraren få intrycket att den intervjuade var förberedd och läste svaren innantill« –, han generaliserade hejdlöst, vanligen utifrån bara tre bostadsinspektioner, han valde medvetet ut de värsta exemplen och avstod från att studera goda exempel. Allt detta är i och för sig riktigt. Men innebär det att man måste acceptera Henrikssons hårda slutomdöme »att Lubbe på alltför många områden åsidosatt de normer som gäller för att en undersökning skall kunna anses vara vederhäftig och därför både kan och bör man ifrågasätta dess värde som undersökning«? (Henriksson 1983, 26)

Vi kan konstatera så mycket som att *Lort-Sverige*-reportagen var ett propagandastycke i stor stil. Nordström använde hela sin litterära talang till att framföra sin bild av verkligheten utan att bekymra sig om abstraktioner som objektivitet, balans, neutral presentation eller statistisk representativitet. Och det var inte bara något så oskyldigt som större renlighet han propagerade för. Nej, han gjorde ett generalangrepp på hela den traditionella livsstilen och mentaliteten och pläderade för den moderna folkhemsmodellen.

Men detta innebär inte att *Lort-Sverige* nödvändigtvis var något som måste falla de styrande på läppen. Fagerstedt och Sörlin betonar det samhällskritiska draget hos Nordströms reportage. På många håll odlades en myt om folkhemmet som ett paradis, framhåller de och fortsätter: »Lubbe Nordströms insats som socialreporter bestod kanske främst i att han slog sönder den myten. *Lort-Sverige* bröt med den offentliga lögnen.« (1987, 103) I det perspektivet framstår Nordström mera som en pådrivare än som ett redskap för den socialdemokratiska politiken.

Frågan blir nu hur *Lort-Sverige* uppfattades av samtiden.

Diskussionen i Radionämnden

Lubbe Nordströms programserie blev så omdiskuterad att Radionämndens arbetsutskott samlades till extra sammanträde den 1 november, medan serien ännu pågick. Serien diskuterades också vid Radionämndens ordinarie möte den 3 december. Resultatet blev ett enhälligt uttalande där serien godkändes med några reservationer.

Radionämnden innehöll vid denna tid en rad kända kulturpersonligheter. Dess ledamöter var förre utrikesrådet Fritz Henriksen, ordförande, fil doktor Torsten Fogelqvist, ledamot av Svenska Akademien, vice ordförande, Manfred Björkquist, chef för Sigtunastiftelsen, Dramatens chef Pauline Brunius, professorn i statskunskap Axel Brusewitz, författaren Per Wilhelm Enström, fru Märta Hansson, riksstudieledaren i ABF Gunnar Hirdman, stadsbibliotekarien Fr. Hjelmqvist, undervisningsrådet Karl Kärre, byrådirektör Axel Lemoine, fru Eleonor Lilliehöök, folkskollärare Gustav Ljungberg, professorn och tonsättaren Olallo Morales samt ombudsman Frithiof Thunborg, representant för LO. Radiochefen Carl Anders Dymling och föredragschefen Yngve Hugo var inte medlemmar i Radionämnden men hade närvaro- och yttranderätt.

Nämnden framhöll att det var berömvärt av Radiotjänst att behandla bostadsfrågan och fann det även motiverat att den sakliga debatten som skulle äga rum följande vår föregicks av en mera levande skildring som väckte intresse för bostadsfrågan. Vidare ansåg nämnden att det var förståeligt att skildringarna arbetade med starka färger och fann det hälsosamt att missförhållandena blottades. Men Nordström kritiserades för ensidighet och överdriven generalisering samt för att han hade ställt landskap och grupper mot varandra i sina jämförelser.

Utslaget hade föregåtts av livliga diskussioner. Både vid arbetsutskottets och nämndens möten hade det förts diskussionsprotokoll. Nedanstående referat bygger på dessa. (Au 1/11 1938, Radionämnden 3/12 1938)

En central fråga i diskussionerna var om Nordström hade bedrivit propaganda och om det i så fall var acceptabelt.

Axel Brusewitz ställde frågan: »Var avsikten att lämna en objektiv skildring av bostadsförhållandena i Sverige eller enbart att påvisa missförhållandena?» På detta svarade Yngve Hugo att meningen hade varit att väcka allmänhetens intresse för den kommande föredragsserien genom »en direkt propagandaresa». Han ansåg att Radiotjänst hade rätt att göra »rent hygienisk propaganda». Brusewitz accepterade detta och ansåg att i så fall »fanns ej anledning till kritik». Under Radionämndens sammanträde tog Brusewitz upp samma tema och sade: »Den propagandaverksamhet, som påvisar att brister verkligen finnas är tillåten.»

Propaganda skulle alltså vara acceptabel om den handlade om uppenbara missförhållanden som det rörde allmän enighet om. Men alla ansåg inte att Nordström höll sig inom den gränsen.

Ordföranden, Fritz Henriksson, ifrågasatte under Au-sammanträdet lämpligheten av att Radiotjänst tog initiativet till »propagandaresor med delvis politisk tendens», och Torsten Fogelqvist ställde frågan om Radiotjänst borde »göra propaganda, som lätt får politisk färg».

Närmare bestämt gällde kritiken att Nordström sades uppamma motsättningar i samhället – mellan stad och landsbygd och mellan olika samhällsklasser. Torsten Fogelqvist utvecklade detta tema under Radionämndens sammanträde:

Var det meningen, att föredragen skulle ge en bild av Sverige? Oriktigt i så fall. ... Men var det meningen, att visa dåliga bostadsförhållanden i Sverige. I så fall riktigt. ... Men även om här var fråga om propaganda, bör naturligtvis renligheten vara huvudsaken – tendensen att hylla Industri-Sverige gentemot Bonde-Sverige. Likaså olika folkklasser. Denna tendens kan ej vara lämplig. ... tacknämligt att missförhållanden blottas. ... en temperamentsfull författare får naturligtvis tala i egen sak. Men nu sker det på Radiotjänsts uppdrag. Uppdragets art gör att man här reserverar sig. ... Tendensen riktad

mot jordbrukarnas sätt att sköta sina uppgifter, gradering av landskapens kulturnivå – opassande.

I ytterligare några inlägg kritiserades Nordström för att blåsa upp motsättningar inom landet. Så Hjelmqvist: »Yrke mot yrke, klass mot klass, landskap mot landskap. ... På detta sätt får ej propaganda i radio bedrivas.« Manfred Björkquist var inne på samma linje: »Ur folkpedagogisk synpunkt angeläget att den ena folkgruppen icke ställs i för stark motsättning till den andra. Därigenom oro och olust av en del föredrag.«

Arbetarrörelsens representanter såg dock annorlunda på denna fråga. För dem var det en fördel att programmen var kontroversiella. LO-representanten Frithiof Thunborg var entusiastisk: »Vad L.O. försökt under en mansålder, har Radiotjänst gjort på några veckor.« Gunnar Hirdman ansåg däremot att programmen inte var radikala nog. Det hade varit bra, sade han, att komplettera Nordström med någon annan, till exempel Ivar Lo-Johansson »som känner förhållandena inifrån«. Att Nordström är »överklass väcker fördomar«. Dessutom sägs »ingenting ... om vad de fattiga gjort. Lantarbetareförbundet ej nämnt.« Men programmen är propaganda för en förbättring av dåliga förhållanden. »Det hela är gjort med väldig bravur. I radio måste man tala koncist, korthugget och konkret.«

I övrigt kritiserades Nordström för dålig smak och – inte minst – för brist på noggrannhet och samvetsgrannhet. Brusewitz framhöll att det inte var »tillåten propaganda att generalisera«. Men de kommande föreläsningarna skulle kunna väga upp bristerna. Nordström var, sade han, en »apéritif före målet«.

Radiochefen Dymling försvarade programmen och framhöll att deras avsikt var dels att få reda på vilka punkter man skulle koncentrera sig på i fortsättningen, dels att »väcka den stora massans intresse«. Dymling framhöll också att Nordström inte var osaklig och tillade: »Provinsialläkarna ha valt åskådningsmaterial.« Metoden var så ny att den varit chockerande. Nordström var ett »gränsfall, som bör få förekomma«.

Yngve Hugo, som var närmast ansvarig för programserien, sade att föreläsningstekniskt sett hade Nordström anvisat framtidsvägar. Men: »Saklighet och underhållning kunna ej alltid förenas.«

Det är föga förvånande att Nordström kritiserades av Radionämnden. Programmets brister när det gällde opartiskhet och saklighet låg i öppen dag. Intressantare är hur programmen försvarades. Det framlades nämligen ett par argument som har visat sig vara relevanta även senare.

För det första sades att propaganda i radion var acceptabel om det gällde allmänt accepterade normer. Två av ledamöterna ansåg att programmen inte dög som saklig beskrivning, men att de var acceptabla om de klassificerades som propaganda. Man kan för övrigt notera att radiochefen anförde provinsialläkarnas roll i programmet som ett försvar för deras saklighet. Från dagens perspektiv är det snarare en av programmets allvarligaste brister.

För det andra sades att ett subjektivt och överdrivet framställningssätt kan accepteras om dess funktion är att väcka intresse för en kommande mer saklig och balanserad framställning. Men i realiteten kom de senare balanserande föredragen helt bort i debatten och säkerligen också i radiolyssnarnas medvetande.

Pressdebatten om Lort-Sverige

Diskussionen i pressen om Nordströms radioserie blev mycket häftig, delvis hätsk.³ Särskilt i Skåne blev reaktionen stark. Skånska Dagbladet tar exempelvis den 26/10 till storsläggan under rubriken *En trafik som måste upphöra*:

Lubbe hade av allt vackert och fult han sett på sin färd uteslutit så gott som allt som talade till det skånskas fördel och i stället koncentrerat sig på det avskyvärdaste han påstått sig ha träffat på. ... Det är en skam att sådan smörja skall spridas genom svensk radio. ... Vi tillåta oss därför offentligen uppmana Radiotjänst att upphöra med dessa upptåg som icke göra den ringaste nytta men framkalla idel förargelse.

Tidningen anordnade också en omröstning bland sina läsare på frågan om Nordström skulle få fortsätta sin föredragsserie. 6 958 röstade mot och 508 för.

Men detta totala avståndstagande är inte typiskt. I presskommentarerna finns i stället hela skalan representerad, från avsky till entusiasm. Man tar också upp påfallande många aspekter på programmen.

Den skarpaste och tyngst vägande kritiken handlar om Nordströms *osakligheter och överdrifter*. Flera kommentarer påpekar att Nordström visar okunnighet om jordbrukets villkor. Så Skånska Aftonbladet (25/10):

Vad vet denne estet om jordens arbete? Han kommer hit ner figurligt talat i frack och vita handskar och inspekterar det skånska jordbruket. Han känner sig illa berörd av lukten av kreatur och gödsel. Ja, herr Nordström, när det skall bedrivas jordbruk, så luktar det kreatur och gödsel. Bekommer den odören herr författaren illa, så kan han hålla sig härifrån.

Det är mot denna bakgrund knappast förvånande att *motsättningen mellan stad och landsbygd* diskuteras i flera kommentarer. Därifrån är steget inte långt till den ideologiska frågan om *modernitet kontra traditionalism*.

Den starkt konservativa Göteborgs Morgon-Post påpekar att de senaste decenniernas tekniska frammarsch nästan uteslutande har kommit befolkningen i städerna och de större samhällena till godo:

Det finns två olika slags Sverige för närvarande: det till ytterlighet rationaliserade Industri-Sverige med världens dyraste och modernaste våningar, det Myrdals-Sverige och Storbarnkammar-Sverige, som vissa fantaster inte kunna få tillräckligt amerikanskt i sin tekniska effektivitet. Och det finns ett annat Sverige: de stora, fattiga bygderna, där utvecklingen håller på att stagnera och där folket flyr från det tunga jord- och skogsarbetet till städernas och samhällenas

amerikaniserade lycka och moderna biografglädje.

Det är detta amerikaniserade Biografsverige, som vi bruka visa amerikanska journalister och där dessa känna sig så obeskrivligt hemma. Men detta är inte sanningen om vårt land. Det är Potemkinkulisser ... ty bakom kulisserna lever det gamla Landsbygdssverige ... det land som håller på att avfolkas och det folk som sakta men säkert dör ut.

Nordström har medvetandegjort dessa problem, och de är stora. Det handlar om ingenting mindre än folkets fortsatta existens, tror tidningen.

Man kan notera att i stället för Nordströms panegyriska uttryck »Villa-Sverige« används här »Myrdals-Sverige«, »Storbarnekammar-Sverige« och »Biografsverige«. Mot detta ställs inte »Lort-Sverige« utan »Landsbygdssverige«. Ändå stöder tidningen Nordström.

Smälänningen (31/10), som är kritisk mot Nordström, visar ännu tydligare sitt landsbygds- och traditionsperspektiv. Tidningen tar upp ett tema som verkar påfallande välbekant från 1990-talets horisont – ungdomskriminaliteten:

Det är redan nu uppenbart, att ungdomsbrottsligheten, särskilt i de större städerna och speciellt i Stockholm, håller på att utveckla sig med rekordfart. ...

Den andliga smuts, vilken fört den ena ungdomsligan efter den andra i Stockholm inför rådhusrättens skrank, är värre än den drängkammarsmuts, som Lubbe Nordström konstaterat på ett par platser i Skåne.

I den socialdemokratiska pressen, som överlag är positiv till Nordströms program, uppfattar flera skribenter en *socialdemokratisk tendens* i dem. Det gäller exempelvis Skånetidningen Arbetet. Arbetarpressen har i årtal sysslat med bostadsfrågorna, men Nordström har nu tvingat också den borgerliga pressen att göra det, anser tidningen. Den likaledes socialdemokratiska Nya Sam-

hället i Sundsvall påpekar att problemen inte är nya.

Ludvig Nordström har emellertid med sina skrämmande bilder nått längre än den socialdemokratiska propagandan med filmer och andra medel, han har lyckats visa inför en större offentlighet att detta saneringsarbete ännu endast påbörjats och att det alltså finns väldiga arbetsuppgifter att ta itu med för de krafter, som vilja göra något.

Att Nordström går *statens ärenden* är ingen åsikt som dominerar i pressmaterialet. Men den förekommer.

Krönikören i Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning förklarar en del av de starka reaktionerna mot Nordström med hans officiella roll. Visserligen förnekar Nordström själv att han har någon makt bakom sig,

men ute på bondlandet uppfattas han ändå som den förtryckande samhällsmaktens fogde. Den instinktiva bondemissionen mot all statskontroll sticker åter upp huvudet och så laddar bonden sitt muskedunder för att skrämma inkräktarna bort från gårdsplanen.

Men, framhåller krönikören vidare, bondedemokratin kan inte på egen hand klara upp de sanitära missförhållandena, utan statlig pådrivning behövs.

I Dagens Nyheter skriver en krönikör att Nordström har »varit ute i officiella ärenden« eftersom »hjälpssamma makter och myndigheter ha åt honom uppbyggt en sådan plattform att hans berättelse får ett drag av halvofficiell utredning«. Den måste bedömas därefter. Målet för Radiotjänst och medicinalstyrelsen måste vara »att ge allmänheten besked om den enkla och klara *sanningen* angående förhållanden ute i bygderna«. Och sanningen »får inte mätas och sorteras enligt utredarens subjektiva tycke och smak«.

Artikelförfattaren har tydligen inte något principiellt emot att Radiotjänst samarbetar med en statlig myndighet. Han anser bara

att särskilt stora saklighetskrav bör ställas i sådana fall.

Smålands Allehanda ser partipolitiskt på saken. Med anledning av att en högerriksdagsman ställt en fråga till kommunikationsministern om *Lort-Sverige*-programmen gör tidningen ett minst sagt hårt utfall mot både regeringen och Nordström:

Om någon till äventyrs skulle tycka att den objektiva radion visar en allt tydligare benägenhet att tala »regeringsspråk«, så får man väl trösta sig med att i diktaturländerna är radion ännu mer regeringslydig. Demokratien Sverige har inte kommit tillnärmelsevis så långt på vägen som herrarna Hitlers och Mussolinis radiotjänare.

Man behöver knappast betvivla, att herr Lubbe Nordström åtnjuter låt oss säga det mycket sociala statsrådet Möllers höga gillande. ... Radion kan utnyttjas till åtskilligt, bland annat till att söka väcka en sorts social panik. ... Herr Göbbels nere i Berlin kan konsten och herr Nordströms tillskyndare tycks förlita sig på de Göbbelska metoderna – i varje fall har herr Nordström anpassat sig bra efter dem.

Att jämföra socialminister Gustaf Möller och Lubbe Nordström med Hitler, Mussolini och Goebbels förefaller från nutidens perspektiv absurt. Men bakom de partipolitiska utfallen kan man skymta en rädsla för radiomediet och den makt som kan utövas genom det.

Nordströms *framställningssätt* väckte en hel del uppmärksamhet. Att det var någonting nytt framgår av flera inlägg. En del var mycket kritiska.

Helsingborgs Dagblad (29/10) har ingen som helst förståelse för det konstnärliga i Nordströms framställning. Under rubriken »Kulturskymning över Radiotjänst« skriver tidningen att när Yngve Hugo kallar Nordströms framställningssätt konstnärligt »så tyder detta på en smakförskämning inom Radiotjänsts ledning, som sannerligen inte har med kultur utan fastmera med kulturskymning att skaffa«.

Men andra uttrycker sin uppskattning. Den liberala Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidnings radiokrönikör finner sålunda att Nordström fördelaktigt skiljer sig från radions gängse föreläsare:

Den lustige Lubbe kommer snart att efterföljas av en härskara mindre muntra specialister, vilka med sin facklärdom förvisso skola reducera resenärens upptäckt till deras rätta betydelse. ...

Hur den nya serien än kan komma att gestalta sig: tankeväckande blir den, tråkig blir den *inte*. Hr Nordström har redan åstadkommit att hela den svenska landsorten förvandlats till ett otal diskuterande cirklar i bostadsfrågan, och därmed är hans särskilda uppdrag uppfyllt.

I Arbetet ställer Gösta Bringmark in Nordström i ett såväl litterärt som ideologiskt sammanhang, och gör honom till ett exempel på tidens socialt engagerade realism:

Vissa av våra skönlitterära författares sociala reportage från skiftande områden måste erkännas vara av den största betydelse för väckande och vidmakthållande av allmänhetens intresse för det omfattande och viktiga reformprogram, som den svenska demokratin just nu är i färd med att genomföra. Man kan tänka på Lo-Johanssons statarskildringar och nu senast Ludvig Nordströms husesyn på landsbygden.

Den socialdemokratiska Länstidningen i Östersund betraktar *Lort-Sverige*-programmen närmast som en form av agitation:

Det kan ju hända, att Lubbe Nordström, som är en temperamentsfull herre, brer på i överkant. Men om man vill få allmänhetens och myndigheternas blickar riktade på en angelägen sak, så är det nog nödvändigt att ta till överord. Det vet var och en, som är något inne i agitationspsykologin. Folk reagerar inte för siffror, torra ord och tråkiga uppräknings.

Radiokrönikören i Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning uppmärksammar i ett par av sina krönikor *radiomediets betydelse*. Först framhåller han att Lubbe själv kommer bäst till sin rätt i radio:

Talet är utan tvivel denne skriftställares naturligaste uttrycksform, och man lyssnar till honom med ett helt annat utbyte, än man läser hans böcker. Först genom radion har han kunna övertyga oss om det allvar, som tydligen städse ligger bakom hans hugskott. Endast genom att höra hans personliga betoningar, kan man säkert skilja mellan vad han själv menar bleka allvaret med, och vad som bara är effektiv fullparad.

I en senare krönika läggs tyngdpunkten på radion som medium. *Lort-Sverige* visar hur effektiv radion är som opinionsbildare.

Programteoretikerna klotet runt ha hittills hävdad, att radion icke alls lämpar sig som instrument för någon tills vidare omstridd omdaningsverksamhet. Erfarenheterna från dikta-turländerna ha emellertid talat ett annat språk, och årets svenska försök att engagera mikrofonen i en sanitär kupp utgör måhända det hittills betydelsefullaste demokratiska radioexperimentet. Att det uppstått vilda handgemäng på valplatsen blir därför fullkomligt normalt, samt avgjort hopp-
ingivande.

Det är alltså påfallande hur mångfasetterad debatten är. Lubbe Nordström provocerade inte bara till vredesutbrott utan också till reflexion.

Undersökande journalistik eller propaganda?

Hur ska man se på *Lort-Sverige*-programmen? Är de undersökande journalistik eller propaganda? Svaret förefaller mig givet. Det är frågan om propaganda. På annat sätt kan man knappast karaktärisera en programserie som

- var planerad och organiserad i samarbete med ett statligt ämbetsverk.
- arbetades fram och presenterades av en känd företrädare för »den svenska modellen«, vilken var en hjärtesak för det dominerande regeringspartiet.⁴
- inte bara avslöjade missförhållanden utan också explicit och provokativt pläderade för ett samhällsideal som överensstämde med »den svenska modellen«.

Den ansvarige för serien, Yngve Hugo, sade förresten själv i Radionämnden att det var frågan om propaganda.

Det finns dock två argument mot propagandatesen.

För det första gick budet att göra programserien först till den betydlig tamare Gustaf Näsström. Först när han avsade sig fick Lubbe Nordström uppdraget.

För det andra kompletterades de nordströmska programmen med en säkerligen mycket objektiv och saklig föredragsserie följande vår. Denna föredragsserie användes ganska flitigt som försvar mot anklagelser för osaklighet och partiskhet. Men att kalla Lubbe Nordströms program för en »apéritif« inför föredragens huvudrätt var en monumental felbedömning av professor Brusewitz. Det råder ingen tvekan om att det var Lubbe som stod för huvudrätten.

Propaganda var det alltså otvivelaktigt. Att eftervärlden inte riktigt har insett det beror förmodligen på att det var en propaganda med radikala, inte konservativa, förtecken. Statens inblandning döljs av att det inte handlade om samhällsbevarande utan om samhällsförändring. Inte heller var det frågan om ren partipolitisk propaganda. Kanske ordet »agitation« är bättre än »propaganda«. Åtminstone en socialdemokratisk tidning använde det ordet med dess konnotationer av aktiv samhällsförändring.

Det är för övrigt påfallande hur tolerant man på sina håll var, både inom Radionämnden och i pressen, mot medicinalstyrelsens inblandning. Detta torde bero på att radion inte uppfattades som ett massmedium i egentlig mening utan snarare som ett officiellt eller halvofficiellt organ.

När detta är sagt måste man ändå konstatera att Nordströms husesyn ägde rum i ett demokratiskt sammanhang – den jämförelse med det fascistiska Italien och det nazistiska Tyskland som gjordes i en tidning är djupt orättvis. Den hetsiga polemik programmen gav upphov till visar att deras funktion mindre var att indoktrinera än att stimulera till debatt.

Ivar Lo-Johanssons *Ålderdomssverige* – en plädering för individens rätt

TILL DE FÖRSTA efterkrigsårens mest uppmärksammade och kontroversiella radioprogram hör *Ålderdomssverige*, en serie föredrag som författaren Ivar Lo-Johansson höll hösten 1949. I programmen kritiserade Lo-Johansson den svenska åldringsvården, särskilt ålderdomshemmen, på ett personligt och engagerat sätt.

Ålderdomssverige var rena föreläsningar utan sådana intervjuinslag som Ludvig Nordström använde i sina *Lort-Sverige*-program. Programmen var fyra till antalet och mellan 25 och 30 minuter långa. En vecka efter det sista föredraget anordnades en entimmesdebatt på temat *Ska vi ha ålderdomshem?* Serien avslutades med att socialstyrelsens chef, Ernst Bexelius, fick hålla ett eget föredrag om åldringsvården.¹

Även om programmen hade formen av föredrag, hade de ändå en reportagemässig bakgrund. Föregående år hade nämligen Lo-Johansson gjort en lång reportageresa och studerat de svenska ålderdomshemmen. Resan resulterade i en artikelserie i tidningen *Vi* på våren 1949. Reportagen publicerades senare i bokform under titeln *Ålderdom*. Lo-Johanssons radioföredrag byggde på de skrivna reportagen, men eftersom föredragen var mera komprimerade blev de kanske också mera tillspetsade. En annan väsentlig skillnad är att de skrivna reportagen är rikt illustrerade av fotografen Sven Järlås. Det är nog ingen överdrift att påstå att bilderna ger ett väl så starkt intryck som texten i *Ålderdom*.

Ivar Lo-Johanssons uppgörelse med åldringsvården är ganska heterogen till sin karaktär. Varje föredrag har sitt tema, och måltavlor för kritiken varierar.

Det första programmet – demografisk determinism

Det första programmet har titeln *Ättestupan – det äldsta ålderdomshemmet*. Lo-Johansson utgår från demografiska förhållanden. Den svenska befolkningspyramiden började »se ut som en nertill avgnagd halmstack, som man hade skurit runtom med en lie«. Orsaken var nativitetsminskningen. Fram till ungefär 1940 gick det sju försörjningsdugliga på varje åldring, framhåller Lo-Johansson. 1960 blir det fem personer i arbetsför ålder för varje åldring, och om ytterligare ett par decennier kan siffran ha sjunkit till drygt tre. Utvecklingen är oundviklig och får stora psykologiska konsekvenser:

Nu reser sej dom unga för en gamling, men i ett land med för många åldringar blir det gamlingen, som får resa sig för en ung. En åldring, som i förhåvelse hänvisar till sin ålder, kommer att riskera att lynchas på öppen gata.

Därefter övergår Lo-Johansson till en »kort historisk exposé« som bakgrund till den moderna åldringsvården. Han skrader inte orden:

Det äldsta ålderdomshemmet var ättestupan.

När en åldring vart så orkeslös, att han bara var dom anhöriga till besvär, samlades släkten och förde gamlingen bort till branten av ättestupan. Med en lång stång, som var-ochen av släkten måste hålla i, stöttes den gamle utför stupet.

Det var inte mord, utan en rituell handling. Det var den tidens socialvård. Betydelsen av att alla i släkten skulle hjälpa till är här uppenbar. Man ville fördela ansvaret. Ingen enskild ville ensam bära det. Byråkratin var därmed född.

Så fortsätter Lo-Johansson med utförliga och detaljerade beskrivningar av olika mer eller mindre fantasifulla sätt att ta livet av gamlingar – de slogs ihjäl med klubbor, dränktes, stoppades i

ihåliga stubbar etc. 1800-talets fattighus var inte bättre, ja de »överträffar i inhumanitet, i omänsklighet, ibland både ättestupor och ätteklubbor«. En präst lade exempelvis arsenik i nattvardsvinet åt de gamla för att spara på församlingens fattigvårdskostnader. Slutligen kom 1918 en ny fattigvårdslag som skapade beteckningen ålderdomshem i stället för fattigstuga. Men inte heller detta innebar någon egentlig förbättring, tycks Lo-Johansson mena:

Mycket har naturligtvis förändrats sen ättestupans tid, och på toppen av nästan var ättestupa, står nu en sportstuga. Men psykologiskt sett, ligger inte ättestupans idé det moderna Sverige så fjärran. Ännu växer mossan tunn över ättestupan.

Om syftet med detta program var att provocera, så lyckades det. I pressen reagerade man särskilt mot att gamlingar som lyssnade på programmet kunde bli skrämda.²

I Dagens Nyheter (17/9) tar radiokommentatorn Karin Schultz till storsläggan. Hon utgår från berättelsen om prästen och nattvardsvinet:

Vi kan rysa åt en sådan grymhet i det förflutna. Men när Ivar Lo-Johansson i går drog åstad för att begynna sin serie om Ålderdoms-Sverige, så var hans ord minst lika förgiftade utan att ens smaka gott. Det var något av det mest ohöljt cyniska som någonsin förts fram i svensk radio. ... Ensamma och känsliga åldringar ... måste ha gripits av fullkomlig förtvivlan och velat störta ut i mörkret för att ta sitt liv.

Följande dag (18/9) har Dagens Nyheter en nyhetsartikel som berättar om protester mot serien. Statens inspektör för fattigvården, Ali Berggren, uttalar sig och tackar på socialstyrelsens vägnar DN:s recensent.

Också Aftonbladet kostar på sig en nyhetsartikel (17/9). Tidningen skriver bland annat:

Ivar Lo-Johansson beskylldes för att skrämma Sveriges åldringar med sin radioserie. Här visar han upp en »ätteklubba«.

Hans med djup stämma – som röst ur ett gravvalv – levererade återblick på ålderdomsproblemen satte skräck i många gamla, och de sårades djupt av hans siande om det hat de hade att vänta av det uppväxande släktet.

Några gamlingar på ett ålderdomshem intervjuas, men de är inte särskilt upprörda. En kvinna gråter visserligen, men en man skrattar åt alltihop, och några är positiva.

Även andra radiokommentatorer beskyller Lo-Johansson för att överdriva. Men mera påfallande är att många inte bara accepterar utan uppskattar den färgstarka framställningen, om än med reservationer. Göteborgs-Tidningen skriver i en ledare (18/9) att det kanske behövs

mycket kraftiga medel för att väcka opinionen till insikt om vad som verkligen står på spel. ... men den effekten kan nog nås utan att det stora klientel, som saken närmast berör, i onödan behöver oroas av skräckmålningar.

Stockholms-Tidningens radiokrönika (17/9) framhåller att Lo-Johansson »är en diktare och har som sådan benägenhet att rita i konturerna för grovt och att falla i farstun för pittoreska eller – i det här fallet – makabra undantagsföreteelser«. Svenska Dagbladet skriver (17/9) att det är högst sannolikt att Lo-Johansson kommer att »ge oss en välbehövlig uppruskning i vår stinna självbelåtenhet med vad vi lyckats åstadkomma för de gamla«. Vestmanlands Läns Tidning skriver (17/9) att föredraget hade sitt intresse, »även om det hölls i en alltför forcerad ton och osökt kom en att tänka på att man lyssnade till en diktare med flödande fantasi«. Men det utesluter inte att det »låg bitter verklighet bakom fantasin«, anser VLT. Aftontidningen, Arbetarbladet och Arbetet är också övervägande positiva.

Det andra programmet – kritik mot ålderdomshemmen

I det andra programmet, som har titeln *Svenska ålderdomshem*, berättar Lo-Johansson om sina erfarenheter av svenska ålderdomshem under föregående års reportageresa. Han betonar att det inte främst är de materiella förhållandena han kritiserar. Ett ålder-

domshem, som allmänt anses vara fint, beskrivs. Det är rent och prydligt, men åldringarna vet inte vad de ska ta sig för.

När man sett ett sånt, riktigt fulländat ålderdomshem efter den nu brukliga meningen, så blir man kritisk mot själva ålderdomshemssystemet. Redan i det riktigt bra hemmet träder dom två förnämsta bristerna fram: närvaron av dom sinnesabnorma, som inte borde vara här, och det fullkomliga psykologiska stilleståndet där ingen vet nån enda för en åldring väsentligt levande sak att tänka på eller ta sej före med.

Lo-Johanssons skarpaste kritik gäller att man tar in mentalsjuka på ålderdomshemmen. På en del ställen kan de vara en tredjedel av klientelet, ja till och med upp till hälften. En stor del av åldringarna blir dessutom »besynnerliga, konstiga och vilsna av dom nya förhållandena«. Lo-Johansson ger en utförlig beskrivning av ett besök på ett ålderdomshem där det också finns mentalsjuka:

Vi gick in i det stora ålderdomshemmet. Det liknade utanpå ett slott, som låg i sin park. Det var långt ute på det sköna, svenska landet. Utanpå fasaden stod husets bestämmelse angiven i stolta bokstäver. Hemmet rymde 90 pensionärer. 30 av dom var kroniskt sjuka. 27 var svårt sinnessjuka. Drygt 30 var åldringar, som normalt hörde till ett ålderdomshem, men nära 60 hörde inte alls dit. På nedre våningen huserade kvinnorna, på andra våningen männen, på tredje våningen dom värst sinnessjuka. För övrigt gick dom lite om varann. ...

Vi gick högst opp, i tredje våningen. Dom sinnessjuka flockade sej omkring, kom fram med sina nattkärl, beskrev sina krämpor. I ett långsmalt rum till vänster i en korridor låg tre människor. Det var en förtärad bild av mänsklig blottställdhet inför livets svårhet.

Vid ena väggen låg en 80-årig gumma i dödsarbetet. Hon stönade i ett. Mitt emot henne, i samma smala rum, låg en

imbecill och skrattade för full hals. Den sinnesslöa var 35 år, men såg ut som 14. Närmast dörren låg en pensionär, som virat lakan och filt om huvet för att slippa höra stönandet och skratten.

Åttiaringen visste själv inget mera om.

Programmets slutkläm lyder:

Dom sinnessjuka måste bort från ålderdomshemmen och åldringarna måste få en livgivande, inte dödande värld att leva i – om vi fortfarande överhuvudtaget ska ha anstalter som ålderdomshem.

I detta program är samhällskritiken tydlig. Men det finns en ambivalens. Det är inte helt klart om Lo-Johansson vill ha bort ålderdomshemmen som sådana – och vad han i så fall vill ha i stället – eller om han bara vill förbättra förhållandena på dem.

Presskommentarerna är övervägande positiva.

Den socialdemokratiska Morgon-Tidningen framhåller i en ledare (25/9) att »Ivar Los ärende inte är att säga oförargligheter som lämnar lyssnarna oberörda. ... Andra må komma efter och göra hundra procentigt rättvisa avvägningar. Ivar Los uppgift är att väcka och samla.« Och Arbetets radiospalt (23/9) frågar sig »om Radiotjänst de senaste åren hållit upp något lika uppseendeväckande och välmotiverat ämne framför mikrofonen«. Samma dag ägnar Arbetet »Ivar Lo och åldringarna« en ledare som också är mycket positiv. Radiotjänst är modig som fortsätter serien, anser tidningen och hänvisar till dess nu redan klassiska föregångare: »Den har lika angeläget ärende som på sin tid Lubbe Nordströms nästan lika nedskälda radioserie om Lort-Sverige.«

Också Karin Schultz i Dagens Nyheter (23/9) har en del gott att säga. Ivar Lo-Johansson har »sympatiskt nog dämpat sin framställning«, men man skulle »önska att det skett mycket mera mångsidigt«, skriver hon. Svenska Dagbladet framhåller (23/9) att Ivar Lo-Johansson nu är något måttfullare trots några »obalanserade gene-

raliseringar« och »barocka överdrifter« som skämmer framställningen. Svenska Morgonbladet (23/9) anser att Lo-Johansson visserligen får tas med en nypa salt, men han satte också fingret på ömma punkter. Sydsvenska Dagbladet (23/9) hyser också förståelse för att Ivar Lo-Johansson överdriver. Han »resonerade väl som så, att skall det blir storrengöring i augiasstallet så duger det inte att gå fram med tandborste«.

Aftontidningen (27/9) har ett stort, femspaltigt reportage från ett ålderdomshem som ger en ganska nyanserad bild:

Flera av de gamla har hört Ivar Lo-Johanssons radioföredrag om åldringsvården. Meningarna skiftar. En del ger honom rätt i kritiken av ålderdomshemmen – att det stämmer i väsentliga stycken kan vi själva konstatera. Även här finns t. ex. konvalescenter och sinnessvaga med bland klientelet.

Men några av gamlingarna tycker att jämförelsen mellan åttestuporna och den nutida åldringsvården var i starkaste laget.

Svenska Morgonbladet (24/9) värnar däremot om åldringarnas själsfrid och ifrågasätter hela serien på grund av radiomediets stora genomslagskraft. Tidningen tycker att man hellre kunde ha skrivit en broschyr eller en bok eller skrivit i tidningarna »ty då besparas de flesta åldringarna på hemmen de hemska skildringarna«. Pingst-rörelsens tidning Dagen (27/9) tar i en ledare åldringsvården i försvar mot Lo-Johanssons anklagelser och efterlyser nyanseringar: »Skräckskildringar är inte ägnade att väcka eftertanke. De ger intryck av otillförlitlighet och folk med sinne för proportioner tar för det mesta avstånd från dem.«

Det tredje programmet – ensamhet och kärlek

Det tredje programmet, *Åldrandets ensamhet*, börjar med reflexionen att »ensamheten i djupaste mening är det största problemet för åldringarna«. Så beskriver Lo-Johansson en tydlig självupplevd

scen, ett sällskap »i en borgerlig miljö« där de flesta är unga, men också en åldring är med:

Den gamle sitter där i sin kåpa av ensamhet, i sin ensamvärld, mitt i dom ungas diskussioner. ... Dom unga gör då och då åldringen en konventionell fråga, om han eller hon inte vill ha mer mat. Och gamlingen svarar ja eller nej som rop ur sin ensamvärld. ... Åldringen själv ler sitt höstsolsleende och nickar eller ruskar på sitt gamla gråa eller vita huvud.

Därefter beskriver Lo-Johansson tristessen på ålderdomshemmen:

Ålderdomshemmet är annars det stora svenska ensamhets-slottet. Ålderdomshemmen förmår inte för åldringarna bilda ett nytt godtagbart kollektiv i mental, själslig mening, efter det att *arbetet* och *kärleken*, dom två stora gemenskapskollektiven är borta.

Som avslutning kommer Lo-Johansson in på ett ämne som han anser vara så ömtåligt att han ber dem som »har lätt att bli chockerade, att stänga av högtalarna«, eftersom han ska tala om »åldringserotiken«. Han menar inte sexualiteten i sig »utan det är det känslomässigt betingade förhållande mellan åldringar av bägge könen, ömheten och kärleken, jag vill tala om«. Det är en fråga man ofta gör sig löjlig över, men detta vittnar bara om okunnighet. Lo-Johansson ger exempel på både tragiska och komiska kärlekssagor på ålderdomshem och rasar mot personalens fördomar:

På ålderdomshemmen vill man som regel inte alls veta av åldringserotiken. ... När åldringarna har tagits ut ur arbetets gemenskap, menar man också, att dom ska tas ur kärlekens. ... I en miljö, där man som regel anser sej ha rätt att utan att ens knacka, rycka opp dörrarna till dom enskilda rummen, har en subtilitetens blomma som kärleken heller inte så god jordmån att växa i.

Lo-Johansson framhåller med gillande exempel på gamla som har gift sig på ålderdomshemmet:

Låt dom gamla förlova sej på nytt, uppmuntra dom att gifta sej ... Låt dom gamla ... utan förlöjligande få gilja, glädjas, leka och le. ... *Förlöjliga inte åldringserotiken. Då förlöjligar du också livet.*

Lo-Johanssons farhågor att han skulle chockera publiken kom på skam, åtminstone vad presskommentarerna beträffar. Kritik förekommer visserligen, men den är ganska hovsam.

Svenska Dagbladet (29/9) reagerar mot bjudningsscenen och hävdar att motsatsen »att gamla är föremål för kärlek och omtänksamhet, att de fortfarande har del av de yngres liv och alltså lever i kretsen av de sina, den bilden torde inte vara oss helt obekant«. Karlsborgstidningen (6/10) medger att det handlar om ett väsentligt problem men invänder att Lo-Johansson skjuter över målet med sitt tal om en allmän sexualnöd bland åldringar. »Medicinska skäl talar delvis emot sådana påståenden.« Tidningen anser det vara på tiden att höra »de gamlas egen syn« och föreslår reportage av Lars Madsén, en av den tidens mest kända reportrar med folkloristiska bygdereportage som specialitet. Arbetarbladet (29/9) konstaterar att Lo-Johansson kommit in på »ett väsentligt och nästan helt mörklagt problem«. Också Stockholms-Tidningen (29/9) anser ämnet väsentligt. »Och man fäste sig vid vad han sade om det råa flinet och den chockerade grimasen inför åldringarnas längtan efter ömhet och samliv.«

Det fjärde programmet – kritik mot tvång

Det fjärde programmet, *Ålderdomshemmens sabotörer*, tar också upp ett känsligt ämne, tvång och påtryckningar vid intagningar på ålderdomshem. Lo-Johansson framhåller att skrällen för ålderdomshemmet ofta har varit stor:

Dom gamla vill bo kvar i sin miljö. Dom vill undvika bostadsbytet. Dom vill ha sina gamla skraltiga möbler kvar. Dom biter sej fast. ... Dom är *ålderdomshemmens sabotörer*, och det är om den gruppen som jag ska tala den här, sista gången.

Med uppenbar sympati och med sin vanliga drastiska livfullhet beskriver Lo-Johansson sabotörerna:

I fallfärdiga ruckel på landsbygden försöker dom gamla sköta sej själva. I stugor, som myrorna håller på att släpa bort, söker ensamma gamlingar envist hålla sej kvar. I kök, där vattnet fryser i hinken, försöker dom visa inspektörerna, att dom har det trivsamt och bra. I prång, i jordkulor, i gamla båtar, i brädstabbar och skrotupplag, i törnbusksnår på gammalt pappersavfall i dom större städernas kransbebyggelse gömmer dom sej undan. Deras skrymslen liknar ofta fågelbon, och som skygga fåglar törs dom heller inte närma sej sina bon, ifall någon är i närheten.

Jakten intensifieras på dom. Till slut överlistas dom som regel också, därför att samhället kräver att dom bör under anstaltsvård. ... Deras frihetspatos betraktas som samhället ovärdigt. Vi är här inne på något, som ännu kan kallas mänskojakt. Det är polisingripande mot ålderdom, mot nöd, mot frihetsbegär. *Hur ska man döma här?*

Onekligen har ett stort antal av dom gamla, som biter sej fast ute i miljön, det materiellt sett sämre än dom skulle ha på ålderdomshemmen. Men dom värderar i alla fall sin frihet mer än det materiella. Fast dom bor under vidriga förhållanden, föredrar dom denna sin tillvaro. ... Dom kostar samhället *mer*, om dom tas in på ett någorlunda bra ålderdomshem, än om dom stannar i miljö och reder sej själva.

Lo-Johansson ger flera exempel på gamla människor som har vägrat att låta sig omhändertas. En skomakare hade klarat sig tills hans hyresbidrag drogs in därför att han hade uppträtt berusad

några gånger. Han hängde sig några dagar efter att han tvingats in på ett ålderdomshem. En 82-årig gumma hade planterat så mycket blommor kring sin stuga att de trasiga väggarna doldes om sommaren. Strax bredvid bodde en 90-åring som hade äppelträd och bikupor:

I bokversionen av Ivar Lo-Johanssons Ålderdomssverige spelade Sven Järlås bilder en stor roll.

Runtomkring i den välbyggda villastan satt ungt folk, som klagade över allting. Men i dom här två rucklena satt gamla som sa, att dom trivdes utomordentligt bra med livet bara dom fick vara i fred. Man tycker att det slagets självkänsla också är ett karaktärsdrag, som borde uppmuntras.

Lo-Johansson hävdar att tvångsintagning är mycket vanlig. Han tror att tvång förekommer i 75 procent av fallen, om man också räknar in övertalning, lirkande, att man för åldringen bakom ljuset etc.

Slutligen kommer Lo-Johansson in på den principiella frågan:

Vi är här inne på problem, där det gäller frågan om friheten att få fara illa på eget beråd, på egen risk, eller ha det bekymmerslöst enligt andras bestämmelser. Frågan är psykologisk och har därför inte ofta tagits upp i samband med åldringsvården. Det gäller frågan om individens rätt att, utan att skada andra, förfoga över sitt eget liv. ...

Rätten att, utan annan skada än sin egen, föra sitt eget liv, har redan starkt beskurits för åldringarna i Sverige. Åldringarna stretar emot, när det gäller att stiga upp i samhällskjutsen, som ska föra dom till ålderdomshemmet, men tvingas ändå ofta upp i den. Det är dom, som stretar emot som till vart pris vill klara sej själva som är *ålderdomshemmens sabotörer*.

Kritiken är här klart riktad mot myndigheterna och deras tvångsåtgärder, och sympatierna är lika klart på de rebelliska åldringarnas sida. Skillnaden mot Ludvig Nordströms *Lort-Sverige*-program är uppenbar. Lo-Johansson försvarar ju uttryckligen åldringars rätt att bo kvar i sina fallfärdiga och snuskiga bostäder, medan Nordström inte har ord starka nog för att fördöma sådana bostäder.

I pressen är kommentarerna ganska positiva. Svenska Dagbladet (6/10) har släppt sina tidigare reservationer och skriver att det var skärpa i vidräkningen med socialvården, men att synpunkterna var riktiga. I Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning (6/10) kallar

radiokommentatorn föredraget ett »försvarstal för den extrema individualismen« och gör den reflexionen att om reglerna för tvångsintagning skärps, »torde ingen svensk man eller kvinna längre ha rätt att få åldras som en fri individ«.

Men andra tidningar beskyller Lo-Johansson för överdrifter. Så Svenska Morgonbladet (6/10) som undrar: »Var går gränsen mellan sund självständighet och en omtöcknads sjukliga ovilja mot att lämna sin invanda misär.« Även Stockholms-Tidningen (6/10) har reservationer och tror att det är

rätt tveksamt om huvudparten av de motspänstiga åldringarna drivs av ett verkligt frihetsmedvetande. Många av dem är väl helt enkelt lika oförmögna att se sitt eget bästa som småbarn, alkoholister, sinnessjuka och liknande kategorier, som vi utan tvekan omyndigförklarar.

Debatten

En vecka efter Ivar Lo-Johanssons sista föredrag (12/10) sändes en entimmes debatt med rubriken *Ska vi ha ålderdomshem?* Ordförande var Erik Hjalmar Linder. I diskussionen deltog, förutom Ivar Lo-Johansson, byråchefen Ali Berggren i socialstyrelsen, fattigvårdsdirektör Helge Dahlström i Stockholms stads fattigvårdsnämnd, rektor Greta Hamrin i Svenska socialvårdsförbundet och förste provinsialläkare Arvid Myrgård från Härnösand, alltså en kvalificerad debattpanel.

Lo-Johansson öppnade debatten och upprepade en del av sin tidigare kritik. Det är »en skamfläck och en skandal« att »låta ålderdomshemmen tjäna som upptagningsanstalter för sinnessjuka, epileptiker, kroniskt sjuka, kroppssjuka utan behandling och asociala«. I ett lyckligt samhälle skulle det inte behövas några ålderdomshem, trodde Lo-Johansson.

Ali Berggren framträdde som Lo-Johanssons huvudmotståndare. Han framhöll att man på socialstyrelsen mycket väl kände till att det rädde missförhållanden. (»Så mycket värre«, insköt Lo-Johans-

son.) Lo-Johanssons påståenden var »delvis klart grundlösa« därför att de bara gällde en del ålderdomshem. Det behövs ålderdomshem för vård av sådana åldringar och invalider som är i behov av omvårdnad och tillsyn utan att behöva vård på sjukhus, framhöll Berggren som dock medgav att Lo-Johansson hade rätt beträffande klientblandningen.

Debatten fördes i en sansad ton. Alla debattdeltagare utom Lo-Johansson var ense om att ålderdomshem behövs. Alla var också ense om att det förekom missförhållanden, framför allt klientblandning.

Presskommentarerna är övervägande positiva. Det är inte bara radiokrönikorna som tar upp saken. Flera ledare behandlar också åldringsproblematiken. Ett genomgående drag är att man uppskattar debattens lugna ton. Däremot råder det delade meningar om vem som vann debatten.

Göteborgs-Tidningen skriver i en ledare (4/10) att det var länge sedan radion anordnat en debatt som gett så mycket, och att förtjänsten till stor del är Lo-Johanssons. Dagens Nyheters Karin Schultz noterar (14/10) däremot att Ivar Lo-Johansson blev förvånad över reformkrav och planer som redan hade börjat utformas. »Han fick inte den användning han väntat för sitt svärd, eftersom där ingen drake fanns att döda.«

Den socialdemokratiska Nya Samhället i Sundsvall (19/10) ägnar »Åldringsvården« en trespaltig ledare där partisynpunkterna kommer tydligt fram. Lo-Johanssons anklagelser var mer berättigade innan den pågående upprustningen av åldringsvården började, men åtskilliga brister finns kvar. Om Ivar Lo-Johansson lyckats väcka alla dem som inte förut observerat dessa brister så har hans ofta tillspetsade anklagelser fyllt en stor uppgift. »Då skulle kanske de människor som vid varje social reforms genomförande beklagar sig över dess ekonomiska konsekvenser hålla sig tysta denna gång och snällt betala vad det kostar – på skattsedlarna.«

Slutsatser

Ålderdomssverige har stora likheter med Ludvig Nordströms *Lort-Sverige*-reportage. I båda fallen framträder en känd författare med personliga och provokativa synpunkter på sociala missförhållanden. Namnet på Lo-Johanssons program är en uppenbar allusion på »Lort-Sverige«. Flera tidningar uppfattar och kommenterar också parallellen.

Båda programmen är exempel på den etablerade svenska föredragstraditionens samhällskritiska möjligheter. Lo-Johansson är faktiskt mera traditionell än Nordström, så tillvida att han till skillnad från denne inte kompletterar sina föredrag med inspelade intervjuer. Den debatt som följde på *Ålderdomssverige* pekar däremot framåt mot 60- och 70-talens kontroversiella samhällsprogram som ofta åtföljdes av diskussioner. Båda serierna kan också betecknas som lyckade så tillvida att de gav upphov till en konstruktiv debatt – en debatt som handlade om programmens ämne mer än om programmen själva.

Skillnaderna mellan de båda programserierna är emellertid också stora.

En väsentlig skillnad är att även om Ivar Lo-Johansson fick utstå en hel del kritik så är det ändå en obetydlighet i jämförelse med vad Ludvig Nordström utsattes för. Också Lo-Johanssons kritiker medger i allmänhet att han satt fingret på ömma punkter. Han kritiseras inte så mycket för att ha fel som för att överdriva. Men påfallande många av kommentatorerna i pressen inte bara tolererar överdrifterna, de betraktar det som en fördel att Lo-Johansson använder sina talanger som författare till att engagera och provocera.

Presskommentarerna finns till största delen i tidningarnas ordinarie radiokrönikor. Men programmen resulterade också i ett antal ledarstick och även några stora ledare. Inte minst intressant är att de också inspirerade till tidningsreportage om ålderdomshem, där åldringar intervjuades och fick säga vad de tyckte både om ålderdomshemmen och om radioprogrammen.

Det relativt positiva bemötandet kan ha olika orsaker. Svenska

folket hade kanske under de elva år som gått sedan »Lort-Sverige« blivit mindre känsligt för provokationer. Att Lo-Johansson var en större författare än Nordström, berömd för sin kamp mot statarsystemet, kan ha spelat in. Ämnet kanske också var »bättre« – mer ägnat att skapa sympati – än vad »Lort-Sverige« var.

Men jag tror att den avgörande skillnaden har med kritikens ideologiska riktning att göra. Ludvig Nordström kritiserar *en* sak, bostadsförhållandena på den svenska landsbygden. Men Lo-Johanssons kritik riktar sig åt flera håll. Hans kritik kan sammanfattas så här:

- Hela Sveriges befolkning kommer att hata de gamla. Egentligen är detta inte kritik utan snarare en varning för en utveckling han anser oundviklig.
- Släktingar till gamlingar beskylls för att vara oengagerade och likgiltiga.
- Det råder missförhållanden på ålderdomshemmen, framför allt blandning av gamla och mentalsjuka samt okänslighet för gamlingarnas behov av kärlek.
- Åldringar tvingas in på ålderdomshem mot sin vilja.
- Ålderdomshemmen som sådana, även moderna och påkostade, är en dålig vårdform.

Bakom dessa olika tankegångar ligger en djupare ideologisk konflikt dold.

Ludvig Nordström var en ivrig och kompromisslös anhängare av det moderna projektet, av social ingenjörskonst, av folkhemmet. Hos honom finns inte så litet av paternalism, ett ovanifrånperspektiv på landsbygdens folk. Han var i högsta grad i takt med tiden.

En del av Ivar Lo-Johanssons kritik av åldringsvården kan också uppfattas som plädering för modernitet. Framför allt gäller det hans kritik av blandningen av gamlingar och mentalsjuka på ålderdomshemmen. Flera socialdemokratiska tidningar finner argument för fortsatta moderniserande reformer hos Lo-Johans-

son. De ville ha bättre, modernare, åldringsvård.

Men Lo-Johansson är ingen anhängare av social ingenjörskonst, tvärtom. Hans perspektiv är underifrån, inte ovanifrån. Hans sympatier ligger hos de åldringar som saboterar åldringsvården, som vill bo kvar i sina ohälsosamma, ohygieniska ruckel. Det är inte främst den materiella misären han reagerar mot, utan ensamhet, meningslöshet, kärlekslöshet, förödmjukelse, tvång. Mitt under det svenska folkhemmets uppbyggnadsskede kritiserar alltså Ivar Lo-Johansson folkhemmets socialpolitik i individens namn. Han vågar gå emot tidsandan och är i så måtto djärvare än Ludvig Nordström.

Detta uppfattade dock inte hans lyssnare, åtminstone inte de som kommenterade *Ålderdomssverige* i pressen. Snarare verkar det som om man tog till sig det som passade. Socialdemokraterna uppfattade samhällskritiken, medan borgerliga tidningar – den konservativa Svenska Dagbladet och den liberala Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning är tydliga exempel – uppskattade kritiken av tvånget mot de gamla. Paradoxalt nog verkar det alltså som om Lo-Johanssons obekväma åsikter bidrog till att hans program blev så allmänt uppskattade.

1925–1955. Slutsatser

RADIOTJÄNSTS FÖRSTA DECENNIER visar sig vara ideologiskt mer komplicerade än det förefaller vid ett ytligt betraktande. I stort sett alla ideologiska varianter är företrädde, om än till en del i embryonal form.

Auktoritär och paternalistisk styrning av opinionen förekom i rikt mått. Men det talades också påfallande mycket om underhållning, inte minst i de två radioutredningarna, alltså ett tydligt kundperspektiv. Även medborgarprincipen formulerades nästan från början. Demokratisk medborgarfostran predikades inte minst av Yngve Hugo, som också talade om stimulans till debatt. Och saklighet och opartiskhet var ledande principer under hela epoken.

De olika principerna är ibland svåra att skilja från varandra, exempelvis:

- Krav på saklighet och opartiskhet ingår i medborgarprincipen. Men under denna tid användes dessa honnörsord uppenbarligen ibland som förevändning för att skydda radiopubliken från kontroversiellt stoff, något som är klart paternalistiskt.
- Ludvig Nordströms *Lort-Sverige*-reportage presenterades som en inledning till en folkbildande föredragsserie men fick funktionen som debattstimulerande program i sin egen rätt.
- Sven Jerrings och andras skenbart opolitiska reportage hade en klart opinionsstyrande funktion.

Det är vidare uppenbart att ideologiska resonemang ofta dolde en krass maktpolitik. TT-chefen Gustaf Reuterswärd företrädde ex-

empejvis pressens intresse av att hålla tillbaka det konkurrerande radiomediet. Mycket tal om värdet av saklighet och opartiskhet och rädsla för kontroversiellt stoff har uppenbart sin grund i sådant revirtänkande. Men eftersom min undersökning koncentreras på den ideologiska aspekten, har jag inte gått djupare in på detta.

Ett viktigt drag i all historieskrivning är att foga ihop skenbart disparata fakta till ett begripligt mönster. En sådan konstruktion är ofta allt annat än självklar. Det är snarare regel än undantag att samma skeende kan konstrueras på olika sätt utan att det ena är uppenbart bättre, sannare, än det andra. Beträffande Radiotjänsts ideologi 1925–1955 ser jag två sådana mönster.

Närmast till hands ligger att betrakta perioden ur ett sentida utvecklingsoptimistiskt perspektiv. Enligt detta frigjorde sig radion långsamt från sina administrativa och ideologiska fjätrar och skaffade sig allt större självständighet och självförtroende. Milstolpar på vägen var *Lort-Sverige*-reportagen, nyhetsrevolten 1945 och kanske Ivar Lo-Johanssons program om åldringsvården. 1955 var tiden mogen för den stora frigörelsen. Dramats hjältar är personer som Ludvig Nordström, Gunnar Helén och Nils-Olof Franzén. Dramats överskurk är Gustaf Reuterswärd, som hade sin lojalitet hos pressen och som agerade bromskloss mot alla reformförsök. Detta är segrarnas historia. Radiotjänsts historia blir kampen mot diverse mörkermän för en modern, självständig, professionell journalistik.

Men man kan också anlägga ett historicistiskt perspektiv och betrakta perioden utifrån dess egna förutsättningar. Då blir en del komplikationer i den utvecklingshistoriska bilden synliga. Ludvig Nordström arbetade på officiellt uppdrag, Yngve Hugo tummade på opartiskheten till socialdemokratins fördel, Gustaf Reuterswärd uppmuntrade vid några tillfällen kontroversiella program.

Nu framträder också ett nytt mönster. Man kan se hur Radiotjänst deltog i uppbyggandet av en nationell konsensus. Tiderna var oroliga, demokratin var ung och oprövad, krigsriskerna blev så småningom akut. I denna situation gjorde högern och den reformmistiska vänstern en historisk kompromiss där båda accepterade

den svenska demokratin som den hade framträtt vid den stora författningsreformen 1918–1921.

I Radiotjänst representerade Sven Jerring högern genom sina reportage från officiella begivenheter – trots att han personligen närmast sympatiserade med socialdemokratin. På det sättet bidrog han till att skapa konsensus kring nationella symboler, främst bland dem kungahuset. Yngve Hugo representerade vänstern och arbetade inom den nationella konsensus ram för det socialdemokratiska projektet – folkhemmet. I detta sammanhang passar Ludvig Nordströms *Lort-Sverige*-reportage väl in genom sin kombination av socialt patos och moderniseringsiver. Ivar Lo-Johanssons åldringsreportage gör det däremot inte.

I det andra perspektivet framstår inte Radiotjänst längre som vare sig osjälvständig eller räddhågad. Tvärtom, radion fungerade utmärkt som redskap i konsensuskapandet. Den skenbart opolitiska verksamhet som bedrevs i form av folkloristiska »gubbreportage«, utsändningar från jubileer och utställningar, allmänbildande föredrag, sportreferat, allt hade en funktion i skapandet av nationell konsensus. Jerring, Hugo och de andra ägnade sig åt att förstärka konsensusmuren i den svenska folkhemsborgen. De var citadellets försvarare.

Hur stor roll radion faktiskt spelade i denna process faller utanför ramen för denna studie. Jag nöjer mig med att konstatera att den spelade en roll i byggandet av folkhemmet.

1955–1970. Självständighet, professionalisering och vänstervridning

TIDEN MELLAN 1955 OCH 1970 är en ganska väl avgränsad period i de svenska etermediernas historia. Den gamla konsensuspolitiken avskaffades nu definitivt. Radion och snart även televisionen framträdde som moderna journalistiska nyhetsmedier. Kontrollprogram blev vanligare och skarpare i tonen. Mot slutet av perioden kom allt oftare beskyllningar för att programmen skulle vara partiska, »vänstervridna«.

Den var en period av expansion. Ljudradion fick sitt andra program 1955 och sitt tredje 1961. År 1961 invigdes det nya radiohuset på Gärdet i Stockholm. Televisionen startade på allvar 1956 och fick ett snabbt genomslag. TV kom att ingå i Radiotjänst, sedermera Sveriges Radio, med samma krav på saklighet och opartiskhet som ljudradion. Redan omkring år 1960 var televisionen så etablerad att 1960 års riksdagsval kunde betecknas som »det första TV-valet«.

Organisatoriskt utvecklades och stabiliserades företaget. 1957 förvandlades Radiotjänst AB till Sveriges Radio AB samtidigt som pressens starka ställning minskades till förmån för folkrörelser och näringsliv. LO, TCO, KF och lantbrukskooperationen fick 40 procent av aktierna, 1967 utökad till 60 procent. Samma år reglerades etermediernas ställning genom radiolagen och radioansvarighetslagen. Bland annat stadgades att det för varje program skulle finnas en ansvarig programutgivare. 1960 tillsattes en stor radioutredning, som lade fram ett stort och ambitiöst betänkande 1965. Den fick visserligen knappast några praktiska resultat, men dess principiella resonemang är så intressanta att jag senare ska diskutera dem närmare.

Detta var också en tid av frigörelse från de gamla bojorna. Radions P2 fick redan 1956 ett eget nyhetsprogram, *Journalen*. Under Ekochefen Per Persson utvecklades Dagens Eko till ett självständigt kommenterande nyhetsprogram. En symbol för frigörelsen var att bestämmelsen att radion i första hand skulle anlita TT för sina nyheter togs bort 1966, efter 40 år. Eftersom televisionen var obunden av TT:s gamla nyhetsmonopol blev TV-Aktuellt redan från början ett egenproducerat nyhetsprogram.

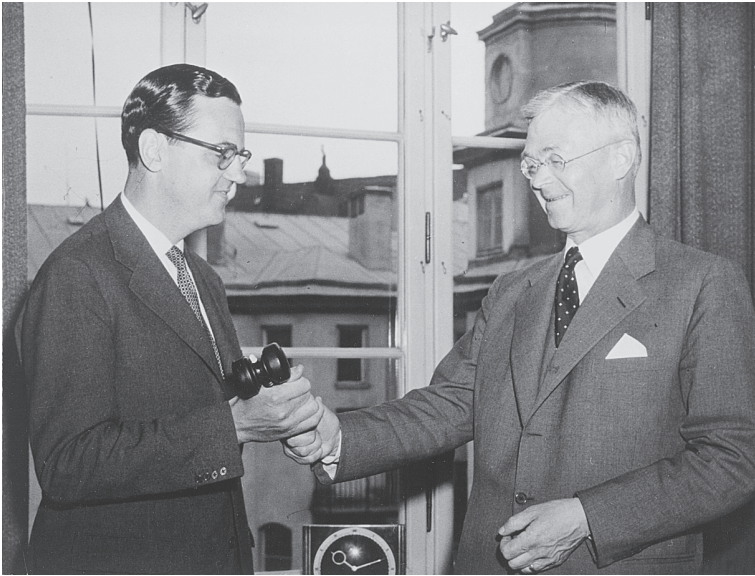
1970 är en naturlig slutpunkt för perioden. Då startade nämligen den andra TV-kanalen, samtidigt som de politiska kontroverserna kring Sveriges Radio blev allt häftigare.

Radiochefen Olof Rydbeck

Man kan diskutera om radions första decennier personifieras bäst av Gustaf Reuterswärd, Sven Jerring eller Yngve Hugo. Men beträffande tiden 1955–1970 råder ingen tvekan. Det är radiochefen Olof Rydbeck som är epokens dominerande gestalt. Det var under hans ledning som frigörelsen och omorienteringen ägde rum, och han företrädde företaget utåt på ett sätt som ingen chefsperson vid företaget gjort vare sig förr eller senare. Rydbecks ideologiska inställning är därför av stort intresse.

Ytligt sett var Olof Rydbeck inte en man av det slag man förväntar sig ska kämpa för journalistisk frihet och samhällskritik. Han var ämbetsman, närmare bestämt diplomat, utan journalistiska erfarenheter. Hans bakgrund var högborgerlig, partipolitiskt beskriver han sig som obunden. Men, som vi ska se, skenet bedrog.

Rydbeck gav ut sina memoarer 1990, tjugo år efter sin avgång som radiochef, och där utvecklar han sin syn på etermediernas roll i samhället. Memoarer som är skrivna decennier efter de händelser som beskrivs är naturligtvis inte någon pålitlig informationskälla. Rydbeck kan ha förgyllt sin egen insats och/eller låtit senare händelser påverka sin syn på det förflutna. För att komma åt Rydbecks principiella inställning kombinerar jag därför referat av

Elof Ehnmark (t. h.) överlämnar ordförandeklubb till Olof Rydbeck.

memoarerna med inlägg och uttalanden som Rydbeck gjorde när han fortfarande befann sig i händelsernas centrum.

Rydbeck gav sina memoarer titeln *I maktens närhet* (1990). Det är en symtomatisk titel. Rydbeck beskriver sin roll som en ständig kamp för Sveriges Radios självständighet gentemot olika makt-konstellationer.

Pressen var liksom tidigare ett problem. Dess huvudintresse var »att i görligaste mån se till att Sveriges Radio inte trädde TT:s och dagstidningarnas föregivna intressen för när«. (A.a., 135) Beträffande övriga intressenter i styrelsen har Rydbeck också en hel del kritik att komma med. Särskilt gäller det företrädarna för LO och TCO. Rydbecks sammanfattande omdöme är att så gott som samtliga ledamöter i Sveriges Radios styrelse i första hand hade som uppdrag att »tillvarataga sina uppdragsgivares intressen, endast i andra hand att tillvarataga det företags i vars högsta ledning de ingick«.

Men en farligare motståndare var staten, som åtminstone tidvis

hade en benägenhet att betrakta Sveriges Radio som ett statligt ämbetsverk. Rydbeck skriver att han mötte »den ohöljda statliga och politiska makten och dess utövare i aktion«. (A.a., 149)

Rydbeck betonar sin principiella inställning att Sveriges Radio skulle vara en fristående, oberoende public service-institution vars självständighet måste värnas gentemot »etablissemangen«. (A.a., 138) Om han gav sig in på kompromisser med »särintressen eller med departementets strävan att få ett grepp över Sveriges Radio« skulle det kunna få ödesdigra följder för företaget. (A.a., 143–144)

Rydbeck framhåller vidare att förmedling av kultur och folkbildning visserligen fortfarande var viktig men att tiden nu var inne för en satsning på nyhetssidan. Det betydde mer personal och mer programtid, det betydde »frigörelse från TT-förmyndarskapet« men framför allt att man måste bryta ned de tabun som »satte gränser för möjligheterna att beträda kontroversiella områden«. (A.a., 202)

Rydbeck beskriver de konfrontationer han råkade ut för som oundvikliga, ja nästan som välkomna. De berodde nämligen dels på att Sveriges Radio uppträdde mer självständigt än tidigare, dels på televisionens genomslagskraft. Trots sin karskhet framställer Rydbeck dock Sveriges Radio som »en mycket bräcklig och sårbar institution«, eftersom man inte kunde »mobilisera några stödtrupper«. Sveriges Radio hade »visserligen miljoner lyssnare och tittare, men de var totalt ointresserade av Sveriges Radio som institution«. (A.a., 169)

Det är så Rydbeck i efterhand beskriver sin roll. Men stämmer detta med hans uppfattning medan han fortfarande var radiochef? Vi ska se på ett par av hans inlägg från den tiden.

På en konferens för Sveriges Radio-folk 1958 lade Rydbeck fram sin syn på Sveriges Radios förhållande till olika maktgrupper.¹ Han framhöll att radion och televisionen i alla länder arbetade under villkor som uppställts av staten, och han accepterade detta som naturligt. Dessa medier har »en sådan effektivitet och genomslagskraft i vissa lägen, att det ställt sig naturligt för staten att

se till att de handhas med ansvar och i en positiv och inte en negativ riktning«.

Rydbeck framhöll vidare att Sveriges Radio stod friare gentemot statsmakterna än de flesta andra företag i Europa. Han räknade upp statens befogenheter och konstaterade att »när det gäller rörelsen i stort, så är det staten som anger utvecklingstakten, den ger ramen i och med licensinkomsterna«.

Så övergick Rydbeck till att diskutera statens inflytande över programmen. Han citerade överenskommelsen med Kungl. Maj:t enligt vilken programmen ska »vara av växlande art, skänka underhållning och vara ägnade att vidmakthålla allmänhetens intresse för rundradio« samt »vara präglade av vederhäftighet, saklighet och opartiskhet«. Programverksamheten skulle »bedrivas så att folkupplysningen och folkbildningsarbetet därigenom främjas«. Enligt Rydbeck var detta alla krav staten ställde: »Därutöver finns det ingen legitim form och förekommer heller inte någon form av statlig påverkan eller försök till påverkan på Sveriges Radios programverksamhet.«

Därefter övergick Rydbeck till att diskutera styrelsens roll. Inte heller den såg han som problematisk:

Nu vill jag ... säga att det enligt min erfarenhet ännu inte har förekommit någon uppdelning i någon fråga enligt skiljelinen statliga och icke statliga ledamöter inom styrelsen. Den fungerar som vilken styrelse som helst. Jag tror inte att någon egentligen under arbetet tänker på vem som utsetts av det ena eller andra organet.²

Skillnaden mellan memoarerna och konferensuttalandet är som synes påfallande. Medan memoarerna till stor del handlar om påtryckningar från staten och intresseorganisationerna, förnekar Rydbeck på konferensen att sådana över huvud taget förekommer. I sak torde memoarernas konfliktladdade skildring vara mest trovärdig. Däremot är säkerligen Rydbecks sätt att uttrycka sig på konferensen ett uttryck för hans principiella ståndpunktstagande.

Han vill slå fast att påtryckningar är av ondo. Konferensuttalandet är därför ett bevis så gott som något på att Rydbeck hade bestämda åsikter om Sveriges Radios självständighet och att han stod för dem.

Vi ska se på ytterligare en principdeklaration av Rydbeck. Det är en artikel i personaltidningen *Antennen* 1967 där Rydbeck utvecklar sin syn på demokratikravet i Sveriges Radio. («Sveriges Radio och demokratin», *Antennen* april 1967)

Rydbeck ställer sig bakom den »alltsedan radions begynnelse självfallna» grundsatsen att Sveriges Radio i sin programverksamhet ska hävda demokratis grundprinciper. Detta fastslogs 1948 i två uttalanden av styrelsen respektive programledningen. Deras giltighet har bekräftats genom ett beslut av styrelsen 1958. Styrelsens formulering 1948 var »demokratien sådan den uppfattas inom västerländsk kultur«.

Då uttalandena tillkom tedde det sig naturligt att använda denna terminologi, framhåller Rydbeck. Men »den internationella bilden» har starkt förändrats, och nu kan formuleringen te sig som ett ståndpunktstagande mot en utjämning mellan väst och öst. Något sådant har inte alls avsetts, och därför bör man överväga att låta hänvisningen till västerländsk demokrati utgå. Det finns även ett annat skäl, nämligen att det »inom den västeuropeiska sfären på sina håll råder förhållanden, som står i direkt strid med vad som enligt vår mening utgör demokratiens grundelement«.

Rydbeck betonar starkt att demokratikravet enbart gäller den demokratiska formen, »den gemensamma överideologien». När det gäller denna »skall företaget ... *inte* vara opartiskt utan är tvärtom förpliktat till partiskhet». Däremot har demokratikravet ingenting med politikens innehåll att göra, och det får därför inte formuleras så att det »ger en täckning för försök att låta företaget som sådant bli engagerat för någon viss linje eller position i den pågående samhällsdebatten«.

Rydbeck kommer så in på den för honom uppenbarligen väsentliga frågan om pluralism. Demokratikravet får inte förstärka tendenserna till konformism. Det är radions och televisionens »rätt

och plikt att ... låta avvikande och även förargelseväckande synpunkter få ett forum«. Att Sveriges Radio ska hävda de demokratiska grundprinciperna innebär inte att »meningsriktningar som avviker från dessa skall vara bannlysta« utan bara att »angrepp på de demokratiska frihets- och rättsidealen inte får stå oemotsagda, och att Sveriges Radio skall i sin verksamhet låta sig vägledas av dessa ideal«.

Detta skrevs alltså 1967 under Vietnamkrigets och »vänstervridningens« dagar. I denna situation ville Rydbeck ta bort hänvisningen till Västerlandet. (Det skedde senare samma år.) Han motiverade sin åsikt bland annat med att det även inom Västerlandet råder odemokratiska förhållanden och betonade även att odemokratiska åsikter borde släppas fram i Sveriges Radio, bara de inte fick stå oemotsagda. Rydbeck verkar i denna text nästan litet vänstervriden. Men det var han inte alls. Vid just denna tid befann han sig i skarp konflikt med en del av sina vänsterinriktade medarbetare. Några av dessa konflikter som nyanserar bilden av Rydbeck ska jag beskriva litet senare i detta kapitel.

Rydbeck stod alltså för Sveriges Radios självständighet och för pluralism, även beträffande kontroversiella ämnen. Han ville begränsa området för demokratisk konsensus, »citadellet«, till ett absolut minimum – demokratin själv – och släppa in även odemokratiska åsikter på debattarenan. Vi ska nu se litet närmare på hur Sveriges Radio under hans ledning levde upp till dessa principer.

Dagens Eko, Per Persson och upphävandet av vetorätten

Den första stora konflikten och det första stora framsteget handlade om något som i efterhand förefaller högst trivialt – rätten att intervjua en part i en konflikt även om den andra parten vägrar att ställa upp.³ Det var en rest av det gamla systemet som sopades bort. Radiotjänst hade själv skapat en praxis som innebar att »om en part i ett program av kontroversiell karaktär vägrade sin medverkan så måste detta i opartiskhetens namn ställas in«. Enligt Rydbeck var det absolut nödvändigt att göra sig av med vetot, eftersom det

omöjliggjorde »varje verklig nyhetstjänst« och bara tillät »intervjuer och debatter på de villkor som deltagarna ställde«. (Rydbeck 1990, 203)

Den som attackerade vetorätten var dock inte Rydbeck utan den nye Ekochefen, Per Persson. Denne hade tillträtt sin tjänst 1956 och genast utformat en omfattande och detaljerad programförklaring, som Rydbeck enligt egen uppgift stödde. (A.a., 202) I promemorian stod bland annat att Dagens Eko inte skulle »behöva avstå från väsentliga nyheter endast av rädsla för att handskas med högexplosivt stoff«. (Elgemyr 1987) Det var två händelser på hösten 1956 som drev fram avskaffandet av vetot.

Den första gällde finansmannen Torsten Kreugers försäljning av Stockholms-Tidningen och Aftonbladet till LO. Det var en stor händelse som Dagens Eko ville bevaka, men både säljare och köpare vägrade att ställa upp. I stället bad då Per Persson tre utomstående personer att kommentera saken, chefredaktören för Vestmanlands Läns Tidning, Anders Yngve Pers, Journalistförbundets ordförande, K.G. Michanek, och borgarrådet i Stockholm, socialdemokraten Hjalmar Mehr. Resultatet blev kraftiga protester från LO:s sida. Bland annat uppvaktade tre ledande LO-män ställföreträdande radiochefen Nils-Olof Franzén.

Nästa konfrontation ägde rum en dryg vecka senare, den 13 oktober. Den gången gällde det partipolitik. Socialdemokraterna och bondeförbundet hade på morgonen utfärdat en kommuniké om att de beslutat att fortsätta sin regeringskoalition. Under dagens lopp försökte man på Dagens Eko få tag på statsminister Tage Erlander och bondeförbundets ordförande Gunnar Hedlund. Men Erlander var ovillig, och Hedlund gick över huvud taget inte att få tag på. Till slut engagerade sig radiochefen Olof Rydbeck personligen i jakten, men också han misslyckades. Oppositionsledarna, folkpartiledaren Bertil Ohlin och högerledaren Jarl Hjalmarson, var däremot villiga att uttala sig, och när tiden för sändning var inne satt de båda i studion med däremot inte Erlander och Hedlund. Rydbeck beslöt då att man skulle referera regeringsdeklarationen utförligt och sedan låta oppositionsledarna kommentera.

Erlander och Hedlund fick göra sina kommentarer några dagar senare.

Även denna gång blev protesterna starka, främst i den socialdemokratiska pressen men även i riksdagen. Per Eckerberg, statssekreterare och ordförande i Radiotjänsts styrelse, ringde till Rydbeck och hotade med repressalier. Göran Elgemyr framhåller att dessa hotelser »bör betecknas som otillbörliga påtryckningar«. (1987, 43)

Radionämnden lade dock båda ärendena till handlingarna, vilket Rydbeck uppfattar som en stor seger för Sveriges Radio. Han anser att »ett mer totalt underkännande av en anmärkning än att helt sonika lägga den till handlingarna kan ju knappast tänkas«. I och med detta beslut var vetot slutgiltigt undanröjt. (Rydbeck 1990, 204–208)

Hur såg då Per Persson själv på sin roll? Jörgen Westerståhl och Folke Johansson beskriver honom som en övertygad anhängare av det jag kallar kundprincipen. Och som sådan anser de att han var representativ för radions och televisionens nyhetsjournalister.

Enligt Westerståhl och Johansson trängde i mitten av 50-talet den traditionella nyhetsjournalistiken in på Ekot »som egentligen först nu blev en nyhetsredaktion i vanlig mening«. Den ideologi det gällde karakteriserar Westerståhl och Johansson så här:

De journalister som från 50-talets mitt satte sin prägel på SRs nyhetsredaktioner hade medvetet och i ett slag detroniserat folkbildningsidealet. ... Målet var ett enda, att spegla de händelser i världen som intresserade lyssnarna. Att »känna sin publik, att ständigt befinna sig på dess nivå« angavs vara det centrala kravet på en journalist.

Hur visste man vilka nyheter lyssnarna efterfrågade? Bortsett från de lyssnarreaktioner man direkt kunde registrera på radions nyhetsredaktioner, var uppenbarligen dagspressens nyhetsvärdering vägledande. Genom konkurrensen om läsare, tidningarna emellan, förutsätts man få fram en produkt som så nära som möjligt var anpassad till publikens efterfrå-

gan. SR tillämpade – utan att drivas av »vinstintresse« – samma riktlinjer. (Westerståhl & Johansson 1985, 44–47)

Enligt Westerståhl och Johansson handlade det alltså om »att ge folk vad de vill ha« och ingenting annat.

Men stämmer detta verkligen? Det kan finnas anledning att se efter litet närmare hur Per Persson resonerade. Han utvecklade sitt program i en PM till radiochefen strax efter det att han tillträtt som Ekochef samt i SR:s årsbok 1959/60. Westerståhl och Johansson hänvisar till båda dokumenten och citerar relativt utförligt det senare. Jag ska nu referera och citera ur de båda dokumenten. De nyckelord som anger den ideologiska inriktningen kursiverar jag. Först artikeln i årsboken (Per Persson 1959/1960):

Vad är då ett bra eko?

Jag tycker att det skall *informera, diskutera, kommentera* och *referera* de för *en bred lyssnarkrets* mest *väsentliga* nyhets-händelserna här hemma och utomlands, så att *största möjliga antal lyssnare* får en klar, journalistiskt *medryckande* och så *fullständig* och *sann* bild som möjligt av vad som sker.

Persson diskuterar om man över huvud taget ska referera olyckor. Det ska man, anser han, eftersom det vore att göra våld på verkligheten att avstå. Ingen typ av nyheter ska vara tabu. En nyhet är inte sämre för att den är säljande, framhåller Persson och fortsätter:

Vad som nu lockar oss är att *ge lyssnarna aptit på själva tillvaron*, att *väcka* och *fängsla*, att göra dem levande genom att i bred uppläggning *informera, diskutera och kommentera*.

Vidare:

Vi är ju bara till – när allt kommer omkring – för att *sprida kunskap* om det som händer runtom i världen, att så snabbt som möjligt *spegla* det som vi vet *intresserar våra lyssnare*. Att

känna sin publik, att ständigt befinna sig på dess nivå tycks mig vara ett ännu väsentligare krav för radions än för tidningarnas folk. ... Att med ekot som underlag göra lyssnarna till goda medborgare vågar vi inte tilltro oss. *Vi är inga folkskollärare* i den meningen. ...

Det gäller att i god tid *skapa utlandsintresse* och fruktbart underlag för praktiska utlandskontakter.

Så promemorian från 1956.⁴

Ekots uppgift bör vara att *spegla* det aktuella i tiden – att för en bred radiopublik, fördelad över hela landet, skildra och kommentera *dagens tongivande händelser* här hemma och utomlands. ...

I stort sett bör allt nyhetsmaterial lämpa sig för Dagens Eko.

Aktuella händelser och aktuella människor bör gå i första hand.

Utredningar, utställningar, kongresser och politiska kommentarer är vidare självfallet ett brukbart stoff. Men för att ta några näraliggande exempel bör man säkert också utvidga ramen för Dagens Eko att omfatta debatter, stridsfrågor, rättegångar – överhuvud taget dagsaktuella spörsmål, som ger *värdefullt och väsentligt stoff för den allmänna opinionen*. Det utrikespolitiska materialet lämpar sig utmärkt, riksdagen och fackliga händelser bör få förekomma *i upplysande syfte*, när de rymmer nyheter. Likaså bör idrottsstoff betraktas som ett mycket attraktivt material med stor lyssnarprocent. *Intresset* för medicinska, ekonomiska och tekniska nyheter *är i stadigt växande landet runt*. Vidare bör stora film-, teater-, musik- och konsthändelser bli föremål för Ekoredaktionens verksamhet. ...

Så många lyssnarkategorier som möjligt bör få sina problem och *intressen speglade* genom att alla slags nyheter konsekvent eftersträvas. ...

Ny mark kan brytas genom att Dagens Eko kastar sig över områden, som av olika anledningar tidigare lämnats därhän. *Objektiviteten* bör hela tiden framstå som en allmän ledstjärna. Men – i vissa fall bör Ekochefen kunna finna en »subjektiv« *nyhet så intressant och värdefull*, att han ges tillfälle att släppa fram den i Ekot, antingen utförligt insatt i sitt speciella och rätta sammanhang eller också presenterad med kommentarer från den motsatta sidan.

Ekoredaktionen bör odelat hålla på att Dagens Eko *inte skall behöva avstå från väsentliga nyheter endast av rädsla att handskas med högexplosivt stoff*.

Det finns onekligen en del i Perssons resonemang som kan tolkas så att publiken betraktas som kunder. Persson vill nå »en bred lyssnarkrets« så att »största möjliga antal lyssnare« får en »medryckande« bild. Man ska behandla idrott, olyckor och andra säljande nyheter. Ekots folk ska inte bara »känna« sin publik utan också »befinna sig på dess nivå« och inte vara några »folkskollärare«. »Så många lyssnarkategorier som möjligt« bör få »sina problem och intressen« speglade.

Men det finns också andra element i Perssons texter. Han talar exempelvis om objektivitet och om att Ekot ska spegla verkligheten. Detta kan visserligen tolkas som enbart rutinmässiga hänvisningar till Ekots skyldigheter enligt lag och avtal. Det bör dock framhållas att den som pläderar för objektivitet och spegling uppfattar publiken som medborgare i behov av information.

Men Persson har större ambitioner än att bara spegla. Ekot ska »informera,« »diskutera« »kommentera« och »referera« de mest »väsentliga« händelserna, och ge »en fullständig« och »sann« bild av det som sker. Man ska ta upp frågor som är »värdefullt och väsentligt stoff för den allmänna opinionen«. Man ska inte vara rädd för att ta upp »väsentliga nyheter« även om de är »högexplosivt stoff«. Denna betoning av information och diskussion av väsentligheter förutsätter en seriös inriktning – ett medborgarperspektiv.

Dessutom är det inga små folkbildande ambitioner Persson uttrycker när han talar om att »ge lyssnarna aptit på själva tillvaron«, »väcka« och »fängsla«, »sprida kunskap« och »skapa« utlandsintresse. När Persson talar om att man ska försöka nå en så stor publik som möjligt kan detta också tolkas som en ambition att stimulera lyssnarna att ta del av väsentlig information.

Per Persson kanske inte uttrycker sina intentioner helt kristallklart, men det råder ändå ingen tvekan om att han i första hand vill tillgodose lyssnarnas intresse i deras egenskap av medborgare i ett demokratiskt samhälle.

Skjutjärnsjournalistiken

1960 begåvades svenska språket med ett nytt ord, »skjutjärnsjournalistik«. Det handlade om en ny typ av intervju som de båda radiojournalisterna Åke Ortmark och Herbert Söderström lanserade i programserien *Utfrågningen*. Nils-Olof Franzén beskriver skjutjärnsjournalistiken som

närgångna och snabba »utfrågningar« av makthavare. ... Inget avgränsat område för frågorna var uppgjort i förväg; den intervjuade fick vara beredd på alla slags frågor som kunde antas vara relevanta för att ge en bild av en person just i hans egenskap av makthavare. Privatlivet lämnades utanför. De båda intervjuarna var snabba och precisa i sina frågor, och inte minst i sina uppföljningsfrågor. Tonen var saklig, ordvallet noga genomtänkt. Frågorna var korta och krävde ofta ett ja eller nej som svar. (Franzén 1991, 298–301)

Programformen blev mycket omdiskuterad, och Söderström såg sig föranlåten att i en debattbok 1962 förklara hur han själv såg på detta slags journalistik. Han betonar starkt det seriösa syftet med den hårda intervjuformen. Denna är nödvändig för att komma åt »vaghet och lögnaktigt förtigande«. Det är inte av elakhet utan av professionella skäl man tvingas gå hårt fram. Många av program-

mets kritiker har missförstått avsikterna och »trott att vi velat 'komma åt' våra medverkande, att vi medvetet velat gynna en part på en annans bekostnad o. s. v.«. Men avsikten är i stället att komma åt intervjupersonernas vaghet och tvinga dem till preciseringar i åsikter och bedömningar. (Ag & Söderström 1962, 21–22) Söderström framhåller också hur ambitiöst man förbereder sig. En 30-minuters utfrågning brukar kräva en veckas koncentrerade förberedelser av båda programmännen, skriver han.

Söderström anser dock att det finns gränser för vad som kan presenteras och berättar en anekdot:

En enda gång har utfrågarna tvingats överge den uppgjorda planen. Det var inför ett statsråd, som med strategisk skarpblick genast insåg programformens möjligheter. Av tillmötesgående gentemot medverkande har vi vanligen beviljat inspelning på band samma dag som programmet skall gå – det finns ju ingen anledning att fördärva en hel kväll för offentligt upptagna medverkande. Å andra sidan har inspelningen alltid tillgått som en direktsändning, ingen efterhandsredigering har varit tillåten. Vi tyckte själva att vi under statsrådsintervjuns gång kommit så långt vi kunde begära. Inför kravet på precisering av några officiella vagheter om etableringsrätten började statsrådet trampa vatten och nästa fråga skulle definitivt ha tvingat honom att ta ståndpunkt. Då lutar sig statsrådet över mikrofonen, hojtar i densamma och säger.

– Men faan grabbar, det här går ju inte!

Väl vetande att ett statsrådstal av denna klarhet och skärpa inte ens kan sändas i Utfrågningen. Stopp på inspelningen, bandet backas. Omtagning: nu har statsrådet vunnit tid nog att balanserat fullfölja den vaga officiella linjen, och publiken undanhölls konkret information. (A.a., 23–24)

I början av 60-talet var det alltså en självklarhet att statsrådets svordom inte kunde sändas.

Det dröjde några år innan skjutjärnsjournalistiken spreds till

televisionen. Genombrottet kom i 1966 års valrörelse. I tidigare valrörelser hade man av hänsyn till opartiskhetskravet låtit personer utanför radiohuset sköta intervjuandet – ledarskribenter i pressen eller personer utsedda av partierna själva. Men inför 1966 års kommunalval tog tre av televisionens egna medarbetare över partiledarintervjuerna. Det var Gustaf Olivecrona, Åke Ortmark och Lars Orup, »de tre O-na« kallade, som genomförde en serie väl förberedda intervjuer i skjutjärnsstil.

En incident visar både den nya teknikens effektivitet och politikernas ovana vid hårda frågor. När statsminister Tage Erlander fick frågan vilket råd han skulle ge ett ungt bostadslöst par blev han svarslös. Men snart nog lärde sig politikerna hantera sina intervjuare, och den nya intervjustilen var definitivt etablerad.

Nyhetsbevakningen

Den nya, friare hållningen i Sveriges Radio fick som resultat att nyhetsbevakningen började kritiseras mer än tidigare. Att kritiken kom från olika politiska läger kan kanske ses som ett tecken på att bevakningen faktiskt var opartisk.

1960 anmälde den socialdemokratiska partistyrelsen televisionens valvaka för radionämnden därför man i en bild hade fört samman socialdemokraternas och kommunisternas röster till ett block. Radionämnden prickade också inslaget.

De borgerliga partierna klagade i sin tur över att socialdemokraterna gynnades i nyhetsbevakningen, vilket man från Sveriges Radios sida förklarade med att regeringen just i sin egenskap av regering var nyhetsmässigt intressant. För att undvika misstankar om partiskhet infördes dock 1962 en regel att radiochefen skulle underrättas om statsråd skulle medverka i andra program än rena nyhetsprogram. Denna regel var i kraft under hela 1960-talet.

1968 års val var en stor framgång för socialdemokraterna. Högerledaren Yngve Holmberg sade offentligt att detta till en del berodde på att radions och televisionens valbevakning hade gynnat socialdemokraterna. Med anledning av detta engagerade Sve-

riges Radio professor Jörgen Westerståhl, som fick göra den första i en lång rad av undersökningar av objektiviteten i de svenska etermedierna. Resultatet av undersökningen blev att Sveriges Radios nyhetsbevakning inte hade brustit i opartiskhet.

Under 60-talets andra hälft blåste vänstervindarna i samhället allt kraftigare, och anklagelserna för »vänstervridning» i radion och televisionen blev häftigare. Olof Rydbeck spelade nu mera rollen av dämpare än av pådrivare, och det rådde tidvis ett spänt förhållande mellan å ena sidan Rydbeck och styrelsen och å andra sidan många av Sveriges Radios medarbetare. Motsättningarna blev offentliga och diskuterades i pressen.

I memoarerna beskriver Rydbeck sin inställning till vänstern i minst sagt kritiska ordalag:

Runt omkring Sveriges Radio härjade samtidigt dessa år allt intensivare den radikala vänsterkonformismens stormar. Inom huset hade en grupp radikala producenter – de var inte de duktigaste – självpåtaget gjort sig till talesmän för kollegerna och bland annat tagit ledningen i SIF-klubben. ...

Själv hade jag nog med att försöka se till att denna vänsteranstormning inte ledde till total obalans i de samhällsbevakande programmen och att värna om företagets opartiskhet.

Rydbeck säger dock att han hade mer besvär med »en liten grupp kulturmedarbetare» än med nyhetssidan. (Rydbeck 1990, 235)

Omkring år 1965 började opinionen om Vietnamkriget bli aktiv, och snart utvecklades Vietnamfrågan till en av de mest kontroversiella politiska frågorna över huvud taget. 1965 skickade det socialdemokratiska studentförbundet en skrivelse till Sveriges Radio där man protesterade mot att bevakningen av Vietnam var alltför positiv mot USA. 1967 protesterade 21 medarbetare inom Sveriges Radio mot företagets påstådda USA-vänlighet. 1968 skulle man utse en korrespondent i Fjärran Östern. Olof Rydbeck ville ha T. G. Wickbom till den posten, men Sveriges Radios styrelse gick emot med motiveringen att Wickbom var alltför USA-vänlig.

En annan incident från 1968 visar hur laddad Vietnamfrågan var. Vid en demonstration hade den amerikanske OECD-ambasadoren utsatts för äggkastning. I detta sammanhang intervjuades en Vietnamaktivist för Ekot, men utsändningen av intervjun stoppades med hänvisning till demokratikravet. Saken diskuterades i radiochefens programkollegium där enligt protokollet både radiochefen och redaktionsledningen fastslog

att det inte fanns bärande skäl för att släppa fram de demonstrerande i nyhetsprogrammen under hänvisning till kravet på balans mellan berörda parter. En grupp som inte accepterade den demokratiska samhällsordningen och som uppmanade till lagbrott utgör inte en part, som med stöd av detta krav kan göra anspråk på att få komma till tals i samma utsträckning som sådana parter som statsministern och polisen.

Olof Rydbeck betonade ... att ingen tvekan får råda om Sveriges Radios ställningstagande. Företaget har att slå vakt om de demokratiska spelreglerna. ... Genom vår publicitet hjälper vi dem, som inte godkänner vårt samhällssystem och vägrar följa dess utomordentligt liberala regler.

Olle Stenholm, som gjort intervjun, ansåg däremot att den borde ha fått sändas:

Det är angeläget att allmänheten får reda på hur demonstranterna tänker och att de har en fast politisk övertygelse baserad på en stor kunskap om Vietnam-kriget. För att man ska kunna lösa de problem, som demonstrationerna skapat, är det nödvändigt att man känner till detta, därför borde intervjun ha sänts. Det är också sociologiskt intressant, att det finns grupper i samhället, som drivits in i den nuvarande situationen.⁵

Professor Jörgen Westerståhl fick i uppdrag att undersöka Sveriges Radios opartiskhet, och konstaterade att det inte fanns några större skäl att anmärka på den. (Westerståhls undersökningar diskuteras utförligare i ett senare kapitel.)

Den mest spektakulära »vänstervridningen« var dock inte ett verk av någon röd journalist. Den var ett verk av Sveriges Radios styrelse. Det gällde EM i friidrott i Aten 1969. En militärjunta hade tagit makten i Grekland ett par år tidigare. Expressen hade beslutat att inte sända några reportrar till Aten och startade en kampanj för att övriga massmedier skulle följa exemplet. I Sveriges Radios styrelse drev författaren Lars Gyllensten kraftfullt linjen att Sveriges Radio skulle bojkotta tävlingarna. Gyllensten fick till slut majoriteten med sig – sju röster mot fyra. Olof Rydbeck och direktionen gick emot beslutet, och från Sveriges Radios personal kom protester, men ingenting hjälpte. Tävlingarna direktsändes inte, utan det enda som fick förekomma var referat i nyhetssändningarna.

Dokumentärprogram

Etermediernas nya självständighet visades inte minst i dokumentärprogrammen. Ett av periodens mest omdebatterade radioprogram var ett kritiskt reportage från 1959 om ett hem för handikappade barn i Stockholm, Eugeniahemmet. Detta program är så intressant att jag gör en specialstudie av det. Annars var det TV-dokumentärerna som väckte mest diskussion. Eftersom Leif Furhammar grundligt har studerat dem ska jag emellertid behandla dem mycket kortfattat.

De tidiga TV-dokumentärerna målade, som Leif Furhammar uttrycker det, upp en »i huvudsak mild och oförarglig och föga uppseendeväckande eller spänningsladdad bild av Sverige«. (Furhammar 1995, 39) De var folkbildande, kulturhistoriskt inriktade program, ett slags televisionens fortsättning på det traditionella radioreportaget. (A.a., 36) Men 1958 hände något nytt i och med Karl-Axel Sjöbloms och Lars Ags reportageserie *Strövtåg*, där de båda reportrarna sökte upp missförhållanden i samhället och

ställde ansvariga makthavare till svars. Men, säger Furhammar, »till formen var dessa program föredömligt balanserade i den dåtida regelbokens anda: några aggressiva utfrågningar av den art som sedermera blev gängse förekom inte«. (A.a., 33–34)

Från början av 60-talet och framåt blev samhällskritiken i dokumentärerna fränare. Man beskrev svarta bostadsaffärer (1964) gjorde en serie om narkotika (1965), rapporterade om svensk företagsamhet i Liberia (1966). Det senare programmet och kontroverserna kring det ska jag ägna en specialstudie.

Dessa dokumentärer kritiserade myndigheter, företag och folk-rörelser som tidigare hade fått vara i fred för massmedierna. Reaktionerna blev kraftiga, och producenterna beskyldes ofta för att ha politiska syften med sin kritik.

Olof Rydbeck försvarade i allmänhet de kontroversiella programmen. Men TV-chefen, Nils Erik Bæhrendtz, var försiktigare. Dokumentären *Kan vi lita på läkemedelsindustrin?* år 1963 kritiserade läkemedelsindustrin med anledning av den s. k. neurosedynkatastrofen – missbildningar hos nyfödda barn som visade sig bero på ett lugnande medel som deras mammor tagit under graviditeten. Från näringslivshåll protesterade man mot programmet som sades vara partiskt och osakligt. Bæhrendtz böjde sig för kritiken och gick med på att ytterligare ett program om läkemedelsindustrin skulle sändas, vilket givetvis fick producenterna av det första programmet att känna sig desavouerade.⁶

Detta var dock en engångsföreteelse. Den vanliga metoden att hantera kontroversiella ämnen var i stället att anordna en studio-debatt i anslutning till programmet. Frågan om genmälesrätt för dem som blivit kritiserade i radio eller TV uppfattades över huvud taget som svår och diskuterades en hel del.

Upphovsrätt kontra opartiskhet – Den svenska fattigdomens betydelse

Den enskilda fråga som vid denna tid var i särklass mest uppmärksammas och omdiskuterad var Vietnamkriget. Och en av de mera

inflammerade konflikterna inom Sveriges Radio handlade indirekt om Vietnam. Det var ett dokumentärprogram av John Sune Carlson med titeln *Den svenska fattigdomens betydelse* som sändes på hösten 1967. Det halvtimmeslånga programmet var ett slags collage av hopklippta scener som spelats in under en resa genom södra Sverige. Programmets syfte var enligt Carlson själv att »belysa de ekonomiska klyftorna i dagens samhälle». Det som ledde till konflikt var fyra scener. Carlson berättar i sina memoarer:

Vid denna tid pågick det Vietnam-demonstrationer på ett 30-tal platser i landet. Långa led av demonstranter drog även genom Malmö. Plötsligt satte de sig på gatan ... och ropade i talkör »släpp kamraterna!«. Hårdhänta poliser hade gripit några ungdomar, som burit plakat med texter, vilka ansågs vara förgripliga – »efterlyst för mord: Johnson« och »USA«, med ett hakkors i stället för S-et. Detta filmade vi också, naturligtvis. Sedan for vi till Folkets Hus i Trelleborg, där fridfullt folk satt och spelade bingo. Ett tidigt frö ur vilket Bingo-Lottos Sverige skulle växa. ...

Detta material klippte jag sedan ihop till ett program på 30 minuter och var ganska nöjd med resultatet. Det var inte sensationellt bra men bar tydligt min signatur. Dialektiken fungerade, summan av bitarna gav en intressant stämningsbild från Sverige i oktober 1967. (Carlson 1994, 89)

Vietnamscenerna ansågs ge programmet en antiamerikansk tendens, varför Carlson ställdes inför valet att antingen klippa bort dem eller låta hela programmet utgå. Carlson vägrade att klippa men accepterade att programmet lyftes ut. Då ingrep Olof Rydbeck personligen och beordrade Carlson att klippa bort de förgripliga scenerna. Vägrade han skulle han avskedas.

Därmed hade frågan blivit en facklig angelägenhet, och såväl Industritjänstemannaförbundet som Journalistförbundet ställde upp på Carlsons sida. Det fackliga budet blev att programmet skulle sändas i klippt skick men utan att John Sune Carlsons namn

nämndes. Detta accepterades dock inte av Rydbeck, utan programmet sändes med demonstrationsscenerna bortklippa och med Carlson angiven som producent.

Carlson gick nu till domstol och hävdade att hans upphovsrätt blivit kränkt. 1969 uttalade Stockholms rådhusrätt att Rydbeck »handlat av grov oaktsamhet« och dömde honom till 30 dagsböter à 70 kronor. Rydbeck överklagade och frikändes först i hovrätten och till slut, 1972, i Högsta domstolen. (Carlson 1994, 108–109)

Konflikten om *Den svenska fattigdomens betydelse* har flera aspekter. Rydbeck skriver i sina memoarer att demonstrationsscenerna inte hade »det bittersta med programinnehållet i övrigt att göra, utan var uppenbarligen insatta för att göra politisk propaganda«, vilket var skälet till att han beordrade klippning. (Rydbeck 1990, 238) Carlson tolkar däremot i sina memoarer konflikten som »en politisk fråga, en konflikt mellan olika värderingar. Hade inte protesterna mot Vietnam-kriget med den svenska verkligheten att göra?« (Carlson 1994, 88–92)

Båda kombattanterna är alltså – åtminstone i efterhand – ense om vad konflikten gällde. Dels var det en politisk fråga som handlade om hur långt i ställningstagande en producent kunde gå utan att bryta mot opartiskhetsprincipen. Dels var det en tolkningsfråga: innebar de beordrade klippningen att programmets innehåll ändrades så mycket att John Sune Carlsons integritet som producent kränktes?

Men det var också en facklig fråga, eller om man så vill en maktfråga. Vilka rättigheter hade producenten och vilka hade radioledningen?

TV-producenternas förening ordnade ett möte, som enades om en skarpt formulerad protest där det bland annat hette:

Det faktum att företagsledningen har rätt att vägra vilka program som skall sändas innebär inte att urvalsprinciperna och programbedömningarna står över all diskussion.

Eftersom Sveriges Radio genom sin monopolställning har en central funktion för åsiktsbildningen i landet är det nöd-

vändigt att brännande frågor tas upp och detta måste också kunna ske i nya programformer på sätt som skett i det aktuella programmet. (Skrivelse 27/11 1967)

I en skrivelse (28/11 1967) instämmer Radioproducenternas förening enhälligt i TV-producenternas resolution. Föreningen ifrågasätter inte företagsledningens rätt och plikt att ta ansvar för programmen och avgöra om program ska sändas eller ej. Men den framhåller också att en gräns, »om än svårdefinierbar«, måste sättas »av hänsyn till den enskilde producentens yrkesheder, ideella upphovsrätt, självständighet och integritet«. Därför, framhåller föreningen vidare, bör producenten i detta fall kunna välja mellan att acceptera det beskurna programmet för sändning med producenten som angiven upphovsman, att bli skild från upphovsman-naansvar för programmet eller att se programmet utgå.

Rydbeck betonar däremot starkt företagsledningens befogenheter i ett brev till Föreningen TV-producenterna (27/11 1967):

Ansaret för tillämpning av lagar, avtal och programregler åvilar företagsledningen och detsamma gäller självfallet programpolitiken i stort. ... Producenterna har i och med anställningen här förpliktat sig att underkasta sig bestämmelserna i tjänstereglemente, lagar och avtal. Härav följer självfallet att de inte kan göra något anspråk på att få sina produkter sända i det skick de själva bedömer riktigt, i de fall där företagsledningen har en annan mening.

Till slut blir Rydbecks ton nästan hotfull:

Sanningen är, som producentföreningens medlemmar väl vet, att producentens frihet i detta företag är utomordentligt stor. ... Jag frågar mig nu om inte denna frihet drivits för långt när företagsledningens självklara rättigheter och förpliktelser kan sättas ifråga på sätt som sker i föreliggande skrivelse. I själva verket gör de som står bakom skrivelsen

anspråk på ett personligt privilegium som är helt oförenligt med den gällande ordningen för rundradion.

Den svenska fattigdomens betydelse ställde alltså flera principiella problem på sin spets:

- Vietnambilderna innebar onekligen ett ställningstagande, det är uppenbart när man ser programmet. Däremot rådde det delade meningar om huruvida detta ställningstagande gick så långt att det stred mot Sveriges Radios opartiskhetskrav.
- Programmet var en i hög grad personlig produkt. Carlson hade ju själv spelat in och valt ut de scener som ingick. Han ansåg Vietnambilderna väsentliga som kontrast till bingoscenen. Det ansåg däremot inte Rydbeck.
- Att Sveriges Radios ledning, närmare bestämt den programansvarige, hade sista ordet beträffande vilka program som skulle sändas, var odiskutabelt, även om TV-producenternas resolution kunde tolkas – och av Rydbeck tolkades – som ett ifrågasättande av denna rätt. Men enligt Sveriges Radios avtal med staten skulle också opartiskheten och sakligheten tillämpas »med beaktande av att en vidsträckt yttrande- och informationsfrihet skall råda i rundradion«.

Till saken hör att radioledningen avvisade två möjligheter att undvika konflikt – att låta programmet utgå eller sända den klippta versionen utan att John Sune Carlsons namn nämndes.

Olof Rydbecks påfallande hårda linje mot politiskt radikala programinslag i slutet av 60-talet förefaller strida mot hans tidigare öppna linje. Förklaringen torde vara att Rydbeck ansåg att samhällskritiken hade lämnat den professionella opartiskheten och övergått till agitation, försök att styra opinionen åt vänster. Han uppfattade också vänstern som odemokratisk, den följde inte de demokratiska spelreglerna.

Jag ska nu gå in lite mer i detalj på hur man resonerade kring frågor om saklighet, opartiskhet och mångfald under Rydbecks tid

som radiochef. Först studerar jag hur 1960 års radioutredning resonerade, sedan undersöker jag argumenteringen i några debattböcker. Slutligen ser jag närmare på två av periodens mest uppmärksammade program: Lis Asklunds radioprogram om Eugeniahemmet och Roland Hjeltes TV-dokumentär om Lamco i Liberia.

1960 års radioutredning – ett flertydigt dokument

ETT AV DE CENTRALA dokumenten om Sveriges Radio under 1960-talet är 1960 års radioutredning (SOU 1965: 20) som bland annat föreslog en andra TV-kanal, vilken blev en realitet 1969.

Utredningen var parlamentarisk och innehöll en del tunga namn.¹ 1962 fick den utförliga tilläggsdirektiv som Karl-Hugo Wirén i sin bok *Kampen om TV* kallar »en liten utredning i sig».² Genom direktiven fick utredningen beställning på ett TV 2 inom licensfinansierat monopol med konkurrens mellan de båda kanalerna. Därtill fick den en katalog med argument emot kommersiell TV. 1965 lade utredningen fram sitt slutbetänkande.

Radioutredningens betänkande är ett ambitiöst dokument, inte minst i det avsnitt som diskuterar de principiella aspekterna på etermedierna och deras roll i samhället.³ Men betänkandet är också komplicerat och åtminstone skenbart motsägelsefullt. Olika åsikter och argument ställs emot varandra utan att de alltid hänger samman på ett tydligt sätt. Till detta kan finnas flera orsaker.

För det första har vi tidssammanhanget. 60-talet var, som vi konstaterade i förra kapitlet, en tid av stora förändringar. Det var då TV slog igenom och blev en del av praktiskt taget alla svenskers liv. Under detta decennium tillkämpade sig också Sveriges Radio en självständigare ställning, och samhällskritiken blev allt vanligare och allt fränare. Det är knappast förvånande om olika attityder och åsikter bryts i en utredning som arbetar i en brytningstid.

För det andra var radioutredningen i sin egenskap av parlamentarisk utredning en kompromissprodukt. Därför kan man vänta

sig att olika åsikter har bakats samman med motsägelsefullhet som resultat.

För det tredje behandlar utredningen komplicerade problem där det är svårt eller omöjligt att vara konsekvent.

Men hur svårartade är egentligen inkonsekvenserna? Den saken ska jag försöka reda ut när jag nu diskuterar de principiella frågorna: Hur ser utredningen på etermediernas relation till staten och till marknadskrafterna? Hur ser den på etermediernas roll i samhället – på yttrandefrihet, saklighet, opartiskhet, kritisk granskning? Uppfattas publiken som kunder, som medborgare eller som undersåtar? Var går gränserna för det tillåtna?

Allmän målsättning

KOMMERSIALISM ELLER PUBLIC SERVICE?

Utredningen beskriver två skilda sätt att uppfatta radions och televisionens roll.

Det ena innebär att etermedierna bör fungera enligt den enskilda företagsamhetens principer i ett kommersiellt system »ofta med en rad tävlande företag«, som finansieras genom reklamintäkter. Detta system råder i USA. Utredningen avvisar det kommersiella systemet, helt i enlighet med sina direktiv. Detta motiveras med två argument:

- Av tekniska skäl går det inte att säkra pluralism i ett sådant system. Orsaken är att det råder brist på frekvenser.
- Ett reklamfinansierat system tenderar att ge ett utslätat utbud, präglad av lätt underhållning. Annonsörerna kommer att hindra att kontroversiella ämnen tas upp. Det är väsentligt att radio- och TV-verksamheten inte är beroende av »några som irrelevanta uppfattade sidointressen, varmed man främst åsyftar strävan efter ekonomisk vinst«. Att beskriva vinstintresset som ett irrelevant sidointresse är naturligtvis en klar markering av den ideologiska positionen.

Enligt det andra synsättet bör etermedierna »stå i samhällets tjänst, utan att därför vara en del av statsförvaltningen«. Samhället bör också »medverka vid eller svara för organisationen och finansieringen av verksamheten«. Det är »ett system med ensamrätt för ett företag, vilket auktoriseras av statsmakterna ... och finansieras med allmänna medel«. Detta kallas »'public service broadcasting'«, och översätts av utredningen med »radio och TV i allmänhetens tjänst«. BBC är det klassiska mönstret för detta system. Detta är veterligen första gången uttrycket »public service« används i en officiell svensk text. Utredningen tar klart ställning för public service-systemet. (159–161)

PUBLIC SERVICES UPPGIFTER – SAMHÄLLET, PUBLIKEN
OCH ALLMÄNINTRESSET

Public service har två huvuduppgifter, anser radioutredningen, nämligen att tjäna »samhällets intressen« och »publikens önskemål«. (160)

Med *samhällets intresse* menar utredningen

att på olika sätt hålla medborgarna väl informerade. Målet är här en allsidig information om det egna landet och om världen i stort, vilken verkligen når fram till alla de vuxna medborgarna, de som bär upp samhällsstyrelsen. Ett väsentligt led i denna information utgör redovisningen av de skilda åsikter, värderingar och meningsriktningar vilka ingår som en integrerande del av den moderna demokratin. Vi föreställer oss nämligen att en väl fungerande demokrati kräver kunniga medborgare, vilka tar del av opinionsbildningen i samhället och därför kan delta i statslivet på ett meningsfullt sätt. (160)

Detta är ett klart ställningstagande. Etermedierna ska behandla sin publik som medborgare i ett demokratiskt samhälle, inte som undersåtar eller kunder. Med »samhällets intresse« menar utredningen således *inte* något samhällsintresse skilt från medborgarna.⁴

Enligt utredningen spelar massmedierna, och alldeles särskilt etermedierna, en central roll för medborgarnas information. Det moderna samhället är nämligen så komplicerat att ett demokratiskt styrelseskick förutsätter »massmediernas och då i första hand etermediernas medverkan«. (16)

Etermedierna är, tror utredningen, viktigare informationskanaler än de tryckta medierna. De har gjort svenska folket mycket kunnigare än tidigare, inte minst om internationella förhållanden. Den utvecklingen kommer troligen att fortsätta. Utredningen medger dock att radio- och TV-debatter ofta blir schematiska och argumenten förenklade samt att etermediernas rikskaraktär gör att den lokala debatten utarmas.

Med *publikens önskemål* menas att man ska »se till, att så många av dess önskemål som möjligt tillgodoses«. Detta innebär dock inte några eftergifter åt kommersialismen. I stället utvecklas det jag kallar »minsta gemensamma nämnaren-argumentet«:

Närmare eftertanke visar ... att den »stora« publiken består av en mångfald större och mindre grupper, att varje individ kan tillhöra flera av dessa, och att dessa grupptillhörigheter och intressen korsar varandra och växlar på många sätt. Man måste också hålla i minnet, att olika intressen kan vara mer eller mindre centrala för den enskilde, att vad som samlar en stor publik ofta är ett slags »minsta gemensamma nämnare« som därför också är ganska perifer för de flesta som ingår i denna publik, och att det mycket ofta är just de intressen som den enskilde delar med ett fåtal andra som betyder mest för honom. Därför är det lika viktigt att tillgodose de små publikernas önskemål som att ta hänsyn till de stora publikerna. (160)

I detta sammanhang uppfattas alltså publiken som konsumenter. Men alla dess preferenser kan inte tillgodoses av ett kommersiellt system, eftersom den är så heterogen. Den uppgiften klaras bäst i ett public service-system, anser radioutredningen. Detta argu-

ment för public service är inte paternalistiskt eller elitistiskt, eftersom man inte förutsätter att de smala programmen skulle vara bättre än de breda.

Till slut kommer utredningen in på en tredje uppgift för etermedierna, att tillgodose olika *abstrakta värden*. Etermedierna har ansvar »gentemot den andliga odlingen, mot de sköna konsternas utveckling, mot stil och ton i samhället, ja i vidare mening mot alla de mänskliga värden som kan påverkas av dessa mediers verksamhet«. (160)

Uttalandet har otvetydigt en styrande, paternalistisk, innebörd. Den andliga odlingen och de sköna konsterna förutsätts ha ett egenvärde som är skilt från de enskilda människornas önskemål.

Alla de tre huvudattityderna till yttrandefriheten – medborgarprincipen, kundprincipen och den paternalistiska styrningen – finns alltså representerade i radioutredningen. Innebär detta att utredningen är inkonsekvent? För att kunna avgöra hur det förhåller sig med den saken måste vi gå djupare in i utredningens tankegångar.

Etermediernas genomslagskraft

Utredningen framhåller med en blandning av entusiasm och rädsla etermediernas, och särskilt televisionens, stora genomslagskraft: »Knappast några uppfinningar har så radikalt som etermedierna förändrat förutsättningarna för kommunikationen människor emellan.« Men de kan vara »förvärv på både gott och ont. Deras möjligheter att tjäna samhällets bästa och berika människors liv synes vara lika många som möjligheterna i motsatt riktning«, anser radioutredningen. (158)

Det märks att etermedierna är ganska nya medier. Utredningen ser sig nämligen tvungen att explicit argumentera för att etermedierna är lika väsentliga som de tryckta medierna. De »bör inte betraktas som en restfaktor, som bör koncentrera sig på de uppgifter som lämpar sig mindre väl för de äldre medierna«. (163) Utredningen anger fyra skäl till etermediernas stora betydelse:

1. Etermedierna har *större räckvidd* än något annat massmedium. Radion når praktiskt taget alla och televisionen c:a 80 procent av befolkningen.
2. Etermedierna har *stor genomslagskraft*. De ger åskådlighet och närhet i tid och rum. »Vad radion och televisionen bjuder blir en del av det dagliga livet, inte ett mer eller mindre sällsynt avbrott i den vanliga rutinen.«
3. Etermedierna har *en auktoritativ ställning*, »ja i många ögon har de en halvt officiell karaktär«. Detta gäller flertalet europeiska länder, däribland Sverige. Etermedierna har »i viss mån officiell sanktion« men är samtidigt »oberoende av statsmakterna i snävare, politisk mening och uppfattas som bärare av en högre, 'allmändemokratisk' opartiskhet«.
4. *Distributionsekonomiskt* »är radion och televisionen oftast de lämpligaste vägarna att förmedla information, kunskaper och upplevelser av olika slag«. Frågan är om det över huvud taget är möjligt att nå samma publik med samma innehåll via andra medier. (158–159)

Av de fyra argument som framförs hänför sig tre till medierna som sådana, men ett av dem – det om deras auktoritativa ställning – hänför sig enbart till monopolsituationen. Det distributionsekonomiska argumentet är också värt att notera. Att kunna nå samma publik med samma innehåll förutsätter att kanalerna är få.

Framhållandet av etermediernas betydelse kan tolkas som ett implicit försvar för public service. Utredningen tycks anse att etermedierna ger stora möjligheter till information och upplevelser, men att ett så kraftfullt vapen inte får hamna i orätta händer.

Social utjämning

Något som utredningen lägger stor vikt vid är etermediernas betydelse för att utjämna skillnader mellan människor, att ge alla samma chans till upplevelser. Flera områden där detta är fallet diskuteras:

– *Bildning och undervisning.* Etermedierna tjänar som »introduktörer genom att – även på ett underhållande sätt – intressera människor för nya kunskapsområden, eller för studier och vetande över huvud taget«. (165)

– *Kulturlivet.* Utredningen formligen bubblar av entusiasm över de möjligheter televisionen ger att sprida kultur till tidigare utestängda grupper. »Många konstformer har av tradition betraktats som 'överklassens njutningsmedel'« vilket har utestängt stora grupper från att söka sig till dem. Dessutom är det dyrt att besöka konserter, teater och operaföreställningar. (165) Radio och TV har därför tagit på sig »stora uppgifter som kulturförmedlare«. Via etermedierna »når konstens skapelser ut över hela landet, in i alla hem, till en ringa kostnad och utan att behöva passera samma psykologiska barriärer som förr«. (166)

– *Underhållning.* Beträffande underhållning resonerar utredningen på liknande sätt. Etermedierna kan bryta ner geografiska och ekonomiska hinder. Att besöka biografier, nöjesfält, folkparker, revyer eller att köpa grammofonskivor är dyrt, men radio och TV har de flesta råd med. »Radio och TV har möjlighet att låta hela publiken ta del av de skickligaste artistprestationerna, de kvickaste författarna, de bästa uppsättningarna i Sverige och andra länder.« (166)

– *Religion.* Gudstjänster och andakter ska ge »service åt stora grupper inom publiken« – alltså tillgodose publikens önskemål. (166, 189)

– *Information.* Alla får nu möjlighet att informera sig om viktiga samhällsfrågor. Detta är viktigt för demokratin, inte minst därför att det moderna samhället har blivit så komplicerat att kraven på information blir så mycket starkare. (113–165)

Radioutredningen resonerar här utifrån kundprincipen. Det handlar om att tillfredsställa publikens dittills ouppfyllda önskemål. När möjlighet ges kommer människorna att ta till sig kvalificerade produkter i form av utbildning, kultur, underhållning och information. Skrankor mellan människorna bryts ner, och intellektuella privilegier utsträcks till hela folket. Eftersom publikens

önskemål även gäller information i samhällsfrågor kommer också medborgarprincipen att tillgodoses. I grunden är detta en liberal tankegång i John Stuart Mills anda. Om människorna bara får tillgång till kvalificerad information kommer de också att tillägna sig den.

Minoriteternas intressen

Utredningen betonar att minoriteter av olika slag ska få sina intressen tillgodosedda i radio och TV. Två slags minoritetsprogram nämns.

För det första har vi de allmänna program som bara intresserar ett fåtal. Hit hör högklassig seriös musik och andra kulturprogram. Nu är utredningen alltså klar över att denna typ av program bara lockar en minoritet. De högtflygande visioner som beskrevs i förra avsnittet har således dämpats betydligt.

För det andra finns »kategoriprogram» som genom sin inriktning bara vänder sig till en del av befolkningen. Det kan vara »husmödrarna, de fackligt intresserade eller de religiöst intresserade, eller en liten del, såsom de finskspråkiga eller de blindade».

En intressant aspekt är frågan om mångfalden kan leda till splittring inom nationen. Det tror inte utredningen:

I många länder är väl splittringen, bristen på gemensamma värderingar och synsätt, ett svårt problem. I ett litet och homogent land som Sverige torde emellertid faran av en alltför stor likformighet vara större än faran av splittring. Vårt samhälle har därför intresse av att den mångfald och variation som finns bevaras och stärks. (179–180)

Utredningen förutsätter med andra ord en grundläggande nationell konsensus, vilken utgör en förutsättning för mångfalden.

Opartiskhet och mångfald

Utredningen framhåller hur viktigt det är med såväl mångfald som opartiskhet men uppmärksammar också problem i detta sammanhang. För överskådlighetens skull har jag renodlat de olika argumenten som i utredningstexten inte alltid klart skiljs från varandra. Jag har också ibland kastat om den ordning argumenten kommer i.

OPARTISKHET

Störst intresse ägnar utredningen åt argument som har betydelse för demokratin. Här visar det sig att det kan vara problematiskt att kombinera opartiskhet, mångfald och en självständig journalistisk hållning.

Utredningen tar klart ställning för opartiskhetsprincipen. Ett samhällsföretag med ensamrätt kan inte få »någon självständig, skapande roll«, framhåller utredningen med pregnanta formuleringar:

Det kan låta många stämmor höras men kan inte ha någon egen stämma. Det kan driva opinionsbildning men aldrig bestämda opinioner. Det kan fylla en viktig uppgift i samhällsliv och statsliv, men det kan aldrig själv bli en statsmakt. (192)

Journalisterna får inte heller ta personlig ställning. Etermediernas genomslagskraft är alltför stor för att ställas till förfogande för ett litet antal medarbetare inom Sveriges Radio. (187) Mot denna bakgrund blir rekryteringspolitiken viktig, och utredningen kräver av Sveriges Radio att man »alltfort rekryterar sina politiska medarbetare med omsorg, och att dessa avstår från att aktivt delta i partipolitisk verksamhet«. (185)

MÅNGFALD OCH SJÄLVSTÄNDIGHET

Även mångfald är något som utredningen omhuldar, och här är den påfallande nyanserad. Etermedierna bidrar till att utjämna de

olikheter i propagandaresurser mellan de politiska partierna som beror på dagspressens ojämna fördelning mellan partierna, framhåller utredningen. Men det räcker inte att referera de etablerade politiska partiernas officiella åsikter. Det är också viktigt att ta egna initiativ och se till att

- särmeningar inom partierna kommer fram i etermedierna
- nybildade åsiktsriktningar kommer fram
- även sådana frågor där de politiska partierna är ense behandlas.

Den sista aspekten framhåller utredningen särskilt:

Stora politiska frågor blir tid efter annan »höjda över partierna«, vilket innebär att man i riksdagssammanhang söker undvika öppna meningsbrytningar. Ibland framträder kritik eller avvikande meningar inom större partier, vilka inte kan komma fram t. ex. i valdebatter. Vid andra tillfällen kan det synas, som om partierna och de offentliga myndigheterna närmast genom förbiseende eller allmän brist på intresse lämnar vissa frågor åt sitt öde. Sveriges Radio kan inte åtaga sig att i dessa avseenden låta partiernas bedömning vara den avgörande. Tvärtom kan det göras gällande, att det är särskilt viktigt att etermedierna bedriver en aktiv journalistik på dessa områden, anordnar debatt även i ämnen där riksdagen föredrar att uppvisa yttre enighet, återger minoritetsmeningar inom partierna, och för fram i rampljuset frågor som kan synas väsentliga även om de inte uppmärksammas i de vanliga politiska sammanhangen. (185)

SAMHÄLLSKRITIK

Sveriges Radio ska alltså inte nöja sig med att referera och släppa fram politiska åsikter. Man ska också på eget initiativ kunna ta upp angelägna frågor och kritiskt granska olika slags missförhållanden. Det gäller inte bara politiska partier utan även företag, intresse-

organisationer, ideella rörelser m. m. Att detta var kontroversiellt framgår av utredningens motivering:

Bevakning av samhällsfrågor och anordnande av debatter kan i vissa fall bli till »samhällskritik«. ... Sveriges Radio måste ha rätt att på eget initiativ och eget ansvar ta upp till behandling frågor, som man bedömer såsom angelägna. Genom praxis, och på grund av etermediernas särskilda ställning, kan det rentav hävdas att det föreligger en skyldighet för Sveriges Radio i detta avseende.

Frågor som har varit aktuella på senare år är rättssäkerhet, förhållandet mellan myndigheter och enskilda människor, möjligheten att kontrollera andra myndigheter, hemmets och familjens ställning, kvinnans roll i samhället, likalön och andra jämlikhetsfrågor, Sveriges internationella ansvar, mottagande av flyktingar och andra utlänningar, ekonomiska insatser för u-länderna, engagemang i ideella samarbetssträvanden, inställning till och formella relationer med »länder med andra regimer än vår egen«, bedömning av »förändringar i de kommunistiska länderna«, de nya regimerna i Afrika och Asien, »samt sådana företeelser som Sydafrika«. Också Sveriges ekonomi, näringsliv och arbetsmarknad hör till Sveriges Radios område, framhåller utredningen. (185–186)

I VEMS INTRESSE?

Om en reporter eller producent inte får företräda sina egna intressen och värderingar, vem eller vilka ska han eller hon då företräda? Radioutredningen tänker sig två: »den vanlige medborgaren» och »allmänintresset».

Reportern kan gentemot förvaltning, näringsliv och arbetsmarknad uppträda »såsom företrädde han närmast den vanlige medborgaren, konsumenten, medlemmen gentemot myndigheten, producenten, ledningen för den stora organisationen«. Detta har visat sig vara en fruktbar utgångspunkt. Men »i sak kan givetvis

inte radio och TV ha till uppgift att ta ställning för de många mot de få, för konsumenterna mot producenterna, för medlemmarna mot förbundsstyrelsen«. (187)

Här är utredningen motsägelsefull. Å ena sidan ska reportern företräda den vanlige medborgaren, å andra sidan ska han inte göra det.

Den andra uppdragsgivaren är allmänintresset, varmed menas »kravet på fakta och genomlysning«. Det är oundvikligt att detta allmänintresse ofta kommer i konflikt med olika parter intressen, anser utredningen och räknar upp ett antal sådana parter: »Ett fackförbund som för fram anmärkningsvärda lönekrav, en branschorganisation som försöker begränsa konkurrensen, ett serviceföretag som gör ett dåligt arbete, ett samhällsföretag i monopolställning som synes vara ineffektivt, en myndighet som har fattat ett egendomligt beslut.« (187)

Utredningen menar alltså med allmänintresse medborgarnas intresse av information och kritisk granskning, inte något statsintresse, höjt över medborgarna. De exempel som anförs tyder på att utredningen förespråkar en hållning där etermedierna slår ner på missförhållanden var de än finns. På så sätt kan självständighet och opartiskhet förenas, åtminstone i teorin.

HUR KRITISK FÅR MAN VARA?

Radioutredningen accepterar dock inte hur hård kritisk granskning som helst utan manar till varsamhet, särskilt beträffande tre områden.

– I religiösa frågor och livsåskådningsfrågor gäller det att vara försiktig. Området »är så allvarligt, betydelsefullt och ömtåligt, att det måste handhas med omdöme och återhållsamhet«. Det är av största vikt att »de medverkande visar sådan takt, att starkt intoleranta, hånfulla eller bigotta utfall mot oliktankande inte förekommer, liksom att kränkande uttalanden mot religiösa värden eller andra livsåskådningar inte tolereras«. (189)

– Relationerna till folkrörelserna och näringslivet är också känsliga. Nu uttrycker sig utredningen inte lika karskt som tidigare.

Beträffande »folkrörelser, samfund och ideella grupper, näringsliv och korporationer« har Sveriges Radio »en mycket ömtålig ställning«. Man kan lätt råka »isolera sig alltför mycket från de grupper som dock tillsammans i viss mening utgör det moderna Sverige«. Men risken att bli alltför tillmötesgående mot olika önskemål är lika påtaglig. Utredningen vill »möjliggöra och underlätta rimliga kontakter med folkrörelser och andra grupper, utan att dessa vinner ett otillbörligt inflytande på den löpande verksamheten«.

(190)

Det torde inte vara någon alltför djärv gissning att anta att dessa formuleringar är resultatet av en kompromiss.

– Även personkritiken har sina gränser. Det är visserligen rätt att kritisera namngivna personer. Men man får inte överdriva kritiken. »En intervjuteknik som bygger på insinuanta frågor eller på försök att genom överraskning framlocka oöverlagda yttranden av de personer, som ställt sig till förfogande som medverkande i ett program, kan inte accepteras.« (188)

MÅNGSIDIGHET OCH OPARTISKHET – SLUTSATSER

Radioutredningen tar alltså kraftfullt ställning för att Sveriges Radio ska bedriva en självständig, kritiskt granskande, undersökande journalistik, men detta ska ske utan eget ställningstagande vare sig från företagets eller dess medarbetares sida. Man ska vara opartisk, kritisk och mångsidig på en gång. Givetvis är detta problematiskt. De viktigaste problemen är dessa:

Mellan vilka parter ska Sveriges Radio vara »opartiskt kritisk«? Utredningen gör klart att det inte räcker att vara neutral mellan de politiska partierna men formulerar inte några heltäckande regler för hur opartiskheten ska tillämpas. Någon sådan regel torde inte heller kunna ställas upp.

Hur kritisk ska man vara? Utredningen har en benägenhet att först komma med bestämda formuleringar om att allt i samhället ska utsättas för kritisk granskning för att sedan slå till reträtt och mana till försiktighet och hänsynsfullhet.

Styrning av opinionen

Opartiskhet är inte den enda princip som radioutredningen företräder. Det finns också mer eller mindre klart uttalade önskemål att Sveriges Radio ska påverka eller uppfostra publiken. Denna styrning av opinionen gäller tre olika områden: för det första politik och samhällsliv, för det andra normer och attityder och för det tredje kulturlivet.

POLITIK OCH SAMHÄLLSLIV

– Utredningen anser att etermedierna ska ta ställning för »de allmänt demokratiska« värderingarna. Det gäller inte bara den politiska demokratin. Också »tolerans, hänsyn till minoriteter, respekt för människovärdet och för det fria ordet« måste hävdas. Omvänt måste »rasfördomar, klasshögfärd och nationell chauvinism liksom många andra utslag av dumhet och antidemokratiska attityder bekämpas på olika sätt«. (183)

Det finns skäl att anse att ställningstagande för demokratin inte innebär paternalism. Men när utredningen också räknar upp en rad demokratiska och antidemokratiska värderingar, av vilka en del nog kan vara svåra att definiera på ett entydigt sätt, kan detta tas till intäkt för en ganska kraftig styrning av etermediernas utbud.

– I en del fall ska Sveriges Radio dessutom företräda en upplyst opinion, »det officiella Sverige«, även om denna opinion »kanske saknar brett stöd inom befolkningen«. Det gäller exempelvis »inställningen till uppfostringsfrågor, ungdomsbrottslighet, mental-sjuka eller rasminoriteter såsom zigenare«. Här föreligger »ofta en direkt konflikt mellan en mera tidsenlig eller vidsynt uppfattning, med stark förankring inom alla politiska riktningar, och en mera trångsynt och fördömande inställning som kan vara mycket vanlig inom befolkningen«. På sådana områden har Sveriges Radio till uppgift att »verka för större upplysning, vidsynthet och tolerans«.

Ett annat exempel som utredningen nämner är »kvinnofrågan«. Där möts en »om man så vill modern attityd, vilken tills vidare sannolikt endast omfattas av ett mindretal, och en mera traditio-

nell eller konservativ inställning«. Här är det »oundvikligt att Sveriges Radio genom sitt sätt att angripa problemen och genom att över huvud taget grundligt belysa dem i någon mån kommer att gynna den omprövande, den mera förändringsvilliga eller radikala riktningen«. (186–187)

Utredningens ståndpunkt är alltså att den upplysta opinionen ska gynnas även om den inte har folkmajoritetens stöd. Det är således frågan om en utpräglad paternalism av den »progressiva« typen.

– Slutligen anser utredningen att Sveriges Radio kan fullgöra vissa informationsuppgifter för statens räkning. Visserligen är det viktigt att etermedierna »upprätthåller en viss distans såväl till publikens krav som till myndigheter av olika slag«. Men etermedierna bör ändå göra insatser för samhällets information. Det exempel som nämns är harmlöst: information och propaganda inför högertrafikomläggningen. (190)

NORMER OCH ATTITYDER

När det gäller påverkan av normer och attityder uttalar sig utredningen i klara ordalag för censur när det gäller grov pornografi och brutalt våld. (176) Beträffande mindre grova inslag intar utredningen en sträng hållning när det gäller våldsskildringar. Där sägs restriktiviteten vara självklar: »våld bedömes utpräglat negativt av alla civiliserade människor, och då blir en självklar tillämpning att svensk TV inte skall visa inslag som förhärliigar råhet och brutalitet«. (182)

Beträffande alkohol och sexualitet är utredningen mindre kategorisk och vecklar in sig i långa resonemang som utmynnar i frågan om »det i ett visst fall kan sägas föreligga en huvudlinje inom den ansvariga opinionen i landet eller ej«. Där så är fallet, bör Sveriges Radio ha skyldighet att främja denna linje, »låt vara utan att framträda som en direkt fostrare, med moraliserande pekpinne som måste stöta bort många«. (182) Utredningen drar i detta sammanhang upp tydliga gränser:

Berusning och andra former av ansvarslös alkoholkonsumtion får inte framställas som något komiskt eller positivt; promiskuitet eller någon annan hänsynslös sexualuppfattning får inte lanseras som ett fängslande evangelium; råhet, lymmelaktighet och andra former av grov stillöshet får inte skildras som naturliga eller välmotiverade ungdomsreaktioner osv.

Det finns dock undantag, nämligen kvalitativt högstående produkter:

Dessa bestämda krav kan i enskilda fall behöva mildras, då t. ex. en konstnärligt högklassig skildring i dramatisk form eller ett aktivt samhällsreportage kräver det. I gengäld bör de desto starkare tillämpas i underhållningsprogram och liknande sammanhang, och givetvis i alla för barn och ungdom direkt avsedda program. Kraven på stil och hyfsning, på ett om man så vill gott socialt beteende, bör rent allmänt hävdas vid utformningen av programmen. (183)

Utredningen anser alltså att när man släpper fram skildringar av våld och sex i konstnärliga produkter ska detta kompenseras genom en strängare behandling av dessa ämnen i underhållningsprogram. Att utredningen inte uppfattar detta som problematiskt framgår av det fortsatta resonemanget som bygger på begreppet »den goda smaken«:

Den goda smaken blir f. ö. ofta det bästa rättesnöret, då frågan gäller vad som skall och inte skall sändas. Det finns mycket i det samhälle som radio och TV skall spegla eller i de filmer, pjäser och andra produkter som står till dessa mediers förfogande, som bör rensas bort helt enkelt för att det är dumt, tarvligt, vulgärt eller motbjudande. ... Här torde i vart fall inverkan på barn och ungdom vara påtaglig: om drumlighet, fräckhet, framfusighet och egoism framställs som roande

eller rentav berömvärt (»tufft«) har man anledning att antaga, att detta synsätt anammas av en stor del av den ungdomliga publiken. (183)

I dessa frågor framgår utredningens karaktär av kompromissprodukt tydligt. Beträffande våld uttrycker den sig visserligen klart och tydligt, men när det handlar om alkohol och sexualitet blir framställningen vagare.

Samtidigt är det påfallande hur starka ord utredningen använder mot inslag som den anser kan skada barn och ungdom – »dumt«, »tarvligt«, »vulgärt« »motbjudande«, »drumlighet«, »fräckhet«, »framfusighet« och »egoism«. Det verkar vara den gryende ungdomskulturen som utredningens ledamöter reagerar mot.

Utredningens objektivistiska syn på kvalitet och god smak får den också att snabbt glida förbi ett svårt problem: Varför skulle inte en konstnärligt högtstående vålds- eller sexskildring kunna påverka publikens attityder i minst lika hög grad som en enklare produkt? Det framgår inte ens om utredningen ser en målkonflikt mellan konstnärlighet och attitydpåverkan, eller om den anser att konstnärligt högtstående produkter är mindre skadliga än underhållning.

Utredningens viktigaste skäl för kontroll av utbudet är TV:s påverkan på barn och ungdom. Radio och TV har här »ett ansvar av alldeles särskilt slag«, eftersom mycket av »den förströelse som nöjesindustrin och kommersiella massmedier erbjuder barn och unga människor är direkt olämpligt, ännu mycket mer likgiltigt eller mindervärdigt«. Utredningen pläderar för en aktiv attitydpåverkan och uttrycker därvidlag en stor optimism:

Många programförsök för dessa grupper har misslyckats. Men framgångarna – från sagor och lekar för treåringar till TV-klubbar för tonåringar – har visat vad etermedierna kan uträtta. ... Program som ger information eller engagerar ungdom i positiv och ideell aktivitet, gärna i samverkan med

ungdomsorganisationerna, har likaså en stor uppgift att fylla.
(176–177)

UNDERHÅLLNING

Radioutredningen framhåller, som vi såg, starkt det konstnärliga värdet och den goda smaken. Detta gäller även underhållningsprogram. Den anser att »i den goda smakens namn bör någon form av estetisk slaggutrensning förekomma. Därtill bör man vid den allmänna avvägningen inom detta område eftersträva att föra fram det till form och innehåll bättre godset.«

Det är alltså påfallande hur mycket mera konservativ utredningen är när det gäller moraliska och estetiska normer än när det gäller politik.

Slutsatser

Det är inte svårt att se att radioutredningen är en text från 60-talet. Entusiasmen inför det nya TV-mediets ännu oprövade möjligheter, den skräckblandade fascinationen inför TV:s genomslagskraft, den ideologiska blandningen av frigörelse, konservatism och social ingenjörskonst, allt talar sitt tydliga språk.

Om man betraktar utredningen med kritiska ögon är det lätt att uppfatta den som synnerligen bristfällig. Den vacklar mellan olika principer – medborgarprincip, kundprincip och paternalism. Ibland uttalar den sig för ett radikalt och kritiskt synsätt men tar i nästa mening tillbaka det mesta. Framför allt verkar den inte kunna bestämma sig för hur mycket paternalism den ska förespråka. Den enda punkt på vilken utredningen är helt konsekvent är avståndstagandet från reklam i Sveriges Radio, men där var den också hårt bunden av sina direktiv. Radioutredningen förefaller vara en kompromissprodukt.

Så kan man läsa utredningstexten. Men jag vill pröva en annan läsning och se om där ändå inte finns en sammanhängande tankegång.

Beträffande politik och samhällsfrågor tar utredningen klart

ställning för medborgarprincipen. Etermedierna ska ge lyssnarna och tittarna sådan information att de kan ta ställning på egen hand. Detta innebär

- opartiskhet. Varken Sveriges Radio eller dess medarbetare får uttrycka någon egen politisk åsikt. De ska i stället företräda allmänintresset – medborgarnas intresse av information om samhället och kritisk granskning av myndigheter och intresseorganisationer.
- självständighet. Sveriges Radio ska inte nöja sig med att referera andras uttalanden utan ska på egen hand ta upp och belysa kontroversiella frågor.
- mångfald. Olika slag av fakta, argument och åsikter ska presenteras. Utredningen har en påfallande sofistikerad syn på mångfaldsbegreppet. Den nöjer sig inte med att de politiska partiernas officiella åsikter presenteras utan vill också att opposition inom partierna och frågor där partierna är eniga ska tas upp och granskas av etermedierna.
- kritisk granskning. Utredningen framhåller klart och tydligt behovet av samhällskritik i Sveriges Radio.

Allt detta äger dock rum inom ramen för ett konsensussystem. Konsensus uppfattas som så självklar och Sverige som så konformistiskt att ingen risk för att mångfalden skulle bli för stor anses föreligga. Ändå stakar utredningen ut gränser för det tillåtna.

När utredningen i vaga ordalag förespråkar hänsyn till etablerade intressen innebär det bara att man tar tillbaka en del av vad man tidigare sagt, antagligen för att lugna någon eller några av ledamöterna.

Intressantare är radioutredningens syn på de stora principfrågorna. Den förespråkar att Sveriges Radio ska ta ställning för demokrati och en rad demokratiska värden, för den goda smaken, mot skildringar av framför allt våld men i någon mån också sprit och sex. Utredningen talar också dunkelt om att Sveriges Radio ska främja »mänskliga värden«, företräda »det officiella Sverige« samt

verka för »upplysning, vidsynthet och tolerans«. Här handlar det otvivelaktigt om att försöka styra opinionen i »upplyst« riktning.

Detta innebär dock inte att radioutredningen nödvändigtvis hamnar i själv motsägelser. Det är inte ologiskt att förespråka mångfald och kritik inom ramen för gällande värderingar samtidigt som man försöker befästa dessa värderingar och fördömer åsikter som ligger utanför den etablerade konsensus. Däremot är gränsområdet mellan det accepterade och det otillåtna påfallande vagt och oklart formulerat.

Ibland resonerar radioutredningen utifrån publikens önskemål som kunder, inte som samhällsmedborgare. Men detta innebär inte heller någon nödvändig motsättning till medborgarprincipen. För det första tycks utredarna tro att om bara människorna får tillgång till kvalificerad information kommer de också att utnyttja den. Rollen som medborgare och som konsument sammanfaller alltså. För det andra tillämpas kundprincipen huvudsakligen på kultur och underhållning där lyssnarna och tittarna inte har rollen som medborgare.

Däremot är utredningen inte konsekvent i synen på publiken. Ibland beskrivs den som svulten på kunskap och kultur, och etermediernas roll sägs vara att tillfredsställa det uppdämda behovet. Men ibland säger utredningen tvärtom att det bara är en minoritet som är intresserad av kvalificerade produkter. Den stora, tröga massan måste lockas om den ska lyssna eller titta på sådana. Därför föreslås en mild styrning genom programtablåerna. Eftersom det handlar om att väcka människors intresse är detta en form av emancipatorisk styrning.

Det går alltså att tolka 1960 års radioutredning som i stora drag logiskt sammanhängande. Den har påfallande resolut gått svåra problem in på livet. Att texten ibland kan verka snårig, oklar och kompromisstyngd är därför ingenting att förundra sig över.

Tre debattböcker

UNDER 1960-TALET FÖREKOM i Sverige en livlig debatt om radion och televisionen, deras målsättning och roll i samhället. Jag har valt att studera tre debattböcker, författade av anställda inom Sveriges Radio – Ivar Ivre, Herbert Söderström och Lars Ulvenstam. Dessa böcker ger, anser jag, olika aspekter på den förändringsprocess som de svenska etermedierna genomgick under denna tid.

Ivar Ivre – försiktig reformvilja

Ivar Ivre var chef för TV:s samhällsredaktion under åren 1958–1969. I boken *Tvivelsrutan* (1969) samlade han artiklar i TV-frågor som han hade publicerat under denna tid i ett antal tidningar och tidskrifter.¹ I en klippbok blir innehållet givetvis heterogent. Jag finner dock tre teman särskilt intressanta – Ivres försvar för TV som medium, hans försvar för TV-monopolet och hans syn på samhällskritik i TV. I dessa fall är det själva tidsbundenheten som är det mest intressanta.

FÖRSVAR FÖR TV

I en artikel från 1959 försvarar Ivre TV mot anklagelser för att locka människor bort från föreningslivet. (121) Ivre är kritisk mot dessa krav och ser dem som uttryck för »ett på en gång puritanskt och självgott förhållningssätt som går ut på att det är ett massmediums plikt att bevaka vad som sker inom organisationslivet«.

Han går till motoffensiv och argumenterar för att TV inte alls passiviserar, tvärtom. »Ingen avsiktligt upplagd trafikpropaganda

torde ha kunnat gå hem så effektivt som den vilken kom 'på köpet' i advokat Sten Agvalds slutplädering i trafikmålet i TV:s andra rättegång.« Informationen kan få en helt annan slagkraft tack vare att inramningen är attraktiv. 1959 gjordes en programserie om folkrörelserna – nykterhetsrörelsen, fackföreningsrörelsen och folkbildningen. Ivre antyder att programmen kan vara opinionsbildande genom att skapa intresse och sympati för folkrörelserna, eftersom verksamheten »speglas mot den fond av idealism och ideologiska syften som utmärkte genombrottstiden«. (127)

I de följande exemplen framkommer Ivres sympati för opinionsbildning i TV ännu tydligare. Han ställer frågan om TV kan användas som »direkt stimulans i föreningslivet« och besvarar den med att möjligheten finns. Som exempel nämner han en intervju med en företagsledare som skulle ha »passat som inledning till en diskussion om förhållandet mellan anställda och arbetsgivare«. Han nämner också serien »Vi unga« som kunde »ge betydelsefulla uppslag åt ungdomsorganisationerna« och ge »uppslag om den trivsel och sammanhållning som mer än kanske något annat befrämjar den sortens föreningsliv«.

Att TV kan – och bör – stimulera föreningslivet innebär inte att bevakningen ska ske okritiskt, anser Ivre. TV blir tvärtom farlig för föreningslivet om den »frammanar passivitet och likformighet, rädsla för det kontroversiella, för det meningsbyte mellan skilda meningsriktningar som är grogrund för all föreningsaktivitet i ett demokratiskt samhälle«. (128)

Ivre nöjer sig alltså inte med att plädera för att man ska smyga på tittarna kunskaper, man ska också smyga på dem attityder. Det tycks 1959 ha uppfattats som naturligt att TV skulle ta ansvar för att föreningar och folkrörelser blomstrade. Vi har här ett exempel på demokratisk medborgarfostran av det slag som Yngve Hugo en gång hade förespråkat men som nu var på väg att bli föråldrad.

FÖRSVAR FÖR MONOPOLET

I en artikel från 1957 försvarar Ivre radio- och TV-monopolet. Argumenteringen är i stort sett den gängse: publiken består av

många små grupper med olika intressen. Dessa tillgodoses inte i ett kommersiellt system, eftersom reklamen leder till att programutbudet blir utslätat och banalt.

Men Ivre framför också ett argument som är ovanligt i svensk debatt men som har kommit att spela större roll i den internationella diskussionen – vikten av maktspredning. Ivre betraktar inte bara staten utan också pressen som en legitim kontrollinstans över etermedierna.

Staten har visserligen den yttersta makten och därmed ansvar för att garantera mångfalden. Men det vore naivt att tro att samhället skulle medverka till detta enbart av god vilja. Pressen måste därför »fungera som ständig övervakare av hur ensamrätten brukas eller missbrukas«.

Så kommer Ivres poäng. Pressens kontrollfunktion förutsätter ett enkanalsystem. Om det fanns flera företag skulle nämligen ingen kritiker kunna följa alla program, och ingen tidning skulle ha råd eller ambition att låta det ske. Kritiken skulle också bli benägen att »slå sig till ro i den lika falska som trygga vissheten att får en åsikt inte komma till tals på det ena hållet så får den göra det på ett annat – ingen skulle emellertid bry sig om att kontrollera att detta verkligen vore fallet«. (141–142)

Misstro mot staten brukar som bekant mest uttryckas av de kommersiella etermediernas förespråkare. Men Ivre vänder sin skepsis mot staten till ett argument *för* etermonopolet.

Ivres synpunkter är besläktade med ett resonemang som jag kommer att utveckla ytterligare i fortsättningen, nämligen betydelsen av att kontroversiella radio- och TV-program följs upp och diskuteras i pressen. Det är först då de får verklig betydelse i det demokratiska samtalet.

SAMHÄLLSKRITIKEN OCH DESS EFFEKTER

Men blir det verkligen så stor effekt av programmen? Ivre diskuterar den saken några år senare, 1966, och är ganska skeptisk. Han förespråkar visserligen opartiskhet men vill inte heller bortse från att programmen både kan och bör få effekt: »Ingen torde dock

hävda att samhällskritik i massmedierna kan reduceras till en formell angelägenhet.« (168)

Ivre funderar över vad det är som gör att vissa program får genomslag och andra inte. Han börjar med ett par lyckade exempel, en serie om narkotika och ett program om utvecklingsstörda. I dessa »rör det sig om *an analysis in depth*, bakgrund gavs och sammanhang och positiva åtgärder kunde föreslås, t.o.m. vidtas«. Men sedan tar Ivre upp program som inte fått något större gensvar. En förklaring kan vara att sådana program kan bli en ursäkt för passivitet: »Tittaren som med TV som vikarie har gjort en social insats kan lugnt sätta sig ner och vänta på den kommande chansen att få ta ett nytt krafttag.« (169)

Dessa Ivres synpunkter kan kanske vara en varning mot att överdriva TV-programmens betydelse under enkanaltiden.

Ivre är alltså anhängare av samhällskritik. Men det innebär inte att han vill styra opinionen i kritisk riktning. På tal om kontroversiella TV-program skriver han nämligen: »Verkligheten är aldrig neutral. Den är som den är. Det är den gode reporterns förbannade skyldighet att försöka komma den så nära som möjligt.« (172) Ivre kritiserar TV-medarbetarnas rutinmässiga dragning till kontroversiellt stoff och lanserar neologismen »kontroventionell« för en »rutinmässig, många gånger tämligen banal jakt på s.k. kontroversiellt stoff, därtill den inte sällan likaledes rutinmässiga presentationen av detta«. (167)

Ser man på dessa texter framstår Ivre visserligen som anhängare av den nya kritiska och professionella public service-ideologin. Men han uttrycker också en viss skepsis mot den, och åtminstone beträffande föreningslivet knyter han an till den gamla konsensusideologin.

Herbert Söderström – kritik av restriktioner

1962 gav de båda Sveriges Radio-medarbetarna Lars Ag och Herbert Söderström ut debattboken *Samhällskritik i radio och TV*. Jag ska bara diskutera Söderströms bidrag, eftersom jag anser det vara

intressantast. Det ger en aktiv journalists synpunkter på hur principerna om saklighet och opartiskhet tillämpades i praktiken.

Söderström var chef för ljudradions inrikesredaktion. Men framför allt var han känd som en av männen bakom den s. k. skjutjärnsjournalistiken, den nya hårdare intervjuform som lanserades vid denna tid. Hans synpunkter på denna har redan behandlats.

MOT KONSENSUSKRAVET

Söderström vänder sig mot de krav som ställs på Sveriges Radio att ta ställning i olika frågor. Han slår fast att radio och TV inte får vara opartiska i varje fråga. De två viktigaste undantagen från opartiskhetskravet »gäller paradoxalt nog områden där striden ofta står het mellan olika åsiktsriktningar, *politik och religion*. På dessa två fält väljer radion att vara en kämpande radio, en förkunnande radio.«

Religionen klarar Söderström snabbt av. Han konstaterar att det huvudsakligen handlar om »religiös *uppbyggelse*, såsom gudstjänster och andaktsstunder«. (38–43)

Det område där Söderström verkligen engagerar sig är kravet att Sveriges Radio ska främja den västerländska demokratin. Han beskriver utifrån sin egen erfarenhet vilka »bisarra och ibland nära nog muntra« konsekvenser demokratikravet får för hur kommunisterna behandlas i radion. Söderström skildrar först det dubbelspel som äger rum inför de politiska valen. Kommunisterna får delta i valprogrammen på samma villkor som de övriga partierna men däremot inte i planeringen av programmen. Söderström beskriver sin första erfarenhet av att planera valprogram. Han undrade

hur man betar sig när fyra av fem närvarande partirepresentanter tillsammans med radion i all avskildhet kommit överens om villkoren även för det femte. Skall man öppet redovisa att så skett, skall man till varje pris hålla tyst om saken, låtsas som om radion egenmäktigt bestämt villkoren (vilket ju

radion teoretiskt också skulle kunna göra)? Problemet löste sig av sig självt: glatt pladdrande folkpartister och socialdemokrater hann knappt sätta sig vid sammanträdesbordet inför lottningen, förrän överenskommelsen nämndes och ett animerat samtal utbröt om rätta tolkningen av en detalj i överenskommelsen. Kommunisten satt tyst och memorerade och det dröjde bara dagar innan den kommunistiska protesten kom i Radionämnden. Utan framgång helt naturligt.

Enligt Söderström är detta förfarande oundvikligt, eftersom radion som »demokratiskt propagandainstrument« måste ha de demokratiska partiernas stöd emot ett odemokratiskt.

Sedan berättar Söderström om det hyckleri som råder mellan valen. Beslut om kommunisternas medverkan i ett program underställs radions programledning, ofta radiochefen själv. Man undviker att formulera reglerna i termer av demokrati, dels därför att kommunisterna då kan »sätta upp ett sårat ansikte« och larma Radionämnden där de är representerade, dels därför att »det med bibehållen självrespekt ofta måste te sig omöjligt för radiomannen att hävda att demokratin bäst främjas om kommunisterna tystas«.

I stället försöker man ta sin tillflykt till andra argument för att inte släppa fram kommunisterna. Det kommunistiska partiets litenhet och ringa politiska betydelse är ett. Det är ofta onödigt att höra kommunisterna utveckla sin ståndpunkt, antingen spelar deras åsikt ingen roll, eller också är den känd sedan tidigare. Ett annat argument tar fasta på kommunisternas relativt ringa inrikespolitiska aktivitet. »Hr Hagberg voterar så ofta för hr Erlander att radiodebatten knappast tillförs några nya synpunkter om också en kommunist är närvarande.«

Regeln att odemokratiska riktningar inte får stå oemotsagda har dessutom lett till programmässiga klumpigheter. När TV har inbjudit partierna att presentera sig själva i var sitt program har dessa följts av en frågestund där motståndarpartierna intervjuat partiledarna i det parti som har presenterat sig. Det har blivit mastodontprogram på en och en halv timme. Eftersom kommu-

nisterna inte får står oemotsagda måste man i konsekvensens namn fråga ut de andra partiernas representanter också. (39–42)

Söderströms ordval – »propagandainstrument« och liknande – visar tydligt hur illa han tycker om kravet på konsensus i värderingsfrågor. Man kan också notera att Söderström inte tar ställning i frågan om kommunisternas demokratiska pålitlighet. Han resonerar som praktiskt arbetande journalist. Reglerna om att demokratin ska främjas och kommunisterna diskrimineras hämmar det journalistiska arbetet.

HÄNSYN TILL ETABLERADE INTRESSEN

Kravet på saklighet och opartiskhet är problematiskt, anser Söderström. Överenskommelsen med staten är oklar och ger inga anvisningar om hur nyhetsurvalet ska göras annat än på vissa punkter. Dessa punkter kritiserar Söderström utifrån sina egna erfarenheter.

Nyhetererna ska företrädesvis hämtas från TT. Men begränsningen till TT:s material är tvivelaktig. TT tenderar att favorisera »det etablerade, de bestående institutionerna i landet«. (45) TT:s kontraktmässiga beroende av ett fåtal utländska nyhetsbyråer är en annan begränsning.

Vidare påbjuds allmänt samarbete med »'kulturella och sociala institutioner och sammanslutningar, särskilt sådana för religion, musik, teater, konst, vetenskap, undervisning och folkbildning, samt med företrädare för statlig och kommunal verksamhet och för landets näringsliv'«. Detta är »betydligt allvarligare«, anser Söderström, »om det är menat att vara något mer än vackert tal«. Hans skäl är flera.

För det första uppstår ständigt motsättningar mellan företrädare för de uppräknade verksamheterna men också mellan dessa och utomstående. Radions åtagande att »i lämplig form« redogöra för motsättningarna kommer i konflikt med påbudet att sträva efter bästa möjliga samarbete med de uppräknade parterna. Det är då frestande att »inte i onödan irritera, hellre avstå från besäftig inblandning i en pågående strid, än att stöta sig med en eller flera

parter«. Proteströrelser mot det etablerade kan också få svårt att komma till tals, särskilt nya åsiktsgrupperingar inom exempelvis religion, politik eller konst. »Radion kan därför lätt bli en konservativ institution, det påbjudna samarbetet med de uppräknade krafterna i samhället verkar hämmande på radions ambition att verka som introduktör av nya idéer.«

Ytterligare ett problem med opartiskheten uppstår när de politiska partierna är eniga. Söderström nämner flera exempel: Ska radion kunna »sätta neutralitetspolitiken i fråga genom en debatt mellan atlantpaktanshängare och 'neutralister' just i ett skede, då uppvisandet av vår enighet bakom alliansfriheten ter sig särskilt angelägen, t. ex. inför EEC«. En debatt »som sätter försvarsuppgörelserna i fråga« är också problematisk, liksom en debatt »om atomvapen medan de flesta partierna föredrar att frågan ställs på framtiden«. (54–55)

Ett principiellt problem är vidare hur man ska behandla »grupper eller åsiktsriktningar i motsatsställning till existerande partier«. Att informera om dem är en konsekvens av opartiskheten. Å andra sidan frågar sig Söderström »om det inte är partiskt att ge nya, svaga åsiktsgrupper den propagandamöjlighet radio och TV som monopolmedier kan erbjuda«. (55) Man kan jämföra med radioutredningen som tar upp denna fråga, dock utan att problematisera den.

Frågan om de medverkandes representativitet i politiska program kan också innebära problem, anser Söderström. Partierna kan bli missnöjda om radion utser partirepresentanter i stället för partierna själva. Folkpartiet protesterade exempelvis mot debattprogrammet *Fyra Trätare* där så hade skett. Men syftet med programmet var »att skapa en partipolitiskt obunden men av värderingar präglad diskussion i politiska dagsämnen. Hela syftet med programmet hade förfelats om partikanslierna skulle ha garanterat representativiteten.« (56)

Söderström pläderar alltså för en självständig journalistisk roll och kritiserar de begränsningar och den hänsyn till etablerade intressen som Sveriges Radio har ålagts. Han ifrågasätter inte

kravet på opartiskhet. Däremot problematiserar han det och diskuterar hur icke etablerade åsikter, grupper och individer ska behandlas. En del av Söderströms synpunkter återfinns några år senare i radioutredningen. Men Söderström, som i sitt arbete konfronteras med dessa frågor, artikulerar praktiska problem som utredningen glider över.

PRODUCENTEN OCH OPARTISKHETSKRAVET

Söderström kostar på sig några provocativa formuleringar beträffande opartiskheten. Han frågar om radion kan vara »saklig, objektiv« och svarar bestämt nej. Det är omöjligt att »upprätthålla kravet på *producenternas* opartiskhet«. (47–48) Det sista är viktigt. Söderström talar om den enskilde producenten, inte om företaget som helhet. Han presenterar flera av de svårigheter som producenten ställs inför.

Producentens egen kunnighet och intresseriktning innebär problem. Att kunna för litet är inte bra. Söderström exemplifierar med något som han uppenbarligen känner väl till. Att radion på senare år knappast alls ägnat sig åt författningsfrågorna förklarar han med ljudradians inrikesredaktörs – det är ju Söderström själv – belägenhet, nämligen »otillräcklig beläsenhet i författningsfrågor kombinerad med en akut konfliktsituation med tidningen Expressen. ... Varken Expressen eller någon annan har anklagat radion för tystnaden.«

En lösning kunde vara att producenten specialiserar sig. Men också detta kan vara problematiskt. Specialiseringen kan nämligen bero på att producenten är partipolitiskt engagerad, vilket kan leda till att programverksamheten systematiskt gynnar en viss part. Borgerliga partiledare har trott sig se »att en producent med socialdemokratiskt förflutet har en intresseinriktning som under en längre period 'råkar' gynna socialdemokraterna«.

Å andra sidan finns det fördelar med partipolitiskt engagemang, eftersom sådant förutsätter politiskt intresse. Därför kan man påstå »att den f. d. partiaktive socialdemokraten som reporter har bättre förutsättningar att ge lyssnaren en opartisk bild av verklig-

heten i en intervju med landets finansminister Gunnar Sträng än en aldrig så borgerligt övertygad men politiskt ointresserad och oinitierad radioman«.

Söderström ser alltså en konflikt mellan å ena sidan producentens partiskhet, å andra sidan hans kunnighet och engagemang. Han beskriver två sätt att lösa dilemmat.

Partiledarnas recept är »lean over backwards! Man skulle m. a. o. för att undgå misstanken att som tidigare verksam socialdemokrat gynna socialdemokratien på andra partiers bekostnad, i stället medvetet i någon mån söka gynna socialdemokratins motståndare.« Men detta anser Söderström vara en förkastlig princip. Då skulle man medvetet avvika från vad man själv uppfattar som opartiskhet för att undgå personligt obehag.

Däremot kan det vara en fördel för lyssnarna att veta var radiomannen hör hemma politiskt. Detta borde inte vara ett tillhygge i debatten »utan fastmer värdefulla upplysningar, användbara för den medvetne radiolyssnaren när han skall bedöma de åsiktskonstellationer just dessa personer ställer fram«. (48–54)

Man kan jämföra denna nyanserade analys av partiengagemangets komplikationer med radioutredningens svepande om än vagt formulerade fördömande av partipolitiskt engagemang.

Men plötsligt visar sig Söderström tro på möjligheten att vara opartisk. Den »enklaste insikt i identifikationens psykologi« säger nämligen att politiskt »belastade« radiomedarbetare inte fungerar som representanter för sitt parti. Man behöver, säger Söderström, inte vara anställd länge på Sveriges Radio »för att man skall tillägna sig nya solidariteter: med företaget, med opartiskheten, med lyssnarna i stället för med partier eller andra åsiktsgrupper«. Just denna snabba solidarisering kan också ha sina sidor, anser Söderström:

Ibland har jag kommit på mig själv med att inombords sitta och heja på konservativa, ja, reaktionära debattörer, som lyckats väl. Där min solidaritet med det livfulla radioprogrammet förlett mig till att av debattekniska skäl solidarisera

mig med värderingar som för mig ter sig främmande. En sorts radioestheticism, alltså. (52–53)

Söderström börjar alltså med att bestämt förneka att opartiskhet är möjlig och ger en rad argument för detta. Men sedan svänger han och kommer fram till att det närmast är självklart att det partipolitiska engagemanget ger vika för en professionell attityd med andra lojaliteter än de politiska. Strikt logiskt hänger alltså Söderströms tankegång inte ihop. Men det är kanske mera fråga om psykologisk ambivalens än om tankeoreda. Opartiskhetens problem känner Söderström till av egen erfarenhet. Men han har också upplevt hur den journalistiska professionaliteten kan få sakfrågorna att gå före partipolitiken. Återigen kan vi konstatera hur Söderströms praktiska erfarenheter leder till på en gång nyanserade och konkreta resonemang.

SLUTSATSER

Det finns inte några utvecklade teoretiska resonemang hos Söderström. I stället framträder han som en praktiskt arbetande journalist som presenterar konkreta exempel. Men det finns ett mönster i framställningen. Söderström pläderar för en seriös, kritisk och självständig journalistik, en journalistik som varken nöjer sig med att passivt spegla den etablerade verkligheten eller propagerar för någon särskild politisk linje. Söderström uttrycker dels kritik mot och irritation över de restriktioner som ålades Sveriges Radio både beträffande kravet på konsensus och kravet på opartiskhet. Dels utvecklar han på ett nyanserat, om än något ambivalent, sätt de praktiska svårigheter som den nya självständiga och kritiska journalistiken medförde.

Lars Ulvenstam – att stimulera debatt

1967 gav TV-mannen Lars Ulvenstam ut debattboken *TV – Dum-burk eller väckarklocka?* Ulvenstam arbetade huvudsakligen med kulturprogram, men hans magasin *Studio 65* och *Studio 66* vidgade

kulturbegreppet och tog även upp politiska och sociala frågor. Under 60-talet blev Ulvenstam också känd för *Storforum*, ett debattprogram med, åtminstone för den tiden, vildsinta meningsutbyten. I sin bok behandlar Ulvenstam huvudsakligen TV:s roll som kulturförmedlare. Men i kapitlet »Frihet och ansvar« tar han också upp TV:s roll i samhället, och det är detta kapitel jag nu ska diskutera.

I sina huvuddrag överensstämmer Ulvenstams resonemang med radioutredningens – boken utkom två år efter dess betänkande. Men i egenskap av aktiv TV-medarbetare går Ulvenstam närmare in på problem som utredningen glider förbi. Framför allt gäller det förhållandet mellan opartiskhet och ställningstagande.

OPARTISKHETEN OCH DESS GRÄNSER

Ulvenstam ansluter sig till principen om opartiskhet. Etermediernas betydelse för opinionsbildningen gör restriktioner nödvändiga: »Det är givet att det måste finnas säkerhetsföreskrifter för att handha så kraftiga sprängämnen som det är frågan om här.« (122) Opartiskheten behöver inte motiveras, anser han. »Det räcker bara att tänka bort den för att de absurda konsekvenserna skall bli uppenbara. En liten camarilla skulle kunna dirigera en stor del av opinionsbildningen i hela landet bara därför att den råkat bli anställd i monopolföretaget Sveriges Radio.« (129)

Detta hindrar dock inte Ulvenstam från att vältaligt plädera för ökad självständighet beträffande kontroversiella tankar och åsikter:

Tv bör ha ständigt utrymme för gränsrapporter om nya tankar och trosföreställningar, om kulturella och moraliska förändringar. Sådant oroar. Om tv bara serverade välling skulle ingen bli störd i matsmältningen. Men det skulle bli en trist och stimulanslös tv. (117)

Detsamma gäller information om och kritisk granskning av samhället. Sveriges Radio har utvecklats »från försiktigt ämbetsverk till

aktiv tidning som kritiskt granskar offentliga organ, företag, intresseorganisationer och rörelser», skriver Ulvenstam gillande. (122)

Det Ulvenstam pläderar för är alltså en professionell attityd där TV självständigt behandlar nya tankar och åsikter samt granskar och kritiserar alla slags institutioner utan ideologiska skygglappar.

Men han går längre och börjar sväva på målet beträffande opartiskheten, när han säger att »om tv vill vidga sin frihet, om den vill stå på förnyelsens och förändringens sida – och det bör den göra – måste man precis veta vad allmänna opinionen kan svälja«. (122) Han fortsätter:

om tv vill söka tänja på den rigorösaste tolkningen av kravet om opartiskhet – och all dynamik trycker mot en vidgning, det är en fysikalisk grundlag – kan det bara ske under känning med den förhärskande opinionen. Ju mindre meningsmotsättningar det finns kring en fråga inom den upplysta allmänna opinionen, desto friare kan Sveriges Radio agera. (140)

Ulvenstam exemplifierar den allmänna opinionens begränsande inflytande. Det är televisionens och radions plikt att ge minoriteterna möjligheter att bli hörda, anser han.

Men sänd som tankeexperiment ett separatprogram där prostitution och allmän bordelltjänst rekommenderades. Många hårda protester och anmälningar till Radionämnden skulle följa för att tv angrep och rev ner värderingar som är förankrade hos en bred folkmajoritet. Däremot skulle det gå utmärkt med ett tv-program om den klena gatufriden och ett fördömande av prostitutionen utan att balansera det genom att höra alla inblandade parter. Och hur kan det egentligen vara annorlunda? Varje minoritet i en demokrati har rätt att söka påverka majoriteten. Men radio och tv är samtidigt denna majoritets serviceorgan. Under den demokratiska paradoxen får monopolet finna sig i att existera. (152–153)

Det dunkla talet om att »stå på förnyelsens och förändringens sida«, att det finns en »fysikalisk grundlag« som får TV att tänja på opartiskheten, måste rimligen innebära att man ska följa tidsandans i framstegsvänlig riktning. I 60-talets tidskontext ligger ordet »vänstervridning« nära till hands.

Innebär det då inte styrning, manipulation, att tänja på opartiskheten i tidsandans namn? Hur kan Ulvenstam hävda att detta inte strider mot kravet på opartiskhet? Själv förklarar han det med att etermedierna inte har något märkbart inflytande på opinionen. Det finns ingen junta i radio och TV som vrider debatten åt vänster:

Det är inte Sveriges Radio som redigerar pressens kultursidor eller bestämmer över Ord och Bild eller startar en serie nya radikala småtidskrifter. ... Vi är ense om *att* vindarna blåser in från vänster i detta idéklimat. Därav följer, om jag får citera mig själv (Röster i Radio-TV 3/1966) »att den spegelbild som ett registrerande kulturmagasin visar upp blir vänstervriden. En sådan vänstervridning är alltså fullständigt opartisk. Det vore däremot inte opartiskt, om man för avvägningens skull sökte upp artificiellt konstruerade, jämnstarka motinlägg som inte finns artikulerade.« (149–150)

Ulvenstam tycks nu ha hamnat i ett antal oförenliga positioner. Han säger för det första att restriktioner är nödvändiga inom televisionen dels på grund av TV-mediets stora opinionsbildande betydelse, dels på grund av att opinionen inte tål hur avvikande åsikter som helst. För det andra säger han att TV ska tänja på opartiskhetskravet och utvidga sin frihet. För det tredje motiverar han detta med att TV inte alls påverkar opinionen utan bara speglar andra mediers åsikter. Ulvenstam är alltså minst sagt ambivalent. Denna ambivalens visar sig också när han behandlar olika specifika problem.

Ulvenstam beskriver livfullt och inkännande den enskilde producentens vända när han slits mellan kravet på opartiskhet och sitt eget personliga engagemang:

Bland allt det myckna programreglerna ålägger radio och tv ingår att stimulera till debatt kring kultur- och samhällsfrågor. Väl skickad att stimulera till något brukar bara den vara som själv är brinnande intresserad, i det här fallet den som har en egen ideologisk hållning och egna meningar om samhället. Om ämnet inte betyder något för tv-producenten själv är det fara värt att han inte får det att betyda något för tittarna. Eget engagemang bör alltså betraktas som en resurs och en spets på fil. kand.- eller socionombetyget. Med den fjädern i hatten anställs en ung man. Han personalutbildas och finner sig genomgå en ideologisk indoktrinering. Varligt men bestämt lakar man ur honom hans indignation och oro, hans moraliska hetsighet, hans unga iver att brännmärka all skam och skändlighet. Upplyft med ett ben på var sida om ett neutralt stängsel utnämns han därefter till tekniskt färdigutbildad producent och kan begynna sin kallelse att stimulera till debatt om kultur- och samhällsfrågor. Säger då vår unge man att han finner placeringen med benen å ömse sidor stängslet okomfortabel och smärtsam, så tillhålls han att lägga bolagets överenskommelse med staten under stjärten.

Detta verkar som en grov sarkasm, men Ulvenstam accepterar faktiskt situationen som oundviklig:

Kontraktet finns att läsa innan man lejer in sig men har man väl tagit anställningen måste man också ta konsekvenserna. Sina övertygelser bör man söka behålla men över dem måste stå en ny övertygelse, nämligen Sveriges Radios opartiskhet. Det bör ju också vara viktigare att en sak blir sagd än att man själv säger den. (132–134)

Sedan tar Ulvenstam tillbaka en del av det han nyss sagt. Delvis är det en lägningsfråga hur väl en producent finner sig till rätta med monopolen, men ingen »behöver känna händerna bakbundna på ett outhärdligt sätt«. Producenten väljer själv sina ämnen och vilka som ska uttala sig om dem, och han redigerar själv de omständigheter under vilka det sker. (136) Den engagerade producentens situation är alltså inte fullt så obekvämt som det först verkade.

OPARTISKHETEN OCH DEN KONSTNÄRLIGA FORMEN

I egenskap av kulturjournalist uppmärksammar Ulvenstam de motsättningar som lätt uppkommer mellan opartiskhet och konstnärlig form. Detta är så mycket viktigare för honom som han inte skiljer mellan samhälls- och kulturprogram. »Kulturen som estetiskt nipper är en antikverad definition. Väggarna mellan kultur och samhällsliv är nersågade i trossbotten.« (148) Ulvenstam diskuterar flera områden, men de i mitt tycke intressantaste är satir och teater.

Teater kan innehålla samhällskritik och ge upphov till debatt. Ulvenstam exemplifierar med en TV-pjäsa:

För några år sedan dog en sockersjuk trettonårig pojke i Vaggeryd, därför att hans föräldrar hade slutat att ge honom insulinsprutor. Maranatapastorn Donald Bergagård hade ingett dem hopp om helbräddagörelse genom tron i stället. Gunnar E. Sandgren tog tragedin som utgångspunkt för en dramatisk dikt som tv sände i oktober 1966 under namnet I afton bönemöte. Pjäsen hade en gripande allmängiltig bärlighet. Människorna kring den sockersjuka flickan Emy är egentligen personligen utan skuld till hennes död, alla är offer för ett system. Som Sandgrens hela författarskap handlade pjäsen ytterst om att värna den mänskliga integriteten och stå våldet emot. Men självklart insåg alla att den mycket tydliga utgångspunkten låg i Vaggeryd.

Att sända denna pjäs var inte problematiskt, anser Ulvenstam, eftersom det råder nästan fullständig enighet om den hållning pjäsen implicerar. Dessutom finns det en programregel som säger att Sveriges Radio bör ta ställning »mot klart ovetenskapliga uppfattningar präglade av vidskepelse, magi, astrologi, religiöst fantasti osv«. Ulvenstam vänder emellertid på frågeställningen:

Men ponera som ett tankeexperiment att Sandgren tyckt det vara riktigt att pröva Guds vilja på sätt som skett i Vaggeryd, att hållningen alltså varit meningsskiljande milt talat och gått emot en nästan kompakt majoritets uppfattning. Ja, om pjäsen överhuvud sänts hade det säkert blivit nödvändigt med en debatt efteråt. (145–146)

Ulvenstam konkretiserar härmed sin ovan refererade åsikt att TV måste hålla sig inom ramen för vad den allmänna opinionen kan acceptera.

Ulvenstam fortsätter och säger att »samhällsdramatik betyder samhällskritik«. Diktarna bör »inte låta samhällsföreteelserna stå okommenterade utan ge dem en artistisk relief ... med ordentligt utarbetad dokumentär bakgrund, med experter på olika ämnesområden, med inspelning i realistiska miljöer utanför studion«. Det är inte tal om generell genmälesrätt till sådana pjäser. Men stundom, när det aktuella, dokumentärt präglade dramat är »brinnande kontroversiellt« är det svårt att vägra debatt.

Och varför vägra? Korsa fingrarna och säg högt att det gäller opartiskheten, men viska inbördes att det samtidigt är utmärkt för teatern. Om meningsmotsättningarna är så hetsiga att de tvingar fram debatt, finns alla förutsättningar att debatten blir bra program. (147–148)

Här uttrycker Ulvenstam i klartext motsättningen mellan opartiskhet och engagemang: partiskhet ger bättre teater. Men han kanske ursäktar sig väl mycket. Han säger ju att de engagerade

pjäserna tvingar fram debatt. De är alltså inte indoktrinerande utan debattstimulerande, inte paternalistiska utan emancipatoriska.

OPARTISKHETEN OCH DEMOKRATIN

Ett område där Ulvenstam pläderar för större frihet är kravet i programreglerna att Sveriges Radio ska främja västerländsk demokrati. Radiochefen Olof Rydbeck hade i personaltidningen *Antennen* ifrågasatt om distinktionen »västerländsk« var lämplig att behålla. (Se kap. 5.) Ulvenstam instämmer men vill gå längre:

Det är möjligt att det inte finns bra eller dåliga diktaturer ... Men det kan finnas och kan komma att finnas bra eller dåliga västerländska demokratier ... Om man släpper ordet västerländsk mister man visserligen en markering mot en så originell demokrati som dagens tyska Demokratiska Republik; men man berövar samtidigt general Ky nöjet att tro sig hägnad av Sveriges Radios programregler när han med hjälp av sin stora västerländska allierade försvarar demokratin i Vietnam.²

Rydbeck ville »begränsa definitionen av den demokratiska överideologin till det absolut grundläggande«. Det är en riktig hållning, anser Ulvenstam men vill töja reglerna ytterligare:

En överideologi bör innebära att man höjer upp en summa alltid bristfälliga specificeringar till en generalisering, en an-demening. Det borde erbjuda ett något vidare paraply för Sveriges Radio att agera under i demokratisk anda, utan de allra rigorösaste kraven på balans och neutralitet. (131)

Att Ulvenstam vill luckra upp demokratikravet mer än Rydbeck är klart, men annars uttrycker han sig ganska dunkelt. Jag tycker mig dock se en logik i hans tankegång. Så här tycks han mena:

Ordet »demokrati« har blivit ett honnörsord som praktiskt

taget alla regimer bekänner sig till. Om man accepterar att varje stat som kallar sig demokratisk också är det blir kravet på Sveriges Radio att främja demokratin meningslöst. Specificeringen »västerländsk« är avsedd att utesluta kommunistiska stater som Tyska Demokratiska Republiken. Ulvenstam anser inte heller att sådana stater är demokratiska. Men, tror han, ordet »västerländsk« kan tolkas så att den sydvietnamesiska militärjuntan under general Ky skulle kunna göra anspråk på att kallas demokratisk. Den västerländska supermakten USA ansåg sig ju kämpa för demokratin genom att stödja Kyregimen. En lösning skulle då vara att definiera några demokratiska grundvärderingar. Ulvenstam anger inte vilka dessa skulle vara men tänker sig uppenbarligen något ganska vagt. Men även en vag demokratidefinition skulle innebära en precisering i jämförelse med radioutredningens och programreglernas totala avsaknad av definition. Ulvenstam föreslår alltså, i stället för *specificering* till västerländsk demokrati, en visserligen försiktig *precisering* av demokratiska grundvärderingar.

SLUTSATSER

Ulvenstams ambivalens kan tolkas som ett utslag av opportunism. Han vill hålla sig väl med både etablissemangen och vänstern, med resultat att han gång på gång motsäger sig själv. Men jag anser att en annan tolkning är intressantare:

Ulvenstam är en lojal Sveriges Radio-medarbetare som inser att ställningstagande i monopol-TV innebär maktmissbruk. Han inser också att det inte är möjligt att provocera den allmänna opinionen alltför mycket. Han inser att det finns en åsiktsmur, han vill visserligen vidga den, men han accepterar dess existens, om än motvilligt. Samtidigt är Ulvenstam en ambitiös yrkesman med egna idéer, och han längtar efter att delta i den förändringsprocess som samhället genomgår. Detta är ett plågsamt dilemma som han beskriver med stark känsla.

Lösningen kan sammanfattas i ordet »debattstimulans«. Förkärleken för diskussion, för livligt och engagerat meningsutbyte, utmärker Ulvenstam både i hans praktiska TV-verksamhet och i

boken. En röd tråd i hans framställning är betonandet av det kontroversiella, det engagerande. Därmed löses också opartiskhetsproblemet. Debatten ska vara mångsidig inom de ramar som den allmänna opinionen ställer upp. Alla åsikter ska presenteras, alla auktoriteter kritiseras, alla missförhållanden avslöjas.

Men Ulvenstam kan inte vara helt konsekvent, och hans inkomplex är belysande. Nästan omärkligt glider han över från opartisk mångsidighet till elitistisk opinionsstyrning. Här tar han tidsandan till hjälp. Tiden präglas av förändring och radikalism, och detta måste speglas i etermedierna, anser han. Eftersom tidsandan uttrycks i mer eller mindre exklusiva tidskrifter innebär detta en elitistisk hållning. Därifrån är steget inte långt till att förespråka direkta ställningstaganden. Svårigheten att dra gränsen mellan debattstimulans och opinionsstyrning blev ännu mer akut några år senare när mera hårdföra vänstermänniskor än Ulvenstam trädde in på scenen.

Slutsatser

De tre debattböcker som här har diskuterats präglas alla av den dynamiska tid, 60-talet, i vilken de tillkom. De motsägelser och den ambivalens författarna uttrycker kan förklaras dels av de ideologiska förändringar som ägde rum, dels av de praktiska problem som dessa förändringar aktualiserade för dem som arbetade inom Sveriges Radio. Alla de tre författarna är anhängare av den nya professionalismen. Men de betraktar den ur olika synvinklar. Tillsammans ger därför dessa tidsdokument, anser jag, en fyllig bild av hur de nya tankarna uppfattades av de direkt berörda.

Ivar Ivre tycks stå med en fot kvar i det gamla. Han anser sig tvungen att försvara televisionens existens, han framhåller dess uppfostrande roll och tycker att den kritiska attityden bland TV-folket har gått för långt.

Herbert Söderström vill däremot göra sig av med de restriktioner som ännu i början av 60-talet band Sveriges Radios medarbetare. Samtidigt är han väl medveten om sin yrkesrolls komplexitet.

Lars Ulvenstam skriver i slutet av decenniet, när de nya tankarna är väl etablerade och radikalare tongångar börjar höras. Han håller i stort sett fast vid 60-talsprofessionalismen men tvekar om han ska ta ytterligare ett steg och förespråka ännu mer kontroversiella program och ännu större provokationer.

Lis Asklunds program om Eugeniahemmet

OM MAN SKA UTSE det enskilda svenska radioprogram som väckt mest uppmärksamhet och fått de största effekterna kommer valet sannolikt att falla på Lis Asklunds reportage om Eugeniahemmet hösten 1959.

Till skillnad från större serier som Ludvig Nordströms och Ivar Lo-Johanssons handlar det här om kritik av förhållandena på en specifik institution. Och det gäller konkreta krav på reformer av denna institution, vilka också så småningom genomfördes. Lis Asklunds program är också till genren något helt annat än gamla tiders föreläsningar. Det är journalistik i modern mening, utförd av en av Sveriges Radios medarbetare, inte av någon utifrån inlånad författare.

Bakgrunden

Eugeniahemmet var en stiftelse där sex av styrelsens ledamöter utsågs av Kungl. Maj:t. Staten hade ett avgörande inflytande på driften av hemmet och fastställde bland annat inkomst- och utgiftsstat. Nya tjänster tillsattes och tjänsteförordningar utfärdades som regel efter riksdagsprövning. Tillsyn och inspektion utfördes av de två statliga verken medicinalstyrelsen och skolöverstyrelsen.

Lis Asklund var 1959 en känd radoröst, tack vare en »social brevlåda« som hon förestod. Tidigare hade hon i 18 år arbetat som sjukhuskurator. Några reportage hade hon dock inte gjort när hon på en kurs kom i kontakt med några handikappade ungdomar från Eugeniahemmet och fick höra talas om missförhållandena där.

(Enligt vad hon själv uppger i en radiointervju från år 1991 handlade det om både fysisk och psykisk misshandel som var värre än vad som senare framgick av programmet.) Lis Asklund beslöt att göra ett radioprogram om Eugeniahemmet. Men att arbeta öppet var omöjligt. Varken barnen eller personalen vågade uttala sig. I intervjun 1991 uttrycker Lis Asklund en viss bitterhet över personalen, som inte vågade ställa upp av omsorg om sin karriär.

I stället skaffade sig Lis Asklund kontakter – bland annat en kurator som nyligen hade slutat på Eugeniahemmet. Så valde hon ut en av eleverna, 16-åriga Rune Karlsson, som intervjuperson. Men så länge han var kvar som elev på Eugeniahemmet kunde Rune Karlsson inte ställa upp, så Lis Asklund »väntade ut« honom. Först när han hade fullgjort sin skolplikt och lämnat Eugeniahemmet kunde intervjun utföras.

Lis Asklund var en känd radiopersonlighet på 50-talet, inte minst på grund av sitt avslöjande av missförhållandena på Eugeniahemmet.

På Eugeniahemmet fick man nys om vad som var i görningen och satte igång påtryckningar mot radioledningen. Olof Rydbeck berättar i sina memoarer hur både han och Sveriges Radios styrelseordförande, Per Eckerberg, blev uppringda av »upprörda styrelseledamöter« som försökte hindra att programmet sändes. (Rydbeck 1990, 211) Nils-Olof Franzén – vid denna tid programdirektör för radion – skriver att detta »torde vara nästan unikt i radions historia«. (Franzén 1991, 296–297) Påtryckningarnas enda effekt var dock att man beslöt att programmet omedelbart skulle följas av en debatt. Ursprungligen hade man tänkt att debatten skulle komma senare.

Programmet

Programmet inleds av Lis Asklund. Hon talar lugnt och stillsamt och framhåller att det handlar om barn med svåra handikapp som inte kan gå i en vanlig skola och inte heller ges vård i enskilda hem. Sedan presenterar Lis Asklund sin intervjuperson, Rune Karlsson, som hade gått ut från Eugeniahemmet på våren efter åtta års skolgång. »Han lider av cerebral pares med förlamningar i benen och svaghet i vänster arm. Han kan med svårighet gå med käpp. Han har också en aning talsvårigheter.«

Lis Asklund ställer korta frågor som Rune Karlsson svarar relativt utförligt på. Han talar långsamt och litet entonigt på grund av sitt talfel, något som närmast förstärker effekten av vad han säger.

Han var åtta år när han kom till Eugeniahemmet. På frågan vem man gick till om man var ledsen eller längtade hem svarar Rune att man inte kunde gå till någon speciell. Man pratade mest med kamraterna. Det lönade sig inte att gå till någon annan, då sade de bara att det var väl ingenting att vara ledsen över, det går snart över.

Man fick stiga upp klockan sju, skolan började halv nio och slutade kvart över två. Så fick man gå ut och vara ute till halv fyra-kvart i fyra. Vid sjutiden klädde man av sig och släckte klockan åtta.

Det gällde även dem som var 15 år. Det tyckte man var litet tråkigt, särskilt när man blev äldre, säger Rune. »Maten var inte något vidare, det var det ingen som tyckte. Men det var ingen idé att klaga.«

På en fråga om man trivdes svarar Rune: »Jag måste säga att vi trivdes inte nåt vidare bra där.« Man fick inte vara så fri som man ville, och en del av systrarna var litet arga utav sig. Doktor Nordlund, barnpsykiatern, brukade kalla upp en ibland, fortsätter Rune. Hon frågade om det var något som borde ändras. Men då sa man att man inte hade något att klaga på.

Lis Asklund frågar vad som hände om man inte följde reglerna. Rune svarar att hörde man på radio senare än klockan åtta, tog personalen bort radion. Om man gjorde bus kunde man få gå och lägga sig. En gång för ett par år sedan var det en grabb som inte hade tagit på sig slipovern på morgonen. Översköterskan sa till, och då sa han att han skulle göra det när han hade ätit färdigt, för det var vid frukosten. Översköterskan blev arg och så fick han gå och lägga sig och ligga ett par dar. Han fick ingenting göra, inte ens ha en bok och läsa.

På söndagarna fick man gå på gudstjänst en halvtimme, säger Rune. »Vi var tvungna att gå, rättare sagt.« Det var ingen som ville, men man måste.

Lis Asklund frågar om Rune någon gång träffade en vuxen människa som han tyckte riktigt mycket om. Det gjorde han inte. Det var mest kamraterna man höll sig till. Rune hade bara fått besök en gång under sin tid på Eugeniahemmet. Föräldrahemmet låg långt borta, han var från Skåne.

När intervjun är över säger Lis Asklund att den behöver kompletteras på en punkt. Rune hade före intervjun blivit tillsagd att inte säga något som han inte kunde stå för. Nu hade han i efterhand kommit på att han inte bara hade fått ett besök. Han hade fått två.

Efter intervjun ger Lis Asklund en del information om Eugeniahemmet. Det byggdes på 1880-talet, men flera tillbyggnader har gjorts, och sjukavdelningen har grundligt renoverats på senare år.

Hemmet är uppdelat i en sjukavdelning och ett skolhem där 120 barn bor. 40 procent av barnen är rullstolsbundna, och de flesta behöver någon form av behandling.

Det behöver inte sägas, framhåller Lis Asklund, att det är en svårbemästrad uppgift att ta vård om så svårt handikappade barn. Samtidigt som de ännu mer än andra barn är i behov av kärlek, ömhet och uppmuntran blir vården av dem tidskrävande och arbetet ofta tungt. De flesta behöver hjälp med av- och påklädsel, vid besök på toaletter etc. En del av dem har tal-, syn- och hörselrubbingar. Eugeniahemmet är till typen en internatskola, fortsätter Lis Asklund. Barnen är så gott som helt isolerade inom hemmets område med undantag för kollektiva utflykter. I en del fall är avståndet till hemmet så stort att barnen aldrig kan få besök under skolterminerna. Eugeniahemmet blir därför för en stor del av barnen deras enda hem.

Sedan vidtar en kortare intervju med Inge Palmqvist, 24 år gammal, som slutade på Eugeniahemmet 1950. Han säger att av Runes berättelse att döma har inga större förändringar skett. Han hade hemlängtan och grät, men det enda personalen sade var att man skulle hålla tyst. De förstod helt enkelt inte barn. Barn behöver oändlig ömhet och kärlek och det var just det man inte fick. Det fanns ingen man kunde ty sig till.

Lis Asklund avslutar programmet med att säga att de båda ungdomarna inte har något att vinna på att framträda. De har ju redan lämnat Eugeniahemmet. I stället har det fordrats mod av dem att framträda. De är ju helt beroende av samhällets hjälp och välvilja för att klara sig i livet. Och under sådana förhållanden kommer man inte med kritik i första taget.

Programmet tog cirka en halvtimme.

I omedelbar anslutning till programmet följde en debatt. I denna deltog byråchefen i socialstyrelsen, Göta Rosén, och doktor Elsa-Britta Nordlund, överläkare på barnpsykiatriska kliniken på Karolinska sjukhuset och även barnpsykiatrisk konsult på Eugeniahemmet. Båda tillhörde Eugeniahemmets styrelse. Göte Holm, pappa till ett barn som var intaget på Eugeniahemmet, var

också utsedd av Eugeniahemmets styrelse. Vidare deltog en docent Lars Ström, överläkare vid barnsjukhuset Samariten samt Lis Asklund själv.

Göte Holm, vars dotter gick sitt åttonde år på Eugeniahemmet, började och läste upp ett uttalande på knaggligt skriftspråk där han uttryckte sin stora beundran för personalen. Vårdarinnorna är som en andra mor, sade han, de läser sagor och spelar sällskapsspel med barnen och har tagit svårt handikappade barn med sig på semestern. Dottern hade möjlighet att komma hem varje veckoslut men stannade ibland frivilligt kvar därför att de hade det så kul på Eugeniahemmet. Han hade aldrig sett annat än glada och frimodiga barn på Eugeniahemmet, slutade han.

Göta Rosén framhöll att anstalter självklart är ett nödvändigt ont. Inom anstaltsvärlden fanns det alltid barn som kände sig ensamma och olyckliga och som inte hade kontakter med de vuxna. Eugeniahemmet hade under de senaste åren arbetat intensivt på att mildra dessa anstaltsverkningar. Personalen hade ökat med över 50 procent på senare år.

Lis Asklund svarade att hon hade klart för sig att det fanns barn som trivdes på Eugeniahemmet men framhöll att det också fanns de som inte trivdes. De föräldrar som inte var nöjda var rädda att barnet skulle få lida om de framförde kritik. Till Göta Rosén sade Lis Asklund att hon inte ifrågasatte att styrelsen gjorde sitt bästa. Hon hade bara velat visa på bristerna, inte bedöma orsaken till dem.

Elsa-Britta Nordlund sade att Inge Palmqvists vittnesmål kunde lämnas åt sidan, eftersom det var för gammalt. Runes vantrivsel kan bero på att han är ett handikappat barn, fortsatte Nordlund. Det är farligt att bygga en uppfattning om det inre livet på en institution genom enstaka intervjuer. När man intervjuar barn är det mycket de säger som betyder något annat än vad vi vuxna tror. Bilden blir en annan om man ber barnen berätta spontant vad de har varit med om. Nordlund betvivlade inte att Rune berättade som han tyckte att han upplevt det hela. Det är oerhört viktigt att man tror på barn, men ännu viktigare är det att vi med vår kunskap

om barn och barns utveckling kan värdera det material som de levererar, slutade Elsa-Britta Nordlund.

Lars Ström intog en mera neutral attityd: »Runes berättelse tycker jag nog bär det upplevdas prägel.« Men Ström undrade hur representativ Rune var. Frågornas art var också sådan att det mest kom fram negativa saker. Men Ström betonade att han ansåg att denna typ av program borde få finnas i radion.

Lis Asklund gick nu till motattack. Det är svårt att bevisa hur ett barn blir psykiskt vårdat, sade hon. Men pojken har upplevt det som han sade, och han är inte ensam. Då hjälper det inte att några experter säger att han har fått ömhet. Vidare är frågan om det han säger är sant. Är det så att det förekommer straffliggningar? Är det så att femtonåringar inte får höra på radio efter åtta? Är det så att det råder gudstjänsttvång?

Elsa-Britta Nordlund svarade att straffliggningar förekommit fem eller sex gånger under tio år, men det var inte straffliggningar »i vanlig bemärkelse«. Man tog bara barnens ohämmade och okontrollerade beteende som ett uttryck för att de var trötta och inte rådde på sig själva. Att alla får lägga sig klockan åtta stämmer inte längre. De äldre barnen får nu släcka klockan nio. Det finns inte heller något gudstjänsttvång. Gudstjänsterna anslås på en anslagstavla, och det har blivit kutym att barnen går på gudstjänst. De har upplevts mest som en gemensamhetsupplevelse.

Lis Asklund bemötte anklagelsen att intervjuerna inte var representativa. Eftersom detta är en viktig punkt citerar jag henne ordagrant:

Men jag kanske på det här stadiet också ska säga det att självklart har jag inte, är jag inte så okunnig att jag skulle framföra i radion två pojkars vittnesmål som enbart bevis för att det är brister i vården på Eugeniahemmet, utan sen jag för ett år sen träffade en grupp unga invalider som jag förresten höll föredrag för, och träffade sen, och dom berättade om sin vistelse på Eugeniahemmet, blev jag väldigt djupt gripen och har inte kunnat släppa det sen dess. Men självklart ansåg jag

att jag måste försöka att i möjligaste mån kontrollera vad dom säger, och därför gick jag till den ena experten efter den andra som på ett eller annat sätt har att göra med Eugeniahemsbarn och frågade dom: kan detta vara sant, det dom berättar. Och då har jag hitintills icke fått något annat svar än att jo, det är inte bra, barna som kommer från Eugeniahemmet är ömhetstörstande, dom är torftiga känslomässigt, man får en känsla av att man kan inte helt skylla på deras handikapp, utan det måste bero på miljön. Dessa olika sagesmän kan jag inte namnge, helt enkelt därför att dom anser att dom kan inte framträda för att dom då riskerar sin framtid, dom riskerar sina positioner, och jag kanske på senare tid har förstått att det är nog faktiskt så att det kan vara farligt att ställa sig upp och klaga. Men det är på grundval av dom, på grundval av vittnesmål av föräldrar och av flera barn som jag har låtit det här programmet gå.

Göta Rosén hade nu blivit upprörd. Hon beklagade att Lis Asklund inte kände till att det fanns två tillsynsmyndigheter som kunde rätta till fel. Hon kunde inte förstå att inte »fru Asklund har känt sig manad i sitt hjärta« att anmäla detta till tillsynsmyndigheten.

Lis Asklund svarade att hon förutsatt att styrelsen och inspektionsmyndigheterna kände till förhållandena och då var det väl meningslöst för henne att komma och berätta hur det var. Hon frågade också om barnens isolering. Hur mycket fick de gå utanför grindarna i den mån de kunde?

Så kom Lis Asklund fram till vad hon ville åstadkomma med programmet – en utredning där man kunde höra före detta internatbarn och experter under sådana förhållanden att både barnen och experterna verkligen kunde säga vad de tyckte. Hon sade sig vara övertygad om att det då skulle komma fram saker som skulle leda till snabba förändringar och förbättringar.

Lars Ström avslutade med några försonliga ord. Lis Asklund hade känt sig vara ute i ett angeläget ärende, sade han, och hon

borde nu ha fått lugnande svar på en del punkter, även om hon inte kunde vara helt tillfredsställd.

Hur ska man bedöma detta program?

Vi kan först konstatera att skillnaden är stor gentemot Ludvig Nordströms och Ivar Lo-Johanssons hämningslösa subjektivitet. Men det finns inte heller stora likheter med Herbert Söderströms och »de tre O-nas« skjutjärnsjournalistik som lanserades några år senare. Lis Asklund var hela tiden hövlig och vänlig. Det var också hennes opponenter, med undantag av Göta Rosén som blev skarp i tonen en bit in i debatten.

Ett skäl till den försiktiga tonen är att Lis Asklund kritiserade en bestämd institution, inte missförhållanden i största allmänhet. En annan viktig orsak är nog att Lis Asklund var anställd på radion, medan Nordström och Lo-Johansson var utomstående författare som inte behövde känna sig lika bundna av reglerna om opartiskhet och saklighet. Man kan uttrycka saken så att Lis Asklund bedrev modern journalistik, medan Nordström och Lo-Johansson byggde på en litterär och folkbildande föredragstradition.

Lyckades Lis Asklund med sitt syfte?

Vi kan först konstatera att om hon ville *bevisa* missförhållanden på Eugeniahemmet, så misslyckades hon kapitalt. Hennes opponenter var inte sena att slå ner på att bara en enda intervju handlade om aktuella förhållanden, och att man därför inte kunde veta hur representativt intervjupersonens missnöje var. Styrelsen kunde dessutom visa upp en pappa vars dotter trivdes på Eugeniahemmet. Opponenterna framhöll vidare att den intervjuades subjektiva upplevelse inte behöver motsvara den objektiva verkligheten. De hävdade också att Lis Asklunds frågor var ledande och inbjöd till klagomål.

Lis Asklund framhöll å sin sida att hon hade gjort grundliga undersökningar men att hennes källor inte vågade träda fram. Hon hänvisade med andra ord till principen om källornas anonymitet.

Lis Asklund gick också till motattack i den efterföljande debatten och ställde besvärande frågor till styrelsens representanter om förhållandena på Eugeniahemmet. De var inga skjutjärnsfrågor

men skarpa i sak. Hur var det med straffliggningarna, gudstjänsttvånget, möjligheterna att lyssna på radio, att gå utanför hemmets område? Svaren var lugnande, tyckte någon. Men faktum är att dementierna var påfallande svaga. Straffliggning förekom, men sällan, och motivet var inte straff utan vård, sades det. Gudstjänsterna var frivilliga, men att de kunde uppfattas som obligatoriska dementerades inte. Den enda konkret lugnande upplysning som gavs var att 15-åringarna inte behövde lägga sig förrän klockan nio på kvällen.

En viktig aspekt på programmet är att dess syfte inte var att bevisa missförhållandena. Syftet var i stället, som Lis Asklund uttryckligen framhöll vid slutet av debatten, att få till stånd en opartisk utredning som skulle klarlägga de faktiska förhållandena. För att nå detta mål räckte det med att programmet gav upphov till en så livlig debatt att utredningen kom till stånd. En central fråga blir därför vilket genomslag programmet fick i den allmänna debatten.

Pressreaktionerna

Programmet väckte genast stor uppmärksamhet i pressen. Aftonbladet hade tre stora reportage från Eugeniahemmet. Några svårigheter att komma in tycks man inte ha haft, och föreståndaren, syster Anita, ställde villigt upp på en intervju, trots att hon vägrat medverka i radion. En sak hon säger är litet anmärkningsvärd:

– Gudstjänster och kaspersteater annonseras på samma anslagstavlor ... Vi kan inte göra undantag för gudstjänsterna. Vi hoppas att samtliga barn skall gå på dem i fortsättningen också, men det vill jag inte kalla för tvång!

Som dementi betraktat är detta uttalande minst sagt svagt.

Aftonbladets rubriker är kritiska: *Får de tillräckligt med kärlek?* (3/11 1959) *Kommer det att bli bättre på Eugeniahemmet?* (11/11 1959),

och *Här bor år efter år de glömda barnen* (12/11 1959) Men artiklarnas innehåll är nyanserat. I den andra artikelns ingress konstateras att det inte är lätt »för en tillfällighetsbesökare att få perspektiv på Eugeniahemmet«. Det är ändå tydligt att barnen är bortglömda. Ingen besöker dem. »Miljön är heller inte den bästa. Barnens sängar står i långa prydliga rader, men ingenstans finner man personliga saker på borden, allt påminner om en sommarlovskoloni eller ett sjukhus.« Många av barnen har dock en lättsam och till synes bra kontakt med syster Anita, tycker sig reportern märka.

Göteborgs-Posten skriver i en ledare (11/11 1959) att en utredning är påkallad. Och Svenska Dagbladet konstaterar i en nyhetsartikel (4/11 1959) att kritiken mot Eugeniahemmet inte var alldeles utan grund. Föreningen Volo, en sammanslutning av före detta elever vid hemmet, hade nämligen uttalat att en del av kritiken var berättigad och beslutat skicka ett tack till Lis Asklund. Försöken att stoppa programmet uppmärksammades av bland andra Expressen och Kvällsposten.

Inspektionerna

Inspektionsmyndigheterna reagerade snabbt. Skolöverstyrelsen påbörjade sin inspektion av Eugeniahemmet redan tre dagar efter det att programmet hade sänts, och medicinalstyrelsen utförde sin inspektion fem dagar efter programmet.

I skolöverstyrelsens rapport framhålls att inga väsentliga anmärkningar har föranletts av inspektionen förutom sådana som beror på resursbrist.

Vid flera kvällsbesök har konstaterats, att eleverna under läggningstiden sjöng ihop, lekte, hörde radio, såg på TV, sydde, lade puzzel, retades och skojade med vårdpersonalen. ... Stämningen var fri och glad. ...

Vid inspektionen har samspråk förts med sju elever enskilt samt med grupper av elever om hur de har det på hemmet. Det är påfallande få klagomål som framkommit och det som

framförts har i allmänhet av eleverna ej uppfattats som grava anmärkningar.

I rapporten framhålls också att föreståndarinnan brukar ha ett eller flera barn med sig på sin semester och att hon brukar ta barn med sig på bilutflykter på söndagarna.

De mest konkreta anklagelserna mot Eugeniahemmet gällde ju tvångsliggning och gudstjänsttvång. Beträffande det förra tar skolöverstyrelsen Eugeniahemmet i försvar. På grund av sina rörelsehinder kan de större pojarna ibland få besvärliga lynneshutbrott. Då dessa vid enstaka tillfällen varit särskilt svåra, har vederbörande elev fått lägga sig, men enligt föreståndarinnan har sådan läggning bara inträffat 5–6 gånger under hennes tjänstgöring på Eugeniahemmet. Också sjuksköterskan på skolhemmet uppger att tvångsliggning varit sällsynt under hennes femåriga anställning på Eugeniahemmet. Den maximala liggtiden har varit en dag.

Beträffande gudstjänsttvånget ger skolöverstyrelsen däremot Lis Asklund rätt:

Två gånger i månaden förekommer en barngudstjänst, som pågår ½ timme och huvudsakligen består av sång. Även om det inte varit tvång att besöka gudstjänsten synes eleverna ha känt sig tvungna att delta. Dessa gudstjänster har varit programpunkter liksom andra.

På denna punkt vill skolöverstyrelsen få en ändring till stånd. Det bör klargöras för eleverna att gudstjänsterna är frivilliga.

Medicinalstyrelsens mindre utförliga rapport friar Eugeniahemmet från alla anklagelser.

Två tunga instanser tog alltså Eugeniahemmet i försvar mot Lis Asklunds kritik. Beträffande de mera allmänna och svårbevisade anklagelserna för överdriven stränghet och kärlekslöshet hävdade man bestämt motsatt uppfattning. Beträffande tvångsliggningen förnekade skolöverstyrelsen inte att sådan förekom men anslöt sig

till de bortförklaringar som framförts i radiodebatten. Beträffande gudstjänsterna framhöll skolöverstyrelsen att frivilligheten måste klargöras tydligare.

Trots sin i huvudsak positiva syn på Eugeniahemmet medgav alltså inspektionsmyndigheterna att allt inte var bra. Men viktigare var att de kunde misstänkas för partiskhet. I sin egenskap av inspektionsmyndigheter var de ju medansvariga för förhållandena på hemmet och hade alltså anledning att tona ner eventuella missförhållanden. Lis Asklund var således långt ifrån slagen inför nästa akt i dramat, debatten i riksdagen.

Riksdagsdebatten

Förhållandena på Eugeniahemmet kom snart upp i riksdagen. Socialdemokraten och ordföranden i De vanföras riksförbund, Ingemund Bengtsson, och folkpartisten Brita Elmén interPELLERADE nämligen inrikesministern, Rune Johansson, i frågan. I andra kammaren blev det den 2 december en entimmes, ganska upphetsad debatt med anledning av interpellationerna.

Rune Johansson hänvisade till inspektionsrapporterna och försvarade anstaltsledningen i bestämda ordalag:

Mot de åtgärder i övrigt som vidtagits i disciplinfrågor vid hemmet synes icke fog finnas för kritik. ... att låta kritiken gå ut över just Eugeniahemmet förefaller mig – sedan jag tagit del av inspektionsrapporterna och genom besök å hemmet och annorledes förvärvat mig om förhållandena där – i hög grad oförtjänt ... Det skall ... framhållas att ingenting framkommit, som ger anledning till kritik mot hemmets personal. Tvärtom har visats att personalen på ett föredömligt sätt fullgör sina uppgifter. I sin omtanke om barnen och deras trivsel har man från personalhåll i många fall visat prov på en upoffrande osjälviskhet, som är värd beundran.

Brita Elmén tackade inrikesministern och gick sedan till skarpt

angrepp mot Sveriges Radio och Lis Asklund. Intervjun hade »väckt berättigad opposition och kritik från många håll«. Själv hade hon blivit angenämt överraskad vid ett besök på Eugeniahemmet. Av inrikesministerns svar framgår att kritiken är i högsta obefogad, sade hon och undrade »om Sveriges Radio verkligen har lagt upp den här intervjun på ett sådant sätt att den gagnar hemmet. Man får en känsla av att det framför allt är ett slående program radion velat åstadkomma.« Ett skäl till Brita Elméns upprördhet var radions stora genomslagskraft. »Vi måste tänka på att radion är ett instrument som tränger in i vartenda hem. Alla uppfattar på en gång radions upplysningar.«

Ingemund Bengtsson medgav att det fanns problem på Eugeniahemmet. Men ingen kritik borde riktas mot personalen utan »mot samhället – mot riksdagen«. Samhället hade inte gjort tillräckligt för att underlätta personalens arbetsuppgifter. Inspektionsmyndigheterna fick också en liten känga. De borde oftare ta kontakt med anstalterna och inte bara dyka upp när det blir sensation kring en anstalt, sade Ingemund Bengtsson.

Folkpartisten Gunnar Helén – själv tidigare en av pionjärerna för en djärvare radiojournalistik – försvarade däremot helhjärtat Lis Asklund. Hon hade »själv under 18 år aktivt verkat inom svensk socialvård på ett av de områden som väl bedömts som svårast och där utfört en pionjärgärning«. Men hon hade naturligtvis inte själv möjlighet att delta i debatten och bemöta sina kritiker. »Det bevisar väl mer än något annat hur orimligt och olyckligt det är att så stor del av en sådan debatt ägnas själva radioprogrammet. Det bör kritiserars inför det forum där det hör hemma – Radionämnden«, slutade Helén.

Kontentan av debatten blev att inrikesministern förklarade att ingen ny utredning behövdes.

Det var alltså starka krafter som sattes i rörelse mot kritiken av Eugeniahemmet. Tunga statliga verk som skolöverstyrelsen och medicinalstyrelsen försvarade Eugeniahemmet och fick inrikesministern med sig. Ordföranden i De vanföras riksförbund, Ingemund Bengtsson, intog en närmast ambivalent hållning. I riksda-

gen var det bara Gunnar Helén som stödde Lis Asklund. Fallet väckte visserligen uppmärksamhet i pressen, men det var inte frågan om någon opinionsstorm.

Radiochefen och Radionämnden

Lis Asklund fick dock stöd av två viktiga instanser, radiochefen och Radionämnden.

Generaldirektör Arthur Engel i medicinalstyrelsen protesterade hos radiochefen Olof Rydbeck mot Eugeniaprogrammet. Rydbeck svarade (den 3/12-59), framlade sina kända synpunkter på Sveriges Radios självständighet och förklarade sitt förtroende för Lis Asklund. Hon hade själv föreslagit att hon skulle få göra programmet.

För att jag skulle neka måste enligt men mening föreligga skäl att antaga att fru Asklund själv inte är vederhäftig eller inte har rent uppsåt, eller också att hon saknar ett tillräckligt faktiskt underlag för att framställa en offentlig kritik. Fru Asklunds person kände jag väl till, och jag kunde vid samtal konstatera att hon inte tog upp frågan om Eugeniahemmet på lösa grunder utan att hennes övertygelser om att frågan måste tagas upp till offentlig debatt grundades på en omfattande undersökning. Såsom jag ser på det fria ordet i etern kunde jag inte under dessa omständigheter finna grund för ett nekande.

Men detta innebär inte, fortsatte Rydbeck, att han eller Sveriges Radio »intagit en partsställning till frågan«. Man hade bara »öppnat radion som forum för debatt i en mycket betydelsefull samhällsfråga och vakat över att alla berörda parter beretts tillfälle att komma till tals«.

Det kom in ett flertal anmälningar till Radionämnden mot Lis Asklunds program. Radionämnden friade emellertid programmet (18/1 1960) med en principiellt viktig motivering. Trots objektivitetskravet bör Sveriges Radio ha stor handlingsfrihet och i största

möjliga utsträckning samma fördelar och ansvar som pressen, ansåg nämnden och fortsatte:

Från dessa principiella utgångspunkter anser Radionämnden att t.ex. socialreportage bör ha sin givna plats i radioprogrammen. De bör i första hand vara informerande och bör alltid göras med omdöme och ansvarskänsla samt ge utrymme för skilda åsiktsriktningar. ...

Det radioprogram, som föranlett ovannämnda anmälningar och detta principuttalande, kan inte anses ha brutit mot dessa huvudregler.

Radionämnden klargjorde alltså med all önskvärd tydlighet att Sveriges Radio både kunde och borde sända socialreportage av den typ som Lis Asklund gjort.

Avgörandet

I och med att riksdagen hade beslutat att ingen utredning skulle göras föreföll saken utagerad. Men då hände något nytt. Tre pojkar på Eugeniahemmet hade hört talas om programmet – själva hade de inte hört det – och blivit djärva. De låste in sig och lyssnade på en fotbollsmatch i radio på förbjuden tid. Ledningen för Eugeniahemmet reagerade starkt, och de tre pojkarna relegerades. Lis Asklund hade en kontakt på hemmet som tipsade henne om saken. Hon meddelade TT, och därmed kom debatten igång på nytt. Riksdagen tog åter upp saken, och nu tillsattes äntligen en opartisk utredning. Efter cirka ett och ett halvt år var utredningen klar. Den gav i stora drag Lis Asklund rätt, och Eugeniahemmet reformerades. 1971 lades det ner.

Slutsatser

Från 90-talsperspektiv förefaller den stora uppståndelsen kring Eugeniahemsprogrammet litet överraskande. Programmet är omständligt och oredigerat, nästan litet valhant. Inte heller är det

några braskande sensationer Lis Asklund avslöjar, »bara« stränghet och okänslighet. Men att kritisera en institution på detta sätt var någonting nytt. Den enda parallellen är Karl-Axel Sjöbloms samtida s. k. strövtågsprogram i TV som också tog upp sociala problem. Att kritiken blev hård är därför kanske inte så mycket att förvånas över. Mera förvånande är att Lis Asklund faktiskt lyckades. Hon hade ju både två tunga statliga verk och inrikesministern emot sig, och den bevisning hon kunde visa upp hade stora svagheter. Trots detta fick hon till stånd den utredning hon eftersträvade.

Delvis hjälptes Lis Asklund av slumpen. Historien med de tre pojknarnas relegering fick debatten att ta ny fart. Lis Asklunds personliga trovärdighet, inte minst det förtroende Olof Rydbeck hyste för henne, spelade nog också en viss roll.

Principiellt viktigt är inte bara Rydbecks utan även Radionämndens klara ställningstagande för att kritiska socialreportage skulle ha en plats i den svenska radion. Detta innebar ett rejält kliv framåt på Sveriges Radios väg mot större självständighet.

Tidsandan har säkerligen också betydelse. Striden om Eugeniahemmet kan beskrivas som en konflikt mellan modernitet och tradition. 1950-talet var folkhemmets och moderniseringens tid. Det var en tid när humanitet och social ingenjörskonst satt i högsätet. Det var också en tid när traditionella auktoriteter började ifrågasättas på ett annat sätt än tidigare. En institution som Eugeniahemmet med dess religiöst präglade moralism var helt enkelt otidsenlig.

När Ludvig Nordström gjorde sin Lort-Sverige-resa hade han medicinalstyrelsens stöd. Drygt tjugo år senare fick Lis Asklund medicinalstyrelsen emot sig. Ändå finns det likheter mellan de båda. Såväl Nordström som Asklund drevs av ett socialt patos, och båda vände sig mot det gamla Lort- och Överhets-Sverige. Men Lis Asklund saknar helt Ludvig Nordströms tvärsäkra pekpinneattityd. Därvidlag liknar hon mera Ivar Lo-Johansson som tio år tidigare hade kritiserat en annan social institution, ålderdomshemmen. Både Lo-Johansson och Asklund kan sägas peka framåt

mot den kritik av institutionerna som tog fart under 70-talet.

Ändå sticker skillnaden i ögonen mellan å ena sidan Ludvig Nordström och Ivar Lo-Johansson och å andra sidan Lis Asklund. De båda författarna är hänsynslöst personliga och subjektiva, de generaliserar, överdriver och provocerar hämningslöst. Lis Asklund håller hela tiden sig själv och sina åsikter i bakgrunden, hon garderar sig, hon låter andra tala, hon hänvisar till anonyma källor. Lis Asklunds program är i all sin ofullgångenhet modern journalistik till skillnad från hennes föregångares gammaldags radioföredrag.

Lis Asklund är förvisso ingen skjutjärnsjournalist, men hon ställer ändå in sig i samma tradition som Karl-Axel Sjöblom och Herbert Söderström. Hennes program är ett exempel på att en hård ton inte är nödvändig för att ett program ska få genomslag. Det kanske inte var aggressiviteten i sig som utgjorde skjutjärnsjournalistikens adelsmärke utan snarare det faktum att den nya generationens journalister var kunniga, orädda och envisa.

Svart vecka i Nimba

Inledning

Den utveckling som ägde rum under 1960-talet mot allt öppnare och fränare samhällskritik var långt ifrån någon smärtfri process. Kontroverserna kring olika program var legio. Ett av de enskilda program som väckt störst uppmärksamhet är reportaget *Svart vecka i Nimba*, som sändes den 2 oktober 1966.

Programmet handlade om Lamco – ett svensk-amerikanskt-liberianskt gruvföretag som verkade i Nimbaprovinsen i Liberia och som administrerades av Grängesbergsbolaget. Det som främst gjorde *Svart vecka i Nimba* kontroversiellt var att en vild strejk bröt ut två dagar efter TV-teamets ankomst och att den veckolånga strejken utförligt behandlades i programmet.

Svart vecka i Nimba debatterades livligt i pressen. Men det mest intressanta är Grängesbergsbolagets snabba och häftiga reaktion. Den 8 oktober, mindre än en vecka efter det att programmet sänts, kallade Gränges VD, Erland Waldenström, till en presskonferens där programmakarna kritiserades för partiskhet och osaklighet. Platschefen, direktör Olle Wijkström, och chefsläkaren, Björn Thomsen, hade enkom för detta ändamål flugits hem från Liberia.

Samma dag skickade Erland Waldenström ett brev till radiochefen, Olof Rydbeck, med »en bestämd protest mot det sätt varpå Sveriges Radio i detta fall handhaft sitt avtalsenliga och i egna interna föreskrifter definierade ansvar«. Waldenström gick så långt att han krävde »att få tillfälle att i TV i ett för ändamålet särskilt utlyst program fritt framföra mitt beriktigande«. I en bilaga presenterades inte mindre än 29 punkter där programmet kritiserades

i detalj. Vidare bifogades en 20-sidig rapport från platsledningen om omständigheterna kring strejken samt en rapport från chefsläkaren som hävdade att den intervju som gjorts med honom var förfalskad.

Rydbeck svarade med att låta Sveriges Radios publiceringskommitté granska programmet. Publiceringskommittén, som bestod av ledande tjänstemän vid Sveriges Radio, hade bland annat som uppgift att tjänstgöra som radiochefens rådgivare i frågor som rörde publiceringsreglernas tillämpning. Kommittén kom fram till att programmet inte innehöll sådana sakfel som borde föranleda beriktigande.

Men radiochefen nöjde sig inte med detta. Han vidtog den unika åtgärden att själv anmäla programmet till Radionämnden. Radionämnden fann att programmet visserligen innehöll några felaktigheter, men inte så allvarliga att de borde föranleda någon åtgärd. Då hade *Svart vecka i Nimba* redan sänts i repris. Vid båda sändningstillfällena följdes programmet av debatt.

Hur ska man trettio år efteråt se på Lamcoprogrammet och debatten om det? Finns det aspekter på kontroversen som fortfarande är aktuella?

Jag menar att den uppståndelse programmet väckte är ett typiskt 60-talsfenomen – ett exempel dels på det stora genomslag ett enskilt program kunde få under enkanaltiden, dels hur ovan vid kritik man på den tiden var inom näringslivet. Men jag anser också att det finns aspekter som än i dag kan ha aktualitet. En närmare analys av Grängesbergssbolagets kritik, av TV-personalens försvar och av publiceringskommitténs och Radionämndens bedömning ska förhoppningsvis klargöra den saken.

Programmet

Svart vecka i Nimba är inte särskilt upphetsande med moderna mått mätt. Det timslånga programmet börjar med en scen där en av strejkledarna sitter fångslad med armarna bakom ryggen, men övergår snart till allmänna beskrivningar av förhållandena i Libe-

ria och Lamcos roll där. Sedan skildras strejken och dess efterspel, och till slut görs en återknytning till de allmänna förhållandena i Liberia. Det framgår klart att man försöker göra två saker på samma gång. Delvis håller man fast vid den ursprungliga planen att göra ett allmänt reportage om Lamco, men det dominerande inslaget är skildringen av strejken.

Programmet består dels av filmade scener med kommenterande speakertext, dels av intervjuer. Bilderna är inte särskilt dramatiska med undantag för den inledande scenen med den bakbundne strejkledaren och en längre skildring i slutet av programmet där man får se hur en av de strejkande, Robert Jackson, vräks från sin bostad, hur han och hans familj med hela sitt bohag transporteras ut från Lamcos område och slutligen sätts av vid vägkanten.

I övrigt bygger bildmaterialet till stor del på kontrastverkan. De vita Lamcotjänstemännens fina villor kontrasteras mot arbetarnas enkla bostäder, badande och tennisspelande vita tjänstemän kontrasteras mot strejkande arbetare, bilden från en fest hos den liberianska överklassen sprängs in mitt i strejkskildringen. Man får se scener från gruvan, man får se tungt beväpnade soldater, man får se bilder från ett slumområde.

Men det finns också filmade inslag från Lamcos skolor och sjukhus där speakertexten framhåller Lamcos positiva betydelse för befolkningen. Bland annat sägs att barnadödligheten i området har sjunkit drastiskt. I en kommentar i slutet av programmet sägs uttryckligen att Lamcos verksamhet har varit både på gott och på ont.

I intervjuerna framträder en rad personer. Ett antal arbetare intervjuas relativt utförligt. Lamcos platschef, Olle Wijkström, uttalar sig, liksom dess chefsläkare och ett par andra tjänstemän. Vidare intervjuas den överste som förde befälet över de soldater som kommenderats till Nimba med anledning av strejken, landshövdingen i Nimbaområdet, Liberias arbetsminister och landets president, William Tubman.

Det är ingen tvekan om att Lamco, trots att mycket positivt sägs

om företaget, kommer i en ofördelaktig dager i programmet. Där sägs nämligen att

- militär skickades ut på Lamcos begäran för att bryta strejken.
- två av strejkledarna greps och hotades av långa fängelsestraff i ett fängelse där chansen att överleva var liten.
- trettio av de strejkande avskedades, vräktes från sina bostäder och transporterades bort från Lamcos område.

Därtill kommer påståenden om att arbetarnas löner är låga, att många arbetare avskedades när uppbyggnadsfasen var över och hamnade i misär, att Liberia styrs despotiskt, att klasskillnaderna i Liberia är stora etc. Det negativa intrycket förstärks av en del av bildmaterialet.

Debatten i anslutning till *Svart vecka i Nimba* var 45 minuter lång. Deltagare var Bertil Bohlin, internationell ombudsman i LO,

Öppningsscenen i Svart vecka i Nimba med den fängslade strejkledaren väckte stor uppmärksamhet.

Torsten Gårdlund, professor i internationell ekonomi, Ulf Himmelstrand, professor i sociologi vid universitetet i Ibadan i Nigeria, samt Erland Waldenström, VD i Grängesberg-bolaget. Det var alltså en högt kvalificerad debattpanel som kommenterade programmet.

Waldenström kritiserade *Svart vecka i Nimba* på en del konkreta punkter och argumenterade i övrigt för att Lamco spelade en positiv roll för utvecklingen i Liberia. Gårdlund framförde liknande synpunkter men koncentrerade sig på Lamcos positiva betydelse för Liberia. Himmelstrand var mera nyanserad. Han ansåg att satsningar av Lamcos typ nog kunde vara nyttiga för landet i fråga men varnade för överdrivna föreställningar om denna nytta. Bohlin sade sig vara positiv till industriinvesteringar i u-länder men framhöll också de problem sådana för med sig. Han kritiserade också de villkor för facklig verksamhet som rådde i Liberia.

I debatten kom alltså fram både försvar för Lamco och kritik mot programmakarna. Frågan om programmet var tendentiöst eller inte kommer därför i olika dager om man ser på *Svart vecka i Nimba* separat eller om man också tar hänsyn till debatten.

Kritik och försvar – allmänt

Oenigheten beträffande *Svart vecka i Nimba* gällde till stor del frågan om man bör ställa krav på opartiskhet och allsidighet i ett enskilt program. Grängesberg-bolagets detaljerade kritik byggde på den förutsättningen. Såväl Sveriges Radios publiceringskommitté som Radionämnden ansåg det däremot omöjligt att ge en fullständig beskrivning av ett så kontroversiellt ämne inom ramen för ett enskilt program. Publiceringskommittén avvisade Erland Waldenströms krav på ett eget program. Och Olof Rydbeck försvarade Lamcoreportaget i sitt svar på Waldenströms brev:

Givet är, att skildringen av ett händelseförlopp som detta inom ramen för ett enda reportage i så måtto med nödvändighet måste bli ensidig att en hel del av den problematik, som

utgör bakgrunden, får lov att återges i komprimerad form. Detta är emellertid icke något skäl för att Sveriges Radio skulle avstå från en reportageverksamhet av detta slag.

Radionämnden konstaterar att *Svart vecka i Nimba*, eftersom det var ett enda reportage, »icke gav, och icke heller kunde ge« en fullständigt bakgrund till den konflikt som skildrades.

Däremot framhåller både publiceringskommittén och Radionämnden att det är viktigt att den som kritiserats får möjlighet att försvara sig. Radionämnden betonar att detta är särskilt väsentligt dels när programmet behandlar en miljö som den svenska allmänheten är obekant med, dels »med hänsyn till det suggestiva intryck av dokumentär trovärdighet, som televisionen förmedlar genom text och bild«.

Det torde inte minst vara den senare aspekten som programets kritiker lade vikt vid. De för Lamco positiva aspekterna framfördes huvudsakligen i form av uttalanden, medan de bildmässiga inslagen med sina skildringar av misär och brutalitet mest talade emot Lamco. Det förekom dock bilder från Lamcos skolor och sjukhus som rimligen måste ha varit positiva för företaget.

I detta sammanhang är den förklaring som gjordes av programets producent, Roland Hjelte, intressant. Han framhåller att Lamco tidigare hade beskrivits utförligt och övervägande positivt i reportage i dagspressen och i två TV-reportage. Dessa reportage utgick från Lamcos och Liberiasvenskarnas perspektiv, medan liberianernas synpunkter kom bort. Reportageteamets – förutom Hjelte själv Ingrid Dahlberg och Lars Hjelm – uttalade syfte var att ge en motbild till den etablerade uppfattningen, en mera kritisk bild som utgick från de liberianska arbetarnas perspektiv. Hjelte ansåg alltså att även om programmet som sådant var ensidigt så bidrog det till att minska obalansen i programutbudet som helhet. Därtill kommer det oväntade utbrottet av strejken som oundvikligen missgynnade Lamco.

Kritik och försvar – de 29 punkterna

Grängesbergsbolaget gick igenom speakertexten till *Svart vecka i Nimba* och formulerade sin kritik i 29 punkter som presenterades i en skrivelse till radiochefen. Kritiken var en blandning av stort och smått, väsentligt och trivalt. Chefen för TV:s samhällsredaktion, Ivar Ivre, kommenterade sedermera de olika punkterna och försvarade programmakarna. För att kunna ge en bild av hur polemiken fördes går jag igenom de viktigaste punkterna och även några av de mera triviala. Jag citerar först *speakertexten*, behandlar sedan Grängesbergsbolagets *kritik*, så Ivres *svar* och avslutar ibland med en egen *kommentar*. Diskussionen kan kanske förefalla onödigt detaljerad, men det är detta som är poängen. Endast på det sättet kommer situationens hela absurditet fram.

Punkt 1. Speakertexten till bilden av den bundne fackföreningsledaren lyder:

Dömd utan rannsakan som skyldig till att ha förlett ett par tusen liberianer att demonstrera för högre löner – en strejk som på förhand förklarats olaglig – avvaktande sitt öde utanför mässen i Nimba. ... resans mål: det beryktade fängelset Belle Yella, ökänt som landets värsta tortyranstalt, varifrån det sällan eller aldrig finns någon återvändo.

Kritik: Strejken var olaglig, dvs en vild strejk oavsett hur den »på förhand« hade beskrivits.

Svar: Att strejken på förhand hade förklarats olaglig innebar bara att Lamcoledningen och myndigheterna redan från strejkens utbrott var på det klara med sin bedömning av arbetsnedläggelsen.

Kommentar: Det som sades var inte felaktigt, men Gränges ansåg tydligen att det var en antydning om att strejken kanske inte var olaglig. Det hade kanske varit mer neutralt att säga att »en vild

strejk» hade brutit ut. Till saken hör dock att det kan ha funnits anledning att ifrågasätta Liberias arbetsmarknadslagstiftning och att detta kan ha varit skälet till formuleringen. För övrigt släpptes de gripna fackföreningsledarna ganska snart.

Punkt 2. Det handlar nu om de allmänna förhållandena i Liberia.
Speakertexten:

President William S Tubman – mannen som kan ta lagen i egna händer – har ett säkert grepp om landets politik.

Kritik: Presidenten kan inte ta lagen i egna händer. Han har enligt regeringsformen efter amerikanskt mönster den högsta verkställande makten. Förhållandet till den lagstiftande församlingen regleras i regeringsformen. Men eftersom svåra oroligheter skakar många afrikanska stater och kan sprida sig har presidenten utrustats med utsträckta befogenheter.

Svar: Ivar Ivre beskriver Tubmans omfattande befogenheter och citerar ur undantagslagen där vilda strejker karakteriseras som hot mot statens säkerhet. Slutsatsen blir att denna lag inte följer amerikanskt mönster.

Punkt 3. Speakertexten till bilder på president Tubman – där han bland annat åker bil eskorterad av ett antal motorcyklar – lyder:

Här mottar han – i skydd av en imponerande personlig livvakt – sina undersåtars hyllning inför en tremånaders rekreationsresa till Schweiz.

På hamnkajen har samlats en stor del av den härskande klassen i landet. En av de uppvaktande, landshövdingen av Nimba, kommer Ni att möta senare i programmet.

Kritiken gäller för det första livvakten:

Någon imponerande personlig livvakt brukar Tubman inte ha. Motorcykeleskorten vid sådana här tillfällen har, liksom musikkåren, till syfte att sätta färg på evenemanget på samma sätt som brukar ske vid statsbesök till exempel här i Sverige.

För det andra gäller den längden på presidentens utlandsresa som »varade inte tre månader utan mindre än två och upptogs till stor del av ämbetsplikter«.

För det tredje kritiserar uttrycket »Landshövdingen av Nimba« som osakligt. Det framgår inte varför detta uttryck skulle vara felaktigt, men tydligen anses uttrycket konnotera monarki och därmed antyda att landshövdingen är en despot.

Svar: Källan till uppgifterna om Tubmans resa, dess längd och motorcykeleskorten var hämtade ur den officiella tidningen. Uttrycket »landshövdingen av Nimba« har endast använts som synonym för formuleringen »landshövdingen i Nimba«.

Punkt 4. Speakertexten:

I motsats till flertalet andra afrikanska stater har det i det här landet inte förekommit någon politisk eller social revolution. Demonstrationer mot regimen förekommer inte, inte heller finns någon organiserad opposition. De enda oppositionsytt-ringarna – strejkerna – har hittills slagits ner, hänsynslöst och effektivt.

Kritik: Gränges hänvisar till olika källor som säger att Liberia under Tubman genomgått revolutionerande framsteg. Påståendet att alla strejker har slagits ner sägs vara oriktigt. Den första strejken ägde rum 1963 på en av Firestones plantager. Den bilades genom att arbetarna fick en löneökning. Punktstrejker hos Lamco 1963 slogs inte heller ner utan resulterade i förhandlingar.

Svar: Grängesbergsbolaget använder i motsats till programmakar-

na ordet »revolution« i överförd mening. Tubman har åstadkommit stora framsteg. Däremot är Liberia ingen demokrati.

Kommentar: Publiceringskommittén ger Gränges rätt i att alla strejker inte hade slagits ner.

Punkt 5. Speakertexten till dystra bilder från det s. k. Unification Camp lyder:

Då den första fasen i denna industrialiseringsprocess var tillända och företaget började ge avkastning, ja, då upphörde samtidigt arbetstillfällena för tusentals liberianer, som deltagit i uppbyggnaden. Efter klassiskt mönster har det uppstått ett omfattande proletariat i skuggan av Lamcoprojektet.

Kritik: Beskrivningen av Unification Camp är felaktig. I själva verket är Unification Camp resultatet av upprepningen av ett annat läger

som byggnadsfirman helt okontrollerat låtit växa upp i anslutning till sin förläggning. ... Genom att medverka till flyttningsbidrag och att tillskapa en ny stadsdel, Unification Camp, med stadsplan och byggnadsstadga, vatten och elektricitet, och renhållning lyckades företaget få till stånd att helt röja bort den gamla slummen. ... Där bor nu ca 3–4.000 människor varav flera sysslar med servicenäringsverksamhet. Där finns säkert också arbetslösa. Men det torde snarare vara en mönstertyp än ett slumläger med vatten och elektricitet för 9.000 arbetslösa.

Svar: Bostadsområden där arbetslösa anläggningsarbetare samlas är ingenting som speciellt utmärker Lamco, men det hade varit fel att förbigå detta problem i ett program om vad som sker vid en industrialiseringsprocess. Invånarna i Unification Camp har »synnerligen små utsikter att fungera på ett tillfredsställande sätt enligt

det samhällsmönster, till vilket de en gång anpassats».

Punkt 11 innehåller allvarliga anklagelser mot programmakarna.
Speakertexten:

Alla arbetare är – enligt chefsläkaren på platsen – klart undernärda med avseende både på kalorier och vitaminer. Detta är ett svårt handikapp i det ofta tunga och hårda arbetet. Någon utspisning av arbetare på Lamcos bekostnad existerar inte.

Kritik:

Påståendet att alla arbetare enligt chefsläkaren på platsen är klart undernärda innebär en direkt förfälskning av chefsläkarens, Dr Björn Thomsens, uttalande. ... Det svar han själv får tillfälle att ge i TV-programmet avges på en annan fråga än den som speakertexten anger. Doktor Thomsen talar här icke om någon undernäring bland Lamcos arbetare utan om den allmänna undernäringen i landet utanför Lamco-området.

Kommentar: Beskyllningen var felaktig. Thomsen hävdade visserligen i en skrivelse att han bara hade uttalat sig allmänt om förhållandena i Liberia. Men när man spelade upp hela bandet visade det sig att han faktiskt uttalade sig om Lamcoarbetarna. Grängesbergsbolaget tog genast tillbaka anklagelsen.

Punkt 16. Nu kommer man in på själva strejken. *Speakertexten:*

Lamcoledningen hade redan kvällen innan nåtts av rykten om vad som skulle inträffa. Strejken betraktades som olaglig och därför rekvirerades en trupp soldater till Nimba.

Kritik:

Soldater, eller snarare gendarmer, sändes efter Lamco-led-

ningens hemställande av den liberianska länsstyrelsen till platsen, *icke* därför att strejken betraktades som olaglig såsom det i programmet påstås, utan för att förstärka de otillräckliga resurserna för ordningens upprätthållande i gruvområdet.

Svar: Att militärens syfte var att upprätthålla ordningen »rimmar icke helt med de faktiska omständigheter som iaktogs av reportageteamet«. Läget var lugnt före strejken. Inget våld förekom, och ingen panikstämning rådde. Ändå skickade man efter en fullt stridsutrustad bataljon på 300 man. De strejkande uppfattade militärens närvaro som ett led i försöken att få dem att återgå till arbetet. Och befälhavaren sade själv att det handlade om att bryta strejken.

Kommentar: I en intervju med den överste som förde befälet för soldaterna använde denne faktiskt uttrycket »strike breaking unit« om sin trupp.

Punkt 20 behandlar en för Gränges känslig fråga, nämligen vem som betalade soldaterna. *Speakertexten:*

Eftersom militären gjorde tjänst åt Lamco begärde – och fick – soldaterna lön av Lamco, som också svarade för deras utspisning.

Kritik: Soldaterna fick inte lön av Lamco, de fick logi och kost »vilken senare utbyttes mot kontant kostersättning«.

Svar:

Reportagegruppen var närvarande när löjtnanten i Ganta-förbandet vid lunchtid på lördagen bad direktör Wijkström om kontant ersättning. Direktör Wijkströms besked till löjtnanten var att de 40 soldaterna skulle få 50 c per man och dag och de båda officerarna 1,5 dollar.

Publiceringskommittén kommenterar: »Grängesbergsbolaget har upplyst om att den i samband med strejken tillkallade militärstyrkan icke erhöll *lön* av Lamco utan logi och kost, vilken senare utbyttes mot kotersättning.« På den punkten ger alltså kommittén Gränges rätt.

Punkt 27 behandlar den händelse som blev allra mest omdebatterad – den avskedade Lamcoarbetaren Robert Jacksons vräkning. I reportaget skildras utförligt hur Jackson och hans familj lastar upp sitt bohag på en lastbil, hur de far bort, och hur de till slut lämnas vid vägkanten. *Speakertexten*:

Ute i bushen stannar lastbilen. Robert Jacksons femåriga tjänst för Lamco är definitivt slut. ...

Soldaterna har gjort sitt. I mörkret fick Robert Jackson och hans familj klara sig på egen hand.

Kritik:

Såsom en uppmärksam iakttagare kan finna på TV-bilderna stannade bilen i verkligheten i närheten av bebyggelse. Jackson och hans familj torde ha avlastats omkring kl 15, i varje fall i god tid före mörkrets inbrott.

Svar:

Avlastningen av familjen Jackson ägde ej rum kl 15. Lastbilen var framme ca kl 17.30. Innan bilen lämnade platsen hade mörkret fallit så att föraren måste tända bilstrålkastarna, vilket framgår av reportagets bilder. ... Familjen vandrade därefter i totalt mörker längs en stig några hundra meter in i bushen till ett hus där man lyckats hyra ett rum. Producenten följde med på denna promenad men mörkret tillät ingen fotografering.

Vräkningen skedde ett bra stycke utanför staden Sanni-

quellie och någon »bebyggelse« annat än något enstaka hus fanns ej i närheten.

De övriga punkterna är av liknande karaktär.

I programmet sägs att president Tubmans palats är »ett unikum i fråga om lyx och överdåd«. Gränges hävdar däremot att palatset inte alls är unikt och att kostnadsökningen är att jämföra med »motsvarande förhållanden vid ombyggnaden av Operakällaren i Stockholm«.

I programmet sägs att de utländska tjänstemännen, mest svenskar, har en högre levnadsstandard i Liberia än i hemlandet. Gränges vill hellre jämföra med andra utländska tjänstemän i Liberia, exempelvis Sidas anställda. I så fall har de Lamcoanställda ingen särställning.

I programmet sägs att arbetarlönerna är låga, medan Gränges anses att Lamco är ett höglöneföretag efter afrikanska förhållanden. Enligt programmet skulle arbetarna länge ha varit missnöjda med sina löner, vilket Gränges förnekar, medan Ivre hänvisar till intervjuuttalanden som uttrycker missnöje.

I programmet påstås att landshövdingen gjorde en »styrkedemonstration« i arbetarkvarteren. Enligt Gränges var det dock ingen styrkedemonstration utan bara en bilfärd genom arbetarkvarteren för att förklara president Tubmans skrivelse. Enligt Gränges »föregicks och efterföljdes han av en militärbil«, men enligt Ivar Ivre ledsagades han av flera tunga militärfordon fullastade med soldater och vapen. Av bilderna i reportaget framgår att det handlade om flera fordon.

Det råder också delade meningar om huruvida den militära aktiviteten i Nimba kunde kallas »belägringen«, om fackföreningslokalen hade varit »omringad« av militär eller inte, och om Lamco hade ett eget »polishus« eller bara en »vaktstuga« och så vidare.

De 29 punkterna – slutsatser

Det i efterhand mest frapperande i denna polemik är Gränges-

bergsbolagets stingslighet när det gäller triviala detaljer. Man hakar upp sig på formuleringar som att strejken »förklarats olaglig« eller att landshövdingen sades vara landshövding »av« i stället för »i« Nimba, man förnekar att presidentens livvakt var »imponerande«, man lägger vikt vid om presidentens semesterresa varade i två eller tre månader, man reagerar mot ordet »polishus« och hävdar att det var en »vaktstuga«.

I ett fall kom triviala detaljer att spela en ganska stor roll i debatten, nämligen i beskrivningen av omständigheterna kring Robert Jacksons vräkning. Det har naturligtvis ingen större betydelse om han sattes av i »bushen« eller i närheten av bebyggelse eller om det skedde klockan 15 eller klockan 17.30. Det väsentliga är att han och hans 29 olyckskamrater med familjer vräktes och transporterades bort från Lamcos område. Men bilderna på Jackson och hans familj var gripande, och massmedierna uppmärksammade fallet. I kvällspressen förekom stora reportage om Jackson och hans vidare öden.

Den uppmärksamhet som fallet Jackson fick kan ha haft som effekt att intresset drogs bort från väsentligare frågor. Holmsen och Mannerheim betonar den aspekten i sin Lamcokritiska bok *Lamco:s Liberia* (1967):

Från början gällde diskussionen en principfråga: skall ett företag lösa en strejksituation genom att med hjälp av militär och säkerhetsofficerare med en timmes varsel avskeda och vräka strejkande arbetare utan att ens försöka ta reda på varför de strejkar? ... Senare har diskussionen kommit över på irrelevanta detaljer: vart kördes en av de 32 uppsagda, [De var 30, min anm.] hur såg slutstationen ut? Jacksons och de övrigas situation skulle ju ha varit likadan, om de så hade lämnats mitt inne i Monrovia.

Den uppmärksamhet fallet Jackson väckt har tjänat som en dimridå för de andras öden. Det finns ingen möjlighet att få reda på hur det gick till när de övriga 31 vräktes och vad som därefter hände med dem. (A.a., 24)

Ett annat exempel på hur detaljer tenderade att skymma bort en väsentlig fråga är beskrivningen av Unification Camp. Från Grängeshåll var man upprörd över att detta område, där man hade dragit in el och vatten och som man betraktade som ett mönsterläger, beskrevs som en deprimerande slum. Men reportageteamets poäng är en annan. Vad som sägs i programmet är att en mängd människor lockades till Lamco i uppbyggnadsskedet men att de sedan blev överflödiga, inte hade någonstans att ta vägen och blev kvar i trakten. Detta fenomen är inte unikt för Lamco utan torde gälla alla motsvarande företag i u-länder. Den aspekten kom bort i polemiken.

Det mest kontroversiella var ändå beskrivningen av hur strejken hanterades. Att sätta in militär för att bryta en strejk, vild eller inte, strider mot gängse praxis inte bara i Sverige utan också i andra länder. Detta förklarar varför Gränges var så angeläget att framhålla att soldaternas uppgift bara var att upprätthålla ordningen, att de inte genomförde några styrkedemonstrationer, att de inte belägra-

Gruvarbetaren Robert Jackson med familj transporteras bort från Nimba för att sättas av »ute i bushen«.

de fackföreningslokalen, att de inte betalades av Lamco. Det torde vara svårt eller omöjligt att avgöra vilka Lamcos verkliga motiv var. Delfrågor som hur stor militäreskort landshövdingen hade är lättare, men inte alltid lätta, att besvara.

Gränges försvarade emellertid inte bara sig själv utan också regimen i Liberia, vilket kanske var ett misstag. Att beskriva Liberia som en demokrati vars författning liknar USA:s och att jämföra president Tubmans palats med Operakällaren i Stockholm är föga trovärdigt och inte heller någon effektiv försvarslinje. Genom att solidarisera sig med Tubmanregimen riskerade Gränges att få klä skott för missförhållanden som man inte var ansvarig för. (Torsten Gårdlund är för övrigt betydligt mera kritisk mot förhållandena i Liberia i sin Lamcovänliga bok *Lamco i Liberia*.) Dåvarande radiochefen Olof Rydbeck ger i sina memoarer följande kommentar:

I rättvisans namn bör därutöver sägas att den försvarslinje som varit den naturliga för Gränges var stängd för dem. De kunde inte offentligen säga att så här går det till i Liberia under president Tubman; vi gör så gott vi kan, men gränserna för våra möjligheter att på ett mera humant sätt handskas med en sådan här strejk sätts av honom. (Rydbeck 1990, 212–213)

Det må vara att Gränges inte ansåg sig kunna gå så långt, men Gränges hade knappast någon anledning att försvara snart sagt allt den liberianska regeringen gjorde.

I programmet gjordes en hel del jämförelser, såväl explicita som implicita. En del av Gränges indignation kan förklaras med att man ansåg att jämförelserna var missvisande. Andra typer av jämförelser hade kanske givit en annan bild. Förhållandena i Liberia beträffande demokrati, arbetsmarknadslagstiftning etc. jämförs inte med förhållandena i andra afrikanska stater eller i andra länder, anmärker Gränges. President Tubmans palats sägs inte vara mer påkostat än andra afrikanska potentaters residens, arbetarnas löner borde ha jämförts med lönerna på andra håll i Liberia eller i

Afrika som helhet, de svenska tjänstemännens levnadsstandard borde ha jämförts med den standard andra utlänningar i Liberia lever på i stället för med de liberianska arbetarnas.

Om levnadsstandard kanske kan sägas vara något relativt är däremot undernäring ett mera objektiva fenomen. Därför var det inte bara etiskt utan även sakligt viktigt för TV-teamet att besvikelserna för intervjuförfälskning kunde tillbakavisas beträffande Lamcoarbetarnas undernäring.

Undersökande journalistik eller propaganda?

Att *Svart vecka i Nimba* inte är något opartiskt program torde ha framgått. Det ansåg ju inte heller Radionämnden, trots att den friade programmet. Men, menar jag, det är inte heller frågan om något indoktrinerande propagandastycke. Tendens är nämligen, som både publiceringskommittén och Radionämnden framhöll, oundviklig i program av denna typ. Om debatten om den 29 punkterna bevisar något, så är det att en dokumentär av denna typ inte kan vara opartisk. Det viktigaste skälet är

- händelseförloppet. Strejken som sådan var negativ ur Lamcos synvinkel. Att den rådde inträffa just när TV-folket var på plats var en slump, men man kan knappast förebrå dem för att de bevakade händelsen.
- perspektivet. Programmakarna valde att fokusera på de liberianska arbetarna, inte på företaget och svenskarna. Sådant perspektivall, »vinkling«, är oundvikligt. På motsvarande sätt torde de tidigare sända programmen med företagsvinkel vara partiska åt motsatt håll.
- att en del påståenden mera torde handla om tolkning än om beskrivning. Orsaken till att militär inkallades är ett exempel.
- jämförelserna. För jämförelser finns inte något neutralt kriterium.
- ordvalet. Speakertexten tar vid flera tillfällen mer eller mindre tydligt ställning. Men de exempel som citerats visar enligt min

- mening hur omöjligt det hade varit att uttrycka sig neutralt.
- användandet av bilder för att skapa kontrast mellan å ena sidan Lamcotjänstemännen och den liberianska överklassen och å andra sidan arbetarna. Detta kan diskuteras, men bilderna måste ju hanteras på något sätt. Och en positiv bild är lika partisk som en negativ.
 - bilderna av beväpnade soldater, av den bundne fackföreningsledaren, av Robert Jacksons vräkning. Dessa bilder var uppenbart negativa för Lamco, och det var också de som väckte störst uppmärksamhet och som verkade mest övertygande på dem som kommenterade programmet i pressen.

Veckans Affärers kommentar är belysande (13/10 1966). Tidningen kritiserar programmet och säger att det var starkt tendentiöst, att sammanklippningen av bilder var agitatorisk, att bara de missnöjda kom fram i intervjuerna, att kommentarerna var sarkastiska. Men ändå

fanns det en ofrånkomlig sanning i reportaget. Bilderna av den kedjade fackföreningsledaren och familjerna som avskedades och förpassades ut i bushen dröjer envist kvar på näthinnan. Det är vittnesbörd som inte går att bortförklara, dokument som svårligen låter sig motbevisas.

Det är huvudsakligen två faktorer som gör att *Svart vecka i Nimba* trots sin partiskhet inte bör karakteriseras som indoktrinerande. För det första sammanhanget. Lamco hade fått god publicitet tidigare, och därför innebar ensidigheten i detta program snarast att en tidigare obalans motverkades. För det andra ledde programmet till en livlig debatt som åtminstone delvis handlade om väsentliga sakfrågor. Mera om debatten nedan.

Varför reagerade då Gränges så starkt?

Svart vecka i Nimba var inte unikt. Samhällskritiska program hade gjorts tidigare. Däremot hade det privata näringslivet dittills kommit lindrigt undan. Kanske var det därför man var så känslig.

Så tolkar i varje fall Olof Rydbeck saken i sina memoarer. Han skriver att

de svenska storföretagen och näringslivets företrädare i allmänhet var ovana vid att granskas av media, särskilt etermedia, och hyste en allmän misstänksamhet mot dem och deras intentioner. Företagen var inte vana vid att betraktas som viktiga samhällsinstitutioner av vilka man kunde begära öppenhet. (Rydbeck 1990, 213)

Till saken hör den positiva behandling som Lamco tidigare fått. Staffan Tjerneld skriver i Expressen (16/10 1966) om »Myten om Lamco« som har »utformats och spritts av tjänstvilliga skribenter som följt den uppgjorda rundan till Nimba i bolagets regi«. Den myten har nu »kolliderat med verkligheten«, anser Tjerneld.

Debatten om Lamco

Svart vecka i Nimba gav upphov till en livlig debatt i pressen. En seminarieuppsats i statskunskap som analyserar denna debatt kommer fram till att sakförhållandena i Liberia snart förlorade i intresse och att diskussionen mest kom att handla om TV-programmen och Sveriges Radios agerande. (Alsén 1967) Men medieperspektivet dominerade inte. 91 ledare diskuterade TV-programmen, 74 frågor om förhållandena vid Lamco och 21 den generella frågan om privata investeringar i u-länder. Sakfrågorna fick alltså ett rejält utrymme i debatten.

De allra flesta tidningar anser att programmet är tendentiöst. Det gäller även den socialdemokratiska pressen, men där tror man i allmänhet att sakinnehållet i stort är riktigt. Tidningarnas åsikter följer i stor utsträckning partilinjerna. Högertidningarna är mest Lamcovänliga och kritiska mot TV-programmen, de socialdemokratiska tidningarna däremot mest kritiska mot Lamco och positiva till programmet, medan folkpartipressen är splittrad i sina åsikter.

Det som diskuteras mest är familjen Jacksons vräkning, som kom att bli en symbol för TV:s förvanskning av verkligheten. »Själva stridsäpplet är om familjen vräktes i bushen eller i en stad«, skriver uppsatsförfattaren. Svenska Dagbladet och Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning anser att påståendet att vräkningen ägde rum i bushen är en bluff, och Vestmanlands Läns Tidning tror att om bara kameravinkeln hade ändrats hade tittarna kunnat skymta ett »egnahemsområde«. Blekinge Läns Tidning skriver om vräkningsepisoden att Sveriges Radio ville uppnå en starkare effekt på tittarna på sanningens bekostnad.

Grängesbergschefen Erland Waldenströms krav att ostört, i ett eget program, få redogöra för sin syn på Lamco behandlas i flera tidningar. Några, som Expressen, Nya Wermlands-Tidningen, Vestmanlands Läns Tidning och Blekinge Läns Tidning, visar påfallande stor förståelse för kravet, och ännu flera tidningar förordar utvidgad genmälesrätt.

Lamco och dess verksamhet behandlas också ganska utförligt. Diskussionen gäller främst företagets möjlighet och skyldighet att påverka förhållandena i Liberia. Högertidningarna och en del av folkpartitidningarna betonar svårigheten med en sådan påverkan. Det är viktigt för Lamco att anpassa sig till landets villkor, säger de. Det går inte att jämföra förhållandena i ett u-land med dem i ett högindustrialiserat land som Sverige. Den liberala Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning kallar till och med försök att påverka förhållandena i ett land som Liberia för »nykolonialism«.

De socialdemokratiska tidningarna och några av de folkpartistiska accepterar däremot inte att ett företag som Lamco ställer sig lojalt med regimen i Liberia. Ett företag som etablerar sig utomlands ska ha ett omfattande ansvar för de människor vars förhållanden man ändrar på ett genomgripande sätt, anser de. Lamco är så stort att det bör ha möjligheter att påverka förhållandena i landet. Framför allt de socialdemokratiska tidningarna framhåller det oacceptabla i att militär inkallades och att man försökte lösa konflikten genom gripanden och avskedanden.

Några ledare tar också upp den allmänna frågan om investering-

ar i u-länder. Alla tidningar utom den kommunistiska Ny Dag är eniga om att det är u-hjälp när ett företag investerar i ett u-land. Men de socialdemokratiska tidningarna har starka reservationer. Också några folkpartitidningar framhåller att investeringarna måste göras med ansvar för de människor som berörs.

Det framgår alltså av denna undersökning att även om debatten tenderade att kantra över från att gälla sakfrågorna till att handla om programmets kvalitet, så skedde detta inte. Trots att programmet diskuterades något mera än sakfrågorna så kom dessa inte bort. Tvärtom, centrala frågor om företagsetablering i allmänhet och Lamcos i synnerhet kom upp på dagordningen.

Därtill kommer att Lamcoprogrammet inspirerade till två debattböcker med helt olika tendens. Professorn i internationell ekonomi Torsten Gårdlund skrev den Lamcovänliga *Lamco i Liberia* och två medlemmar av den radikala föreningen Unga filosofer, Ylva Holmsen och Johan Mannerheim, skrev den starkt Lamcokritiska *Lamco:s Liberia*.

Slutsatser

Sammanfattningsvis kan konstateras att *Svart vecka i Nimba* är ett rejält, om än partiskt, reportage. Från 90-talsperspektiv är det föga upphetsande. Man kan betrakta det som ett dokument från den idylliska tid då bilder på en familj som vräktes från sitt hem kunde väcka indignation i Sverige.

Jag anser också att *Svart vecka i Nimba* fick positiva effekter. Av allt att döma var det i stora drag sakligt. Det var däremot inte opartiskt utan starkt kritiskt mot Lamco. Men det viktigaste är att det gav upphov till en debatt som visserligen tenderade att gå snett men som ändå i stor utsträckning kom att handla om väsentliga sakfrågor.

1955–1970. Slutsatser

ÅREN 1955–1970 innebar stora förändringar för de svenska etermedierna. I och med TV-mediets genombrott öppnades nya möjligheter men skapades också nya problem. Principer bröts mot varandra, framtiden föreföll öppen. Sådana situationer brukar främja debatt, och så var även nu fallet. Till saken hör att Sveriges Radio var infamt påpassat av pressen, av tittarna, av politikerna, av folkrörelserna, av näringslivet. Man var därför tvungen att kunna motivera sitt agerande, vilket ytterligare skärpte argumenteringen. Debatten om etermedierna var därför under denna tid livligare och mera sofistikerad än den hade varit under de föregående åren. Kanske var den också mer nyanserad än den kom att bli i 70-talets polariserade samhällsklimat.

Det är nog ingen överdrift att säga att det framträdde en ny syn på etermediernas uppgift, en omtolkning av public service-begreppet. Jag vill till och med påstå att en ny ideologi, grundad i medborgarprincipen, växte fram. Detta framgår när man studerar de aktörer som har behandlats, Lis Asklund, Roland Hjelte, Ivar Ivre, Per Persson, Olof Rydbeck, Herbert Söderström, Lars Ulvenstam. Tunga instanser som Radionämnden och 1960 års radioutredning stödde också den nya ideologin. Denna kan sammanfattas i följande punkter:

- En ny form av journalistisk professionalisering genomfördes. Olof Rydbeck hade visserligen själv ingen journalistisk erfarenhet. Men av dem som i konkret programverksamhet genomförde de nya principerna var det övervägande flertalet journalister, anställda vid Sveriges Radio. Den tiden var förbi då de uppmärksammade

programmen gjordes av utifrån inhyrda författare.

– Självtändighet gentemot både staten och den privata sektorn. Denna självständighet symboliseras väl av Ekots revolt mot vetorätten 1956. Behandlingen av koalitionsfrågan innebar en självständighetsförklaring gentemot staten, behandlingen av tidningsaffären gentemot både näringslivet och facket. Att det i praktiken inte var lätt att upprätthålla självständigheten framgår om inte annat av Olof Rydbecks memoarer. Men att det var frågan om en ideologisk nyorientering är uppenbart.

– Man höll fast vid principen om opartiskhet. Detta har samband med att de debattörer jag har studerat alla accepterar Sveriges Radios monopol på etersändningar. I en sådan situation skulle en konsekvent partiskhet från etermediernas sida innebära maktmissbruk, och särskilt TV-mediet uppfattades som ett mycket starkt maktinstrument.

Men opartiskhetsprincipen modifierades. Det var inte längre möjligt för makthavare att utnyttja den för att slippa uttala sig. Enskilda program som de om Eugeniahemmet och Lamco kunde innebära klara ställningstaganden. Man var också medveten om hur problematisk opartiskhetsprincipen är, det framgår inte minst av 1960 års radioutredning och av de tre debattböcker som jag har studerat. Kontroversen kring Lamcoprogrammet och Gränges 29 punkter ger en konkret illustration av hur omöjligt det är att vara strikt opartisk i en TV-dokumentär.

– Opartiskheten kombinerades således med öppenhet inför det kontroversiella. Idealet var en seriös samhällsinformation som inte väjer för kritik av de makthavande men som slår lika hårt åt alla håll. Medborgarna skulle informeras även om obehagliga saker, och både offentliga och privata intressen skulle kritiskt granskas. Detta är innebörden i Ekots vetobrott och i »skjutjärnsjournalistiken«. Programmet om Eugeniahemmet ledde till konflikt med statliga myndigheter – inklusive medicinalstyrelsen som en gång hade hjälpt Ludvig Nordström. Och *Svart vecka i Nimba* innebar att televisionen tog strid med det privata näringslivet.

– I och med att man tog upp brännbara ämnen stimulerade

man också till debatt. Under denna tid blev kontroversiella program ofta mycket uppmärksammade. Programmen om Eugeniahemmet och om Lamco är båda exempel på hur enstaka program kunde leda till livlig diskussion, i pressen, i böcker, ja även i riksdagen. Av de debattörer jag har behandlat är det främst Lars Ulvenstam som framhåller betydelsen av debatt. Men tanken finns också på andra håll, exempelvis i 1960 års radioutredning.

– En av de frågor som diskuterades mest och som framstod som mest problematiska var mångfalden. Olof Rydbeck beskriver i sina memoarer hur han ogillade konformismen i de svenska massmedierna och ville bryta den. 1960 års radioutredning framhåller också, liksom Ulvenstam och andra debattörer, vikten av mångfald.

Men hur skulle tillvarons alla aspekter kunna presenteras i de få kanaler som stod till buds? Och hur skulle mångfalden kunna kombineras med den balans mellan olika parter som opartiskheten krävde? Mångfaldsprincipen visade sig vara – mångfaldig. Den innebar bland annat att

- specialintressen hos olika lyssnar- och tittarkategorier skulle tillfredsställas.
- särmeningar inom de politiska partierna och de stora organisationerna skulle få komma fram.
- nybildade åsiktsriktningar skulle presenteras.
- frågor där de politiska partierna var ense skulle diskuteras och ifrågasättas.

Herbert Söderström och Lars Ulvenstam beskriver med utgångspunkt från sina egna erfarenheter hur svårt det är att kombinera balans med mångfald. När vänstervindarna började blåsa allt hårdare blev dessutom frågan om vilka som skulle räknas som parter kontroversiell. Olof Rydbeck mobiliserade sålunda demokratikravet för att bortdefiniera Vietnamrörelsen som legitim part, vilket ledde till hårda konflikter inom företaget.

- Området för odiskutabel konsensus, »citadellet«, krympte.

Olof Rydbeck själv ville inskränka det till den demokratiska »överideologin«, debattörer som Herbert Söderström och Lars Ulvenstam ville minska det ytterligare.

– Målkonflikten mellan opartiskhet och personligt engagemang accentuerades i och med att försiktigheten släppte. Att detta kunde vara problematiskt och smärtsamt för de enskilda producenterna framhålls värtaligt av Lars Ulvenstam. Denna konflikt ställdes på sin spets i kontroverserna kring *Den svenska fattigdomens betydelse*.

Naturligtvis innebar inte detta ett totalt genombrott för de nya tankarna. Den traditionella paternalism som förespråkade hut, hyfs och god smak var inte död. Ännu i början av 60-talet var det otänkbart att ett statsråd svor i radion. Och det finns ett paternalistiskt drag i 1960 års radioutredning.

Det fanns också en progressiv paternalism, en elitism som stod för den upplysta opinionen, som ville stå i demokratins och framstegets tjänst. Denna progressiva paternalism hade sina rötter i Yngve Hugos folkbildarideal. Senare skulle den utvecklas – eller om man så vill urarta – till det sena 60-talets och det tidiga 70-talets »vänstervridning«. Lars Ulvenstams variant är ett slags politiskt radikal elitism som han försöker kombinera med opartiskhet. I mildare form kan man spåra den progressiva paternalismen i Per Perssons ambitioner att skapa intresse för politiska frågor hos människor som inte från början är engagerade.

Åtskilliga kontroverser om enskilda program kom att gälla frågan om de stimulerade till konstruktiv debatt eller om de var propagandistiska och indoktrinerande. Det gäller de två program jag har studerat närmare, de om Eugeniahemmet och Lamco, men det finns åtskilliga andra exempel. Kontroversen mellan Olof Rydbeck och John Sune Carlson förefaller exempelvis bygga på olika uppfattningar i denna fråga. De som försvarade Carlson resonerade i termer av journalistisk frihet, medan Rydbecks påfallande hårda agerande förefaller bero på att han uppfattade programmet i fråga som så agitatoriskt att det hamnade utanför den demokratiska konsensus.

Det är således inte alltid lätt att avgöra om den radikalisering som växte fram under slutet av 60-talet innebar en utvidgning av den professionella ideologin eller om den var ett utslag av politisk agitation. Man kan tolka »vänstervridningen« så att nya otämjda aktörer släpptes in på debattarenan, inom ramen för den grundläggande demokratiska konsensus. Men man kan också se den som ett försök att styra opinionen åt vänster, som att vänstern inte bara ville in på arenan utan också erövra hegemonin, inta citadellet.

Den nya professionalismen såg inte någon större motsättning mellan kundprincipen och medborgarprincipen. Tvärtom fanns det på sina håll en litet naiv tro på att svenska folket hungrade efter kultur och samhällsinformation. Entusiasm inför mediets möjligheter präglade inte minst synen på televisionen. Radioutredningen visar tydligt prov på detta, när den tror att etermedierna ska bidra till den sociala utjämningen. Och när Per Persson motiverade sin syn på nyhetsförmedlingen har detta kunnat tolkas – enligt min mening dock delvis felaktigt – som att han ville tillfredsställa publikens efterfrågan och inget annat.

Medvetenheten om det komplicerade i monopolsituationen och om de mållkonflikter som den ledde till var som vi sett hög både inom och utanför Sveriges Radio. Mot slutet av 60-talet polariserades motsättningarna allt mer, men de verkligt hårda konflikterna tillhör 70-talet.

Varför slog dessa nya tankar igenom just under 50- och 60-talen? Orsakerna är naturligtvis flera, men jag vill särskilt peka på en omständighet. Om den föregående epoken hade varit orolig och krisfylld, var denna tid osedvanligt trygg och stabil. Det var socialdemokratins skördetid, »rekordåren«, med ständigt stigande levnadsstandard och ökad social trygghet. Den nationella konsensus som man hade eftersträvat under mellankrigstiden var nu till stora delar uppnådd. I en sådan situation har man råd att tolerera kritik och avvikande åsikter. Inte bara etermedierna utan hela samhället präglades av brytning med det gamla traditionalistiska överhetskommunitet, uppbrott från gamla positioner, modernisering. Sveriges Radio följde helt enkelt med sin tid.

1970–1977. Striden om vänstervridningen

I SVERIGES RADIOS historia är den första hälften av 70-talet en betydligt mörkare och hårdare period än 60-talet. Dels karakteriseras perioden av svåra konflikter om programmets innehåll, deras påstådda »vänstervridning«. Dels utmärks den av besparingar och inskränkningar.

Egentligen börjar epoken redan i december 1969 i och med den s. k. kanalklyvningen, då den andra televisionskanalen startade. I samband med denna reform delegerades programansvaret, som tidigare legat hos radiochefen, till cheferna för radio- och TV-kanalerna. Den nye radiochefen, Otto Nordenskiöld, som tillträdde i september 1970, var inte heller lika kraftfull som Olof Rydbeck. I den offentliga diskussionen blev cheferna för de nya kanalerna, Håkan Unsgaard i TV 1 och Örjan Wallqvist i TV 2, nästan lika kända och kontroversiella som radiochefen. De båda TV-kanalerna stod självständiga i förhållande till varandra och skulle verka i »stimulerande tävlan«.

Den ur ideologisk synvinkel intressantaste aspekten på 70-talet är kontroverserna kring den s. k. vänstervridningen. Som vi har sett radikaliserades både radion och televisionen under 60-talets slut. Denna tendens accentuerades ytterligare under 70-talet. Inte minst viktigt var att starten av TV 2 innebar nyrekryteringar av till stor del unga och radikala medarbetare. TV 2 kom därför att bli »den röda kanalen«, medan TV 1 uppfattades som mindre radikal. Men, som vi ska se, några av de mest kontroversiella programmen sändes i TV 1 och stöddes uttryckligen av kanalchefen Håkan Unsgaard.

De kontroversiella programmen var av olika slag. Vietnamkriget tillhörde de heta frågorna. Över huvud taget var förhållandena i tredje världen uppmärksammade, både i nyhetsprogram och i dokumentärer. Men de största kontroverserna rörde kring program som handlade om svenska förhållanden.

Vänstervridningen ledde till skarpa reaktioner från näringslivet, från folkrörelserna, från de politiska partierna. Antalet ärenden hos Radionämnden tredubblades i början av 70-talet. Antalet fällda program ökade, och de fälldes framför allt för att de inte levde upp till kravet på objektivitet.

Så småningom ebbade vänstervågen ut. Den senare delen av 70-talet var en ganska lugn period. Enligt Furhammar var det sena 70-talets television »försiktig och lite anonym, med dåliga resurser, anställningsstopp, stukat självförtroende och falnad glöd«. (Furhammar 1995, 192)

Om 60-talet hade varit en expansionens epok blev 70-talet besparingarnas.

Sveriges Radios expansion nådde sin kulmen i och med starten av TV 2 och de omfattande nyrekryteringar som denna förde med sig. Men redan 1970 tillsattes en intern utredning inom Sveriges Radio, den s. k. översynsutredningen, med uppdrag att föreslå besparingar. Sådana genomfördes också. 1974 vidtogs ytterligare kraftiga nerdragningar av Sveriges Radios anslag. Och, som Leif Furhammar uttrycker det, under resten av 70-talet tvingades Sveriges Television (liksom ljudradion) »att leva under knapphetens och onådens allra kallaste stjärnor«. (Furhammar, 120)

Det kan diskuteras om dessa besparingar enbart var ekonomiskt betingade eller om de också hade samband med missnöje med den i mångas ögon alltför radikala programpolitiken. Misstankar om att det förhöll sig på det senare sättet har framförts men är svåra eller omöjliga att kontrollera. Så mycket kan i varje fall sägas: 70-talets besparingar visar att statsmakterna genom sin kontroll över ekonomin har ett maktinstrument som *kan* användas för att tämja ett alltför bångstyrt public service-företag.

Jag ska inte göra någon samlad bedömning av programverksam-

heten under denna tid utan koncentrerar mig på två aspekter som båda är knutna till konflikterna kring vänstervridningen.

Leif Furhammar har gjort en utförlig beskrivning av TV-dokumentärerna, där han framhåller att vänstervridningen i högsta grad var en realitet. Furhammar är starkt kritisk till mycket som gjordes men kallar även de första åren av sjuttiotalet för »kulmen – men också slutet – på TV:s bästa tid i Sverige«. (Furhammar, 119) Till de absolut mest omdiskuterade och kritiserade programmen hörde också en serie dokumentärer – programserien *Från socialism till ökad jämlikhet* som sändes i TV 1 på hösten 1971. Ett annat mycket omstritt program är den satiriska pjäsen *Har du hört vad som hänt?* som sändes i TV 2 vid samma tid. Diskussionen om dessa program är intressant därför att den ställer på sin spets dilemmat mellan kravet på opartiskhet och önskemålet om stimulans till debatt. Därför ägnar jag ett kapitel åt de två »vänstervridna« programmen.

Ett viktigt led i reaktionen mot radikaliserings av radio- och TV-programmen var de undersökningar av objektiviteten i Sveriges Radios programutbud som professorn i statskunskap Jörgen Westerståhl utförde. Westerståhls undersökningar diskuterades livligt både inom företaget och i pressen och har säkerligen haft ett betydande men svårbedömt inflytande på programpolitiken. De är, anser jag, också intressanta därför att de innehåller en genomtänkt argumentering mot vänstervridningen. Studerar man de svenska etermedierna under 70-talet kommer man inte ifrån Westerståhl, och därför ägnar jag honom också ett särskilt kapitel.

Slutligen ägnar jag ett kapitel åt 1974 års radioutredning vars betänkande lades fram 1977. Denna utredning kan sägas vara slutpunkten, inte bara på 70-talsdebatten utan på hela det sätt att resonera om etermedierna som karakteriserar monopoltiden.

Två omdebatterade program

AV DET TIDIGA 70-TALETs omdiskuterade »vänstervridna« TV-program ska jag diskutera två av de mest uppmärksammade, båda från hösten 1971. Det första är den satiriska teaterpjäsen *Har du hört vad som hänt?* som sändes i TV 2. Det andra är *Från socialism till ökad jämlikhet*, en programserie om den svenska arbetarrörelsens historia som sändes i TV 1. Det första exemplet behandlas kortfattat, det andra mera utförligt.

Har du hört vad som hänt?

Har du hört vad som hänt? var en uppsättning från Fria Proteatern, författad av Gunnar Ohrlander, signaturen »doktor Gormander«. Pjäsen behandlar arbetsmarknadsfrågor i starkt kritisk ton. Framställningen är karikatyrmässigt förenklad och präglas av burleska överdrifter, för att inte säga överspel. Man försöker exempelvis inte göra de unga skådespelare som föreställer historiska personer porträttlika.

Det var framför allt en scen som väckte uppmärksamhet, den som föreställer undertecknandet av det s. k. Saltsjöbadsavtalet mellan LO och SAF 1938. Detta avtal, som kom att symbolisera samarbetet mellan arbetarrörelsen och arbetsgivarna, beskrivs i pjäsen som ett svek från arbetarrörelsens sida. I inledningen till undertecknandescenen sägs: »SAF-ordföranden Sigfrid Edström skriver i sina memoarer hur samtalen kunde föras.« Sedan får man se den skådespelare som gestaltar Edström hålla ett tal som börjar med orden: »Mina herrar, efter det vi hava suttit på det här viset i

två och ett halvt år så hava vi blivit bröder, ja, vi hava supit ihop. ...» Skådespelaren framställs som rejält berusad. Därefter kommer scenens inte precis subtila komiska poäng då LO:s ordförande, August Lindberg, i upphetsningen håller på att skriva under restaurangnotan i stället för avtalet.

Pjäsen väckte stor uppmärksamhet, inte minst i pressen, trots att den bara sågs av 4 procent av publiken – att jämföra med 15 procent för den efterföljande debatten. Kritiken koncentrerades på en detalj: August Lindberg var nykterist, och ändå sades han ha framställts som berusad. Att SAF-ordföranden Edström alldeles uppenbart framställs som kraftigt berusad väckte däremot knappast någon indignation. Programmet anmälades för Radionämnden och fälldes för osaklighet.

Omedelbart efter pjäsen följde en diskussion i *Kvällsöppet*. I denna försvarade pjäsens författare, Gunnar Ohrlander, skildringen av Lindberg. Han framhöll att »ingenstans i den här scenen så säger man att August Lindberg super«. Scenen handlar i stället om »den gemenskap som finns nedtecknad i dåvarande SAF-chefens memoarer«, och det är ur dessa memoarer replikerna är hämtade. Man försöker »avleda diskussionen från vad det handlade om«, nämligen att »dom sitter som bröder dom som borde sitta på vardera sidan«, hävdade Ohrlander.

I *Kvällsöppet* den 24 september diskuterades programmet återigen, och då framträdde August Lindbergs dotter, Maja Lindberg, och berättade om sin far. Hon betonade hans nykterism och betecknade fylleriscenen som »en fruktansvärd beskyllning«. TV 2-chefen, Örjan Wallqvist, tog tillfället i akt och framförde sitt beklagande till Maja Lindberg. Wallqvist sade också att man fått »en typisk skendebatt« och avslutade debatten med att säga att »det är mycket viktigt att man slår vakt om yttrandefriheten« men också att man inte »utnyttjar en enskild människa för att bruka eller missbruka yttrandefriheten«.

De överväganden som låg till grund för Radionämndens beslut har principiellt intresse, eftersom det handlar om synen på satir i Sveriges Radio.

TV 2-chefen Örjan Wallqvist försvarar programmet i sin inläga till Radionämnden. Han framhåller att programmet speglar en uppfattning om Saltsjöbadsavtalet som inte har varit representerad i den officiella historieskrivningen. Denna uppfattning är dock förankrad i de grupper som varit missnöjda med avtalet och dess följder, och därför är det försvarligt att den presenterades i TV. TV 2 vidtog åtgärder för att balansera partiskheten, dels varudeklarationer med trailertexter och påannons, dels *Kvällsöppet*-debatten efteråt, hävdar Wallqvist på TV 2:s vägnar.

Wallqvist framhåller vidare att publiken inte väntar sig obestridda sanningar i ett program som rubriceras som satirisk underhållning. Om samma saklighetskrav som ställs på informativa program ställs på politiska kabaréer och samhällssatiriska program blir den politiska satiren som genre omöjlig. Reaktionen mot programmet är i viss mån en generationsfråga. »Den ungdomliga och moderna spelstilen, det hårda tempot, sättet att kritisera namngivna personer på klasskampens språk, allt detta kan upplevas som främmande och frånstötande för den övriga delen av teaterpubliken.«

Beträffandesketchen om undertecknandet framhåller Wallqvist att den kan uppfattas som symbolisk. Ändå medger han att det »förvisso« är osakligt att skildra den helnyktre August Lindberg som högradigt berusad. Men i »den överdrivna form vari det sker är dock osanningen uppenbar. Den korrigeras dessutom omgående i den efterföljande debatten.« Lindbergs dotter inbjöds också att berätta om sin far, och i detta program framförde Wallqvist personligen ett beklagande att en osaklig uppgift använts om Lindberg. Därför, menar Wallqvist, har TV 2 vidtagit de åtgärder »som i princip bör inrama en politisk satir«.

Radiochefen, Otto Nordenskiöld, vill däremot inte frikänna programmet, även om hans kritik är inlindad. Nordenskiöld framhåller till en början att politiska satirer har sin givna plats i underhållningsutbudet, att det är uppenbart att samhällssatirer som utgår från bestämda politiska uppfattningar inte är opartiska och att partsbalansen därför måste tillgodoses genom andra pro-

gram. Så har skett genom en direktsänd debatt omedelbart efteråt i *Kvällsöppet*. Kravet på partsbalansering är alltså tillgodosett, anser Nordenskiöld.

Därefter går radiochefen över till saklighetskravet och ger sig in på en genrediskussion. »De medel satiren arbetar med – från förvrängning och förstoring av verkligheten till ren fabulering – gör att försök till saklighetsbedömning lätt får en subjektiv karaktär«, skriver han och drar slutsatsen att »saklighetskravet har föga relevans för en bedömning av den renodlade satiren.« Men programmet har också »lånat drag av den moderna agitationsteatern, som ofta i provokativt syfte begagnar sig av existerande personer, situationer och miljöer och dessutom insamlat källmaterial, som åberopas för att främja framställningens autenticitet«. I sådana fall måste programmen underkastas saklighetsbedömning, anser Nordenskiöld och övergår till att diskutera pjäsens sanningshalt.

Scenen med undertecknandet har en nyckelroll, framhåller Nordenskiöld och lägger stor vikt vid att Edströms memoarer inte är ordagrant citerade i pjäsen. Man kan visserligen hävda att scenen med sina burleska överdrifter är sådan att publiken bör ha förstått att det inte gick till så i verkligheten. Men man utnyttjar vad som oriktigt framställs som ett korrekt citat ur Edströms memoarer, vilket måste ses som »ett uttryck för att teatergruppen velat ge scenen en viss autenticitet«. I *Kvällsöppet* citerades däremot Edström korrekt, framhåller Nordenskiöld: »... att under förhandlingarna i Saltsjöbaden befanns det efter två och ett halvt år att de s k motparterna kunde bli mycket goda vänner. Vi blevo bröder allesamman och vi söpo ihop.« (I pjäsen löd ju motsvarande replik: »Mina herrar, efter det vi hava suttit på det här viset i två och ett halvt år så hava vi blivit bröder, ja, vi hava supit ihop.«) Men i debatten påvisades inte att det som framställdes som ett citat ur memoarerna »var en förvrängning av ett lösryckt citat och att den riktiga texten inte kan tas som utgångspunkt för en sådan bild av saltsjöbadsförhandlingarna som den teatergruppen gav«, anser Nordenskiöld. Däremot klarlades i debatten att teatergruppens bild av August Lindberg var oriktig.

Kontentan blir att saklighetskravet inte tillgodoses i pjäsen. Inslaget om undertecknandet är inte heller försvarbart från etiska synpunkter, anser Nordenskiöld och därmed Sveriges Radio.

Radionämnden framhåller i sitt utlåtande att både opartiskhets- och saklighetskravet ska tillämpas »även om tillämpningen bör anpassas till den valda formen«.

Pjäsen är inte opartisk, konstaterar Radionämnden, och »författarna har säkerligen heller inte avsett att den skulle vara det«. I flera hänseenden är den också osaklig. Scenen med undertecknandet har sålunda »uppenbarligen ingenting med verkligheten att göra«. Lindberg var nykterist, men framställs som berusad, och för övrigt är det osannolikt att de övriga undertecknarna av avtalet var berusade vid tillfället. Visserligen måste det stå klart för tittarna att en TV-pjäsa inte får tas alltför allvarligt. Men sakfelen har förstärkts genom citatet från Edströms memoarer »vilket lösryckt ur sitt sammanhang gav tittarna intrycket av att pjäsens författare haft grund för sin framställning av hur det gick till när saltsjöbadsavtalet ingicks och undertecknades«.

Radionämnden konstaterar att programmet tack vare bland annat uppföljningen i *Kvällsöppet* uppfyller kravet på balans. Däremot är programmet osakligt. Visserligen klarlades Lindbergs nykterism i *Kvällsöppet*, men om de övriga undertecknarnas nykterhet nämndes ingenting. Med hänsyn till osakligheten och med hänsyn till »att framställningen innefattade ett med tanke på omständigheterna allvarligt angrepp på person«, anser Radionämnden inte »att kravet på saklighet uppfyllts i denna del«.

Slutsatsen blir att programmet strider mot både radiolagen och Sveriges Radios avtal med staten och att det därför inte borde ha sänts.

En av nämndens ledamöter, författaren P.O. Enquist, anmälde dock skiljaktig mening. Satir kan inte bedömas ur saklighetssynpunkt på exakt samma sätt som andra program, framhåller han. Syftet med avtalsscenen var troligen inte att kritisera förhandlarnas alkoholvanor utan begreppet »ideologisk« förbrödring. Beskrivningen av Lindberg är visserligen osaklig. Men den har »med stort

I två uppmärksammade TV-program kritiserades LO-ordföranden August Lindberg för sitt samarbete med arbetsgivarna. Här ses han (t. h.) tillsammans med SAF-chefen Sigfrid Edström.

eftertryck korrigerats och tillrättalagts i de två följdprogrammen». Därför kan de tre programmen tillsammans godtas, anser Enquist.

SLUTSATSER

Det ger i efterhand ett lätt bisarrt intryck att se med vilket allvar och med vilken grundlighet man gick till rätta med en föga sofistikerad scen i en föga sofistikerad pjäs. Vi kan konstatera följande:

– *Har du hört vad som hänt?* är ett ovanligt tydligt exempel på hur en debatt kan gå snett. Syftet från pjäsmakarnas och TV 2:s sida var att ifrågasätta »saltsjöbadsandan«, samförståndet mellan LO och SAF. Det framgår av pjäsen, och det framgår av debatterna

efteråt. Men diskussionen kom nästan helt att koncentreras kring frågan om August Lindbergs påstådda berusning. Ändå framgår det inte ens klart i pjäsen om Lindberg faktiskt skulle föreställa berusad eller inte. Författaren förnekade detta, men för döva öron.

– Radionämnden och radiochefen gjorde klart att man ställde krav på såväl saklighet som opartiskhet beträffande satiriska program. Opartiskhetsfrågan löstes med den vid denna tid gängse metoden att anordna en debatt i anslutning till programmet.

Saklighetsfrågan är mer komplicerad. Berusningsscenen kan uppfattas symboliskt. Att representanterna för arbetarrörelsen och kapitalet super ihop kan tolkas som en symbol för det klassamarbete som pjäsen vill fördöma. Men scenen kan även tolkas bokstavligt. Uppenbarligen var det många som uppfattade den på det sättet.

Att det inte går att ställa samma saklighetskrav på satirer som på nyhets- och dokumentärprogram förnekas inte av någon. Men man trasslar in sig i resonemang om huruvida pjäsen ska betraktas som satir eller som agitationsteater, huruvida hänvisningen till SAF-ordförandens memoarer innebär att sanningskravet blir starkare, huruvida denna hänvisning är missvisande etc.

– En ytterligare komplikation är att berusningsscenen också kan uppfattas som en personlig kränkning av August Lindberg. Även om Lindberg själv var död så blev åtminstone hans dotter upprörd över hur hennes far skildrades.

Har du hört vad som hänt? ställer alltså frågan om satirens roll i ett public service-medium på sin spets. Satir innebär ju definitionsmässigt överdrifter och karikeringar. För att vara träffande måste den dock ha någon relation till verkligheten. Men vem är kompetent att avgöra hur denna relation ska se ut?

Från socialism till ökad jämlikhet

Programserien *Från socialism till ökad jämlikhet* sändes i åtta halvtimmesavsnitt på hösten 1971. Serien skildrar den svenska arbetarrörelsens historia från 1800-talet fram till nutiden. Produ-

centerna, Carl Slättne och Hans O. Sjöström, samarbetade vid utarbetandet av programmen med tre unga akademiker, Håkan Arvidsson, Gunnar Olofsson och Bernt Kennerström. Av viss betydelse för den kommande debatten är att alla tre var knutna till den marxistiska tidskriften Zenit. TV1-chefen Håkan Unsgaard var personligen engagerad i serien, liksom två andra chefspersoner, programråden Hans Dahlberg och Manne Stenbeck. (Unsgaard 1984, 121–125)

Programmen är upplagda så att en speakerröst berättar till illustrationer av filminslag, fotografier och teckningar från den tidsepok som behandlas. Talar speakern om en strejk får man se bilder från strejken, nämns en person får man se ett porträtt på den personen osv. I några fall används en mera avancerad bildbehandling, och de avsnitten tillhör de mera kontroversiella. Speakerns berättelse avbryts regelmässigt av intervjuer. En genomgående intervjuperson är förre finansministern Ernst Wigforss, men också ett par andra, mindre kända, av arbetarrörelsens pionjärer är återkommande inslag. Några forskare, som ekonomen Erik Lundberg och statsvetaren Leif Lewin, intervjuas också. I början av varje program lämnas några minuter öppna för kommentarer till och invändningar mot tidigare program.

Programserien blev hårt kritiserad för »vänstervridning». Den reformistiska arbetarrörelsen skulle ha beskillts för att ha svikit sina revolutionära ideal och anpassat sig till det kapitalistiska samhället. Särskilt inom socialdemokratin reagerade man starkt. Prominenta socialdemokrater som Tage Erlander, Olof Palme och partisekreteraren Sten Andersson kritiserade programmen. Till slut anmäldes de för Radionämnden som tog så allvarligt på saken att den engagerade tre forskare att bedöma dem – Per-Erik Back, professor i statskunskap, Nils Elvander, biträdande professor i statskunskap, och Bernt Schiller, docent i historia. Experterna fann att *Från socialism till ökad jämlikhet* brast i både saklighet och opartiskhet, och detta blev också Radionämndens bedömning.

Jag ska först ge en översikt över de olika programmens innehåll och de avsnitt som blev särskilt ifrågasatta.

De enskilda programmen

PROGRAM 1. »MÅNGA ROVDJUR PÅ VÅRT BLOD SIG MÄTTA«

Det första programmet sändes den 30 augusti 1971 under rubriken *Många rovdjur på vårt blod sig mätta* (alla seriens avsnitt har rubriker hämtade från »Internationalen«). Att programserien anses viktig indikeras av att TV1-chefen Håkan Unsgaard själv introducerar den och förutskickar att programmen »kommer att väcka diskussion om vissa slutsatser, som dras i programmen, ja, rent av om själva fakta«. Så presenterar de båda producenterna sin avsikt med programmen. De har själva fått lära sig »alltför litet om det svenska klassamhället och den svenska klasskiktningen«, säger de, och därför hoppas de att programmen ska »kunna bli en stimulans till vidare studier«.

Själv programmet behandlar tiden från 1850-talet fram till det socialdemokratiska partiets bildande år 1889. Sveriges industrialisering, arbetarnas eländiga villkor, de första strejkerna, fackföreningsrörelsens framväxt och det motstånd denna väckte skildras.

Radionämndens experter är relativt milda mot detta program. Nils Elvander skriver att den mörka bilden av arbetarklassens situation i huvudsak är riktigt men hade »vunnit ytterligare i sanningsvärde om en viss nyansering hade skett«. Bernt Schiller, som är programmens hårdaste och mest utförlige kritiker, har däremot flera anmärkningar. Intressantast är hans syn på den första stora arbetsmarknadskonflikten i Sverige, Sundsvallsstrejken 1879. I speakertexten sägs bland annat om denna: »Strejken slogs ner av landshövding Curry Treffenberg i spetsen för en stor militär styrka efter något mer än en vecka. «

Schiller anmärker på att programmet ger »intryck av en direkt militäraktion och angrepp på folkmassan, vilket icke var fallet«. I sitt svar till Radionämnden framhåller de tre forskare som medverkat i programmet att Schillers uttalande om att strejken inte slogs ner är en strid om påvens skägg, eftersom han inte förnekar »den militäraktion Treffenberg företog« utan bara vill ge den »en mera godvillig tolkning än vad som varit fallet i programmen«.

Det första programmet väckte ingen större uppmärksamhet. Presskommentarerna är blandade men övervägande positiva. Från socialdemokratiskt håll kommer övervägande positiva reaktioner. Men också den konservativa Nya Wermlands-Tidningen tycker att serien »verkar bli mycket intressant«. Expressen är också positiv, liksom Dagens Nyheter som skriver att det »tycks bli en mycket ambitiös serie«. Också Göteborgs-Tidningen finner serien ambitiös, och Nerikes Allehanda kallar den »angelägen«.

Några borgerliga kommentatorer uppfattar programmet som pro-socialdemokratiskt. Exempelvis tycker Gefle Dagblad att den »halva av befolkningen som sympatiserar med andra partier än regeringspartiet skulle kanske ha önskat en bredare belysning«. Svenska Dagbladets TV-krönikör är starkt indignerad och kallar serien »åtta socialistiska valfilmer som uppenbarligen siktar mot en helgonförklaring av Palme«. Vestmanlands Läns Tidning uppfattar däremot programmet som vänsterextremistiskt och skriver: »Det är tveksamt om någon kommunistkatekes kan driva sina teser lika trosvisst och illasinnat manipulerande.«

PROGRAM 2. »UPP TILL KAMP«

Det andra programmet behandlar tiden till och med storstrejken 1909. Kampen för allmän rösträtt beskrivs, och programmet kulminerar med berättelsen om det stora nederlag för arbetarrörelsen som storstrejken 1909 innebar.

Radionämndens experter har en hel del kritik mot detta avsnitt. Den väsentligaste invändningen är att liberalernas roll som socialdemokraternas partner i kampen för allmän rösträtt kommer bort. Men kritiken förlorar en del av sin udd, eftersom den förre folkpartiledaren Bertil Ohlin i inledningen till ett senare program rättade till denna brist.

Intressantare är beskrivningen av storstrejken. I speakerkommentarerna sägs bland annat om denna:

Hela inställningen till storstrejk inom LO hade varit tveksam. Man visste när man gick ut att man gick mot ett

nederlag. LO:s ordförande och tillika strejkgeneralen, Herman Lindqvist, menade, att tanken på en storstrejk var att jämställa med självmordsförsök av fackföreningarna. Man ville sätta vänsteroppositionen inom partiet och LO på plats. De skulle få lära sig, att det inte gick att gå ut i strejk och vinna.

Nils Elvander invänder att ingenting tyder på att beslutet om storstrejk var orsakat av att man ville sätta vänsteroppositionen på plats. Bernt Schiller, expert på storstrejken, är av samma åsikt. »Skildringen av arbetarledningen ger ett intryck av en räddhåga och en uppgivenhet, som inte kan anses vara befogad.« (I expertutlåtandena är ofta hela meningar understrukna – så denna – men detta anger jag inte i citaten.)

De tre forskare som medverkat i programserien medger att Schillers sakkunnighet på detta område inte kan betvivlas, men de framhåller också att påståendet att LO-ledningen drevs ut i strejk av vänsteroppositionen är hämtat från Jörgen Westerståhls standardverk *Svensk fackföreningsrörelse*.

Speakerkommentaren om en strejk 1907 i Ådalen är intressant:

I den borgerliga pressen följde en stark hets mot arbetarna i Ådalen och vad värre var – Hjalmar Branting ställde sig bakom kritiken i tidningen Socialdemokraten.

Orden »vad värre var« måste karakteriseras som ett klart ställningstagande mot arbetarrörelsens reformistiska linje. Sådana tydliga markeringar är sällsynta i *Från socialism till ökad jämlikhet*. Schiller anser emellertid att påståendet om Branting är missvisande »eftersom det ger intryck att han icke skulle ha stött arbetarnas krav. Vad Branting tog avstånd ifrån, liksom vid andra liknande händelser, var tillgripandet av våld i arbetarnas kamp.«

Återigen kan vi alltså konstatera att den huvudsakliga kritiken mot programmet inte gällde fakta utan tolkningen av fakta. Vilka

motiv låg bakom beslutet om storstrejk? Vad innebar Brantings avståndstagande från strejken i Ådalen?

Också om detta program går presskommentarerna vitt isär, men nu är de kritiska rösterna tydligare.

Nerikes Allehanda försvarar serien och skriver att den är intressant för den äldre generationen och värdefull historisk information för den yngre. Helsingborgs Dagblad är närmast entusiastisk över den »mycket välgjorda och inträngande serien om den svenska arbetarrörelsen«. Men Upsala Nya Tidning talar om en ensidig förkunnelse av unga nymarxister, och Expressen klagar över att källorna inte redovisas. Norra Västerbotten skriver i en ledare att bilden av liberalerna är »minst sagt förljugen«. Och Vestmanlands Läns Tidning reagerar mot att slutbilden, där Hjalmar Branting i cylinderhatt talar med kungen, har »den försåtliga avsikten« att framställa honom som kungalakej.

PROGRAM 3. »DET DÅNAR UTI RÄTTENS KRATER«

Det tredje programmet handlar om bondetåget 1914, första världskriget, de revolutionära strömningar som följde i krigets spår och den stora rösträttsreformen 1918 som äntligen gav allmän och lika rösträtt åt både män och kvinnor. Detta senare kommenterar speakern med orden:

När ärkebiskopen fick höra om den allmänna rösträttens genomförande utbrast han – gudskelov nu är Sverige räddat. Jo, det svenska borgerskapet var räddat undan revolutionens fador till priset av allmän rösträtt åt arbetare.

Experterna reagerar starkt mot den sista formuleringen. Elvander skriver: »Att även arbetarklassen undgick revolutionens fador tack vare den Edén-Brantingska ministärens politik och högerns besinning tycks inte ha fallit producenterna in.« Schiller betonar att såväl ärkebiskopen som många andra »stodde kravet på allmän rösträtt både därför att de ansåg det rättvist och därför att de önskade undvika blodsutgjutelse i landet«.

Programmet kritiseras också för ensidigt faktaurval. Back vill ha mera om utvecklingen till vänster om socialdemokratien, som nästan helt kom bort i programmet.

Argumentationen mot detta program gäller alltså till en del programmakarnas värderingar. De visar sin sympati för revolutionen, framför allt i den avslutande kommentaren att det bara var borgarna som hade anledning att motsätta sig en revolution. Men det handlar också om relevans. Blir framställningen missvisande därför att partier till vänster om socialdemokratien inte behandlas?

Presskommentarerna är nu skarpare än tidigare. Socialdemokratiska Folket kommenterar programmet under rubriken »Förakt för demokratin«, och Expressen skriver att de två producenterna »har gripits av en revolutionsromantisk yra och ser därför hela 1910-talet, då socialdemokratiska partiet valt att kämpa för allmän rösträtt, som ett svekets decennium«.

PROGRAM 4. »DEN ARME INGEN RÄTT MAN GER«

Det fjärde programmet, *Den arme ingen rätt man ger*, handlar om 1920-talet och det tidiga 30-talet. Programmet koncentreras kring tre teman – de första socialdemokratiska minoritetsregeringarna i början av 20-talet och deras passiva ekonomiska politik, de borgerliga minoritetsregeringarna i slutet av 20-talet och deras i producenternas tycke arbetarfientliga politik samt den ekonomiska krisen i början av 30-talet.

Radionämndens experter har en hel del att anmärka på i detta program.

Bernt Schiller reagerar mot följande beskrivning av Hjalmar Brantings utnämning till statsminister 1920:

Det var dags för världens första fredligt tillsatta socialistiska regering. Brantings första. Men för att detta skulle kunna ske måste Branting lova kungen, Gustaf V, att inte införa republik, att inte ta order från Folkets hus, dvs att inte lyssna till rörelsen med ett modernt uttryck och att inte gå för illa åt militären.

Branting lovade – han hade inget annat val. Det var en minoritetsregering han skulle vara chef för och han fick kungens välsignelse.

Schiller anser sig nu ha kommit på programmakarna med ett sakfel:

Det är mig obekant från vilken källa producenterna har detta påstående om Brantings löfte till Gustaf V, men hela tanken att Branting skulle ha lovat kungen detta är omöjlig, bl.a. därför att kungens ställning efter demokratins genombrott inte var sådan att han längre kunde ställa några sådana villkor.

Men programmets forskarlag är inte svarslösa utan påpekar med illa dold skadeglädje att uppgiften om Brantings löfte till kungen bygger på Gunnar Gerdners avhandling *Det svenska regeringsproblemet 1917–1921*.

Ett annat kontroversiellt ämne är den passiva ekonomiska politik som bedrevs av de tre Brantingska minoritetsregeringarna. I programmet beskrivs hur man nöjde sig med att föra en borgerlig arbetslöshetspolitik men försökte göra denna så acceptabel som möjligt för arbetarna. Till sin hjälp att förklara detta hade producenterna som vanligt Ernst Wigforss. Dessutom medverkade ekonomiprofessorn Erik Lundberg och statsvetaren Leif Lewin, författare till den uppmärksammade avhandlingen *Planhushållningsdebatten*.

Nils Elvander är ganska nöjd med detta avsnitt, men Schiller är som vanligt mera kritisk. Han hävdar att framställningen blir tendentiös, genom att det inte framhålls att »den aktiva krispolitiken grundad på teoretiska arbeten av bl a John Maynard Keynes ännu inte framförts som ett betydelsefullt alternativ«.

Programmets forskarlag protesterar mot detta. Modern forskning visar att den teoretiska kunskapen om statlig krispolitik fanns hos socialdemokratien redan 1912, oberoende av Keynes, hävdar de och dräper till med att Schillers okunnighet »på detta centrala

idéhistoriska område är helt förbluffande och gör att hans kompetens att som sakkunnig yttra sig i dessa frågor allvarligt måste sättas i fråga«.

I avsnittet om det sena 20-talets borgerliga regeringar framstår den frisinna statsministern C.G. Ekman i synnerligen ofördelaktig dager. 1928 års arbetsmarknadslagstiftning beskrivs i programmet som »ett nytt angrepp på arbetarklassen« från Ekmans sida:

Det var ett förslag om att kollektivavtal under avtalsperioderna skulle gälla som lag. Strejker skulle vara förbjudna och en särskild domstol skulle se till att lagen efterföljdes. Socialdemokraterna hade vacklat i sin inställning. Efter att först ha varit för lagförslaget gick man nu kraftfullt emot det. Bort med tukthuslagarna.

Trots protester och demonstrationer antogs lagen och gäller fortfarande trots att många motioner till både LO:s och SAP:s kongresser har krävt att den ska avskaffas.

Här finns ett sakfel som man var tvungen att rätta till i nästa program. Speakertexten kan tolkas som att alla strejker skulle vara förbjudna, medan det i själva verket bara handlade om strejker under löpande avtalsperiod.

Men det är helhetsbilden av lagstiftningen som experterna främst reagerar mot. Elvander kallar framställningen av 1928 års händelser »på flera punkter grovt missvisande«. Lagarna om kollektivavtal och arbetsdomstol kan »endast utifrån en rent kommunistisk ståndpunkt« påstås vara ett angrepp på arbetarklassen. Socialdemokraternas inställning till lagarna hade varit vacklande, och efter några år accepterades de helt. Schiller karakteriserar lagförslaget »som ett försök att lagstiftningsvägen befästa en praxis, som var grundad i den allmänna rättsuppfattningen inom kollektivavtalsområdet«.

Den ekonomiska krisens utbrott i början av 30-talet bildar avslutning på programmet. Krisen beskrivs som en kris för hela den bestående samhällsordningen:

Klassmotsättningarna hårdnade i depressionens skugga. 1931 i maj kom en urladdning och en ny katastrof för det bestående samhället. Militären sköt fem strejkande arbetare i Ådalen. ...

1932 kom en ny katastrof. Den svenske monopolkapitalisten eller finansgeniet, som en del kallade honom, Ivar Kreuger, sköt sig i Paris. Hans världsimperium rasade samman till sorg och förtvivlan för små aktiesparare, men till glädje för alla monopolkapitalister, som nu delade på hans imperium. ...

Trött, skakad och hatad gick borgerligheten till val 1932, till försvar för ett kapitalistiskt system, som under de senaste åren hade fört med sig den ena olyckan värre än den andra.

Detta är en tolkning som Schiller inte håller med om. Enligt honom var Ådalshändelserna »knappast någon katastrof för det borgerliga samhället«, och även bedömningen av Kreugerkraschen är överdriven »men i detta fallet är händelserna så litet utredda och vanföreställningarna om den så allmänt spridda, att det inte kan föranleda någon kritik för bristande saklighet«.

Nu börjar det hetta till om programserien. I detta program framgår det tydligt att producenterna anser att Branting förde en alltför passiv ekonomisk politik, att den borgerliga arbetsmarknadspolitiken var arbetarfientlig och att 30-talets ekonomiska kris var en kris för kapitalismen. Det finns flera värdemarkerande ord och uttryck – C.G. Ekman gjorde »angrepp på arbetarklassen«, och det kapitalistiska systemet hade fört med sig »den ena olyckan värre än den andra«. Men ändå är meningsskiljaktigheterna svårfångade. Schillers försök att påvisa ett sakfel beträffande Brantings löfte till kungen misslyckas snöpligen. I övrigt är det fortfarande tolkningar det handlar om. Fanns det teoretiska och praktiska möjligheter till en aktiv konjunkturpolitik på 20-talet? Var den borgerliga arbetsmarknadslagstiftningen arbetarfientlig? Vad innebar Ådals-händelserna och Kreugerkraschen?

Pressreaktionerna är fortfarande blandade. Barometern är närmast entusiastisk: »Den här serien är bra. Den är undervisande och

samtidigt intressant. Så vill vi ha TV.« Göteborgs-Postens krönikör skriver: »Serien 'Från socialism till ökad jämlikhet' tycker jag om.« Folket anser att beskrivningen är i stort sett acceptabel, medan Upsala Nya Tidning finner att den dominerande tendensen är en underförstådd anklagelse mot socialdemokratin att ha svikit. Norra Västerbotten anser att serien är »en utmaning mot politisk anständighet«. Mest upprörd är Expressens Pelle Ahrnstedt som framför allt retar sig på bilden av Hjalmar Branting med hatten i hand inför kungen. »Det ska tydligt demonstreras hur Branting kapitulerade för kungamakten och monopolkapitalismen för att använda ett av de ord som flitigt används i programmet.«

PROGRAM 5. »VI SMIDA MEDAN JÄRNET GLÖDER«

Det femte programmet, *Vi smida medan järnet glöder*, blev det i särklass mest uppmärksammade och kritiserade i hela serien. Programmet handlar om 30-talet – om krisuppgörelsen med bondeförbundet, om den aktiva konjunkturpolitiken och om 1938 års Saltsjöbadsöverenskommelse mellan LO och SAF.

Beträffande krisuppgörelsen och konjunkturpolitiken tar programmakarna hjälp av Ernst Wigforss, som var den främste arkitekten bakom den nya politiken, av Leif Lewin, som i sitt stora verk *Planhushållningsdebatten* behandlade denna, samt av professor Erik Lundberg vid Handelshögskolan. I speakerkommentaren framhålls att socialdemokraterna nu hade ett stort program som de ville genomföra.

Enligt marxismen ska arbetarna, när de tar makten, ersätta den borgerliga klassdiktaturen med proletariats diktatur. Men socialdemokraterna valde i stället att förstärka den borgerliga statsapparaten.

I beskrivningen av 30-talets folkhemstanke anas en viss skepsis:

När Per Albin första gången talade om folkhemmet 1928 talade han om någonting, som liknade ett framtida klasslöst sam-

Bilden av Hjalmar Branting med hatten i hand inför kungen tillhörde de kritiserade inslagen i Från socialism till ökad jämlikhet.

hälle. Men ju längre 30-talet framskred desto mer talade Per Albin och de andra socialdemokratiska ledarna om vikten av att bortse från snäva grupp- och klassintressen. Klasskampen ersattes av klassarbetet i det reformistiska folkhemmet.

Till slut skildras Saltsjöbadsöverenskommelsen. Eftersom avsnittet blev så hett omdebatterat måste det citeras i sin helhet:

I stället för lagstiftning blev det förhandlingar mellan Landsorganisationen och Sveriges Arbetsgivareförening. På Grand Hotel Saltsjöbaden började man förhandla 1936. I två år höll man på och 1938 undertecknades huvudavtalet – Saltsjöbadsavtalet, som i detalj reglerade förhållandena mellan LO och SAF för framtiden. Förhandlingsväsendets spelregler hade finslipats. Det blev ett nästan rituellt utformat system.

Under de långa förhandlingarna uppstod den s.k. Saltsjöbadsandan, en anda av samförstånd mellan arbetarnas och arbetsköparnas representanter, som fortfarande anses vara en av vårt lands märkligaste tillgångar.

Ja, LO hade nu definitivt övergivit begreppet arbetsköpare och talade i stället om arbetsgivare.

Man hade slagit tillbaka hotet om statlig tvångslagstiftning det hade man, men många kritiker har sedan dess frågat sig, om en tvångströja sitter bekvämare bara för att man har tillverkat den själv.

Avtalet innebar bl.a. att LO accepterade § 23 i Arbetsgivareföreningens stadgar. Den heter numera § 32. Den innebär, att arbetsgivaren har rätt att leda och fördela arbetet och att fritt avskeda och anställa folk.

Kritiska röster har som sagt inte saknats. Sånggruppen Gunder Hägg föreställer sig, att pianisten vid den stora banketten efter avtalets undertecknande sjöng så här.

Sången framfördes till panoreringar över dukade bord i matsalen på Grand Hôtel Saltsjöbaden. Sången lyder

Smoking, ska det vara smoking tro
smoking, allting kan på sånt bero
Hur man uppför sig i dom fina salongerna
och inte sticker håll på dom svävande ballongerna
Smoking ska det vara smoking tro ...

Avtal, ska det vara avtal tro
avtal, allting kan på sånt bero
Hur man säljer sin makt till ett billigt pris
när man låter dom löpa trots alla bevis
Avtal ska det vara avtal tro ...

Strejkrätt, ska det vara strejkrätt tro
strejkrätt, allting kan på sånt bero
när man säger att det viktiga är arbetsfred
Då behåller dom makten och vinsterna med
Strejkrätt ska det vara strejkrätt tro ...

Jämlikt, ska det vara jämlikt tro
jämlikt, allting kan på sånt bero
När dom bestämmer om meningen med vad du gör
tjänar pengar på din insats fastän du står utanför
Jämlikt ska det vara jämlikt tro ...

Frihet, ska det vara frihet tro
frihet, allting kan på sånt bero
Dom ena är fria att välja sin vinst
och dom andra att förlora mest eller minst
Frihet ska det vara frihet tro ...

Detta måste uppfattas som ett klart ställningstagande mot socialdemokratin. Uttalandet om tvångströjan som man tillverkat själv liksom sångtextens ord om »dom svävande ballongerna«, att man »säljer sin makt till ett billigt pris«, att man »tjänar pengar på din insats fastän du står utanför« är tydliga markeringar.

Men det finns ytterligare en aspekt som kan förklara reaktionerna mot programmet. Några veckor tidigare hade TV 2 sänt pjäsen *Har du hört vad som hänt?*, som diskuterats tidigare i detta kapitel. Kritik mot radio och TV brukar koncentrera sig på detaljer, och nu gick fallet med den berusade nykteristen genom pressen. Och så kom ytterligare en satirisk framställning av Saltsjöbadsavtalet!

Radionämndens experter lägger stor vikt vid skildringen av Saltsjöbadsavtalet. Elvander skriver:

Arbetsfred och demokratisk värdegemenskap är tydligen något negativt enligt producenternas sätt att se. Men de borde åtminstone ha låtit den »officiella« synen på Saltsjöbadsavtalet och Saltsjöbadsandan komma fram och bryta sig mot deras egen – av samtida och sentida kommunistiska kritiker färgade – uppfattning. ... med tydligt gillande återges kritikernas fråga »om en tvångströja sitter bekvämare bara för att man har tillverkat den själv«. Detta är ungefär allt som sägs om avtalets innebörd. Längre kan man knappast komma i osaklighet och illvilja. Men det blir värre än så. I den utdragna slutscenen sveper kameran över Grand Hotel Saltsjöbadens tomma matsalar, allt under det sånggruppen »Gunder Hägg« sjunger en visa med förräderimotiv. Här tillämpas något av den försåtliga teknik, som av maccarthyismens motståndare i USA givits den träffande beteckningen »guilt by association«.

Schiller har en liknande uppfattning. Han skriver att man kan ha olika meningar om Saltsjöbadsavtalet, men att det inte är något tvivel om att det var en kompromiss som innebar fördelar för båda parter. Den framställning som ges i programmet är däremot »ägnad att ge ett starkt suggestivt intryck av att fackföreningspamparna i salongerna hade sålt både avtal och strejkrätt till arbetsköparna eller i bästa fall att de svävade omkring med ballonger av illusioner«.

De tre forskare som var knutna till projektet försvarar sig och skriver att programmakarna ville

påvisa, hur den fackliga lagstiftningen och Saltsjöbadsavtalet – som till sin djupaste innebörd är helt klar: en begränsning av den fackliga rörelsens stridsmöjligheter – svarade mot de objektiva krav som det svenska samhällets ekonomiska och politiska utveckling ställde under denna tid.

En viktig konsekvens blir att de dåtida agerandes egna subjektiva uppfattningar om händelseförloppet inte kan bli bestämmande. När Elvander efterlyser den »officiella synen« är det ingenting annat än ett försök att förhindra den typ av forskning som leder till en kritisk inställning och omprövning av denna »officiella« syn och dessa »moderna helgonlegender«, anser de tre forskarna. Schillers och Elvanders invändningar »har inte lyckats frigöra sig från den ovetenskapliga krönikeartade skildring, där aktörernas egna motiv *direkt* och *okritiskt* behandlas som skildringar av verkligheten«.

Enligt de tre forskarna handlar alltså kontroversen om ett vetenskapligt synsätt gentemot ett ovetenskapligt, inte om två motsatta vetenskapliga tolkningar.

De båda producenterna, Slättne och Sjöström, försvarar sig på ett annat sätt:

Själva sekvensen från Grand Hotel Saltsjöbaden äger sin relevans, vilket visas av speakertexten: »Kritiska röster har som sagt inte saknats. Sånggruppen Gunder Hägg *föreställer sig* att pianisten vid den stora banketten *efter avtalets undertecknande* sjöng så här.« Sekvensen kan alltså inte, vilket Elvander låter förstå, alluderas med August Lindberg-historien, inte heller på allvar beskyllas för försåtlighet och mac-carthyism. Ty *efter* förhandlingarna och *efter* undertecknandet hölls verkligen en bankett. Den banketten har oss veterligen, liksom förhandlingarna, inte skildrats av samtidens dokumentärfilmare; inget material finns att uppbringa. En

miljöskildring på plats, där denna bankett hölls, kan inte betecknas som ett övergrepp mot själva förhandlingarna eller avtalet.

Mot greppet att i programmet på det upplevelsemässiga planet och i underhållande form försöka ge en kontrapunktisk kontrast till den tidigare seriösa skildringen av 30-talet torde inte finnas något att invända.

Argumenteringen går alltså ut på att restaurangscenen är ganska oskyldig – »kontrapunktisk kontrast« i »underhållande form« låter inte särskilt farligt. Dessutom lägger de två producenterna stor vikt vid att det faktiskt hölls en bankett, vilket veterligen inte har varit omstritt.

Trots allt uppfattade flera presskommentatorer fortfarande *Från socialism till ökad jämlikhet* som propaganda för socialdemokraterna. En cirkulärledare som publicerades i flera borgerliga tidningar hävdar att serien »fortsätter att sprida socialdemokratisk propaganda helt oemotsagd« och föreslår ironiskt att man ska »skänka hela serien till socialdemokratiska partiet att användas i valkampanjen i TV«.

Men flera tidningar reagerar mot Saltsjöbadsskildringen. Upsala Nya Tidning kallar slutscenen »en plump i protokollet, som flera gånger förr i denna serie«. Och Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning skriver:

Bildmässigt var det tydligen viktigare att skildra hur förhandlingslokalen nu ser ut – och i likhet med dr Gormander försöka ge intryck av att arbetsgivarsidan köpt LO-männen under årslånga förhandlingar i lyxig krogmiljö – än att tala om vad avtalet innebär.

Men viktigast var nog Tage Erlanders inlägg i Aftonbladet en månad senare (26/10 1971). Erlander fördömer hela programserien men mest Saltsjöbadsavsnittet:

I TV-programmet ägnas en stor del av utrymmet åt det svek mot arbetarrörelsens idéer som Saltsjöbadsavtalet sades innebära. Men vad Saltsjöbadsavtalet var skildrades icke. Det hade man inte utrymme för. Däremot hade man tid att i flera minuter visa åskådarna hur Saltsjöbadens matsal ser ut, när den är dukad till fest.

Varför denna matsalsbeskrivning? Jo, man ville ge intryck att svensk arbetarrörelse 1938 leddes av en samling ynkryggar som inför utsikten att få äta vid dukat bord med brutna servetter i en överklassrestaurang, sålde rörelsen till sina motståndare.

Beskyllningen är oerhörd, långt värre än doktor Gorman- ders enfaldiga försök att framställa August Lindberg som en suput, som inte visste vad han gjorde när han skrev på Saltsjöbadsavtalet.

Skildringen av Saltsjöbadsavtalet torde vara avgörande för den skarpa kritik som programserien utsattes för. Men som vanligt handlar det inte om rena sakfel.

Det handlar för det första om tolkningar. Trots Elvanders olyckliga formulering om den »officiella synen« är det fråga om vetenskapliga tolkningar. Innebar Saltsjöbadsavtalet ensidiga eftergifter från arbetarsidan, eller var det en kompromiss där båda parter gav och tog? För det andra handlar det om värderingar. Svek arbetarrörelsen sina ideal i och med Saltsjöbadsavtalet? Här är intentionerna bakom programmet uppenbara. Trots att de som stod bakom serien inte vill vidgå det är det svårt att tolka Saltsjöbadsavsnittet annat än som en beskyllning för svek. Om inte annat är sångtexten tydlig på den punkten.

DE TRE SISTA PROGRAMMEN

Om de tre sista programmen är inte så mycket att säga. Det sjätte programmet, *Sista striden det var*, behandlar efterkrigstiden. Det väckte inte särskilt stor uppmärksamhet. Det sjunde och det åttonde programmet handlar om nutiden och har därför enligt speakern

»fått en mer reportagemässig karaktär«. Dessa program är polemiska på ett helt annat sätt än de tidigare. Utvecklingen mot centralism och toppstyrning inom arbetarrörelsen gisslas. Ett inslag i det sjunde programmet blev omdiskuterat. Skogsarbetaren G.A. Söderquist i Åsele berättar där:

Det är ju så många olyckor. Jag kan bara berätta, att bara för några veckor sen var jag nära såga mig genom halsen. ... Och strax före jul så hade vi här inom vårt avdelningsområde en man, som sågade utav sig magen och han dog ju och bara några veckor efter så var det en, som sågade av pulsådern i ett ben och han dog han, så att den är så farlig, den som inte har hållit i den begriper det nog inte. Och det är mot bakgrunden av detta som vi vill ha ett lugnare tempo i skogen. Det får inte vara så att folket ska pressa sig till det yttersta för att kunna uppnå skälig inkomst.

Speakern gör en övergång samtidigt som bilden växlar till Folkets Hus i Stockholm:

Men i arbetarrörelsens möteslokaler talar man om försoning och samarbete för att slå vakt om detta på många sätt obarmhärtiga system, som nu på nytt hotas av arbetslöshet och valutakriser.

Sedan får man höra Olof Palme säga vid LO-kongressen 1971:

De beslut, som här fattas, kommer att få en stor betydelse för utvecklingen av det svenska samhället under 70-talet och fackföreningsrörelsens känsla av ansvar för helheten som jag nyss berörde har i dagarna tagit sig flera konkreta uttryck. Låt mig nämna Åke Nilssons besked i går, krav i går att regeringen ska sammankalla överläggningar med representanter både för löntagarna och näringslivet om den aktuella ekonomiska situationen.

Nils Elvander är ganska positiv till dessa program, han anser att de är av högre kvalitet än de tidigare och »uppburna av en ärlig strävan att belysa koncentrations- och centraliseringsprocessens avigsidor och den reformistiska politikens svårigheter i kampen mot en motspänstig verklighet«. Men han reagerar mot Palmeavsnittet och anser att kopplingen mellan skildringen av skogsarbetets farlighet och Palmes tal är »ett ojuste grepp«. Bernt Schiller nämner också Palmeavsnittet, men han har inte heller mycket till övers för resten av programmet.

De båda producenterna Slättne och Sjöström försvarar Palmeavsnittet i sin inlaga till Radionämnden:

Om man nu jämför speakertexten med vad Olof Palme säger vid LO-kongressen ... så skall man finna att det i denna speakertext inte sägs någonting som inte bekräftas i Palmes tal. I sammanställningen av intervjuцитaten med GA Söderquist och Olof Palmes tal vid kongressen fungerar speakertexten som en sammanbindande syntes. Det finns inget övergrepp i detta.

I sammanhanget kan det förtjänas att påminna om att ett sant eller relevant uttryck ofta gynnar en part och missgynnar en annan i en kontroversiell fråga. Detta förhållande vare sig minskar uttryckets relevans eller ställer det i en misstänkt dager.

Med andra ord: producenterna står för sin indirekta kritik av Olof Palme.

Palme själv reagerade starkt mot detta inslag. Enligt ett referat i Aftonbladet (28 /10 1971) gick han till hårt angrepp mot programmet i ett tal:

Ett program i serien visade allt som är eländigt i vårt samhälle, konstaterade Olof Palme:

– Så kom kommentatorn in och sa att i detta obarmhärtiga samhälle så talar arbetarrörelsen på sina konferenser om

försoning. Sedan fick man se ett avsnitt där jag stod i talarstolen på LO-kongressen och sa att nu ska vi träffa näringslivet och diskutera.

– Visst finns det intresse motsättningar i det svenska samhället, sade Olof Palme. Men vi ska också ha förmåga att resonera och övertyga.

Generella synpunkter

Debatten om *Från socialism till ökad jämlikhet* var inte slut i och med att programserien var slut. Tvärtom, den verkligt hårda polemiken kom efteråt, när ledande socialdemokrater kritiserade programmen, när de olika inläggen till Radionämnden blev offentliga och, slutligen, när Radionämnden kom med sitt utslag. Nu var det de mera generella aspekterna som diskuterades. Det handlar om tre olika men sammanknutna frågor:

- Får man använda ett icke etablerat perspektiv i svensk TV?
- Beskyldes arbetarrörelsen i programmen för att ha svikit sina ideal?
- Stimulerade programmen till debatt, eller var de manipulerande?

FÅR MAN ANVÄNDA ETT ICKE ETABLERAT PERSPEKTIV?

Av Radionämndens experter är två eniga om att icke etablerade perspektiv, inklusive det marxistiska, mycket väl kan presenteras i TV. Back skriver att ett okonventionellt grepp är en förtjänst och att det inte kan uteslutas att man »med det valda perspektivets hjälp kan upptäcka nya väsentliga sidor av förloppet«. Elvander framhåller att det inte i sig är fel att »den samtida vänstersocialistiska eller kommunistiska synpunkten på händelser och förhållanden« får komma fram, ty »den kommunistiska uppfattningen är många gånger värd att lyssna till«.

Back och Elvander ställer dock upp några villkor som de anser att *Från socialism till ökad jämlikhet* inte uppfyller. Back framhåller

att när man frångår en allmänt accepterad uppfattning måste man ange argumenten för detta. Han anser också att kravet på opartiskhet åsidosätts när »endast en av flera gängse, vetenskapligt sett tills vidare likvärdiga tolkningar presenteras«.

Elvander anser att perspektivet borde ha deklarerats öppet »i stället för att döljas under en föregiven objektivitet«. Det hade varit bättre om programmen hade haft en såvitt möjligt neutral presentation av fakta som hade följts av kommentarer från de båda sidorna.

Schiller å sin sida ifrågasätter den marxistiska historieuppfattningen som »saknar stöd av flertalet historiker och samhällsvetare i Sverige och andra västeuropeiska länder«. Dessutom har programserien så många brister att den inte ens kan anses saklig utifrån en marxistisk historietolkning.

Radiochefen, Otto Nordenskiöld, har ungefär samma uppfattning som Back och Elvander. Det måste, säger han, »finnas utrymme för andra tolkningar av historiska skeenden är det traditionella eller i vårt land allmänt accepterade. Detta måste också gälla skildringar av historiska förlopp som utgår från t ex den marxistiska tolkningsmodellen.« Men när det gäller en omvärdering måste det »åligga Sveriges Radio att klart redogöra för på vilka grunder omvärderingen vilar och att exemplifiera hur omvärderingen förhåller sig till den gängse bilden«. Detta anser Nordenskiöld inte har skett på ett tillfredsställande sätt i *Från socialism till ökad jämlikhet*.

TV1-chefen, Håkan Unsgaard, försvarar programserien med att det bör vara tillåtet att introducera ett annorlunda vetenskapligt betraktelsesätt. Han nämner ingenting om att premisserna måste redovisas.

Radionämnden följer i stort sett experterna. Den hänvisar till föreskriften i avtalet med staten om Sveriges Radios skyldighet att stimulera till debatt kring viktiga kultur- och samhällsfrågor:

Det ligger enligt nämndens mening helt i linje med denna föreskrift att Sveriges Radio ger utrymme åt program vilka – såsom Sveriges Radio uttrycker det i sitt yttrande – innehåller

»andra tolkningar av historiska skeenden än de traditionella eller i vårt land allmänt accepterade«. Den viktiga programpolitiska frågan är således inte ... huruvida Sveriges Radio kan bereda utrymme för en framställning som avviker från den traditionella historieskrivningen. Det avgörande är och måste vara att detta utrymme bereds inom ramen för de regler för programverksamheten som fastställts i radiolagen och avtalet.

- När en gängse uppfattning omvärderas ställs krav på
- tydlig redovisning av infallsvinkel, tes eller teori som man utgår från.
 - balanserande inslag inom eller i anslutning till programmet.
 - faktaredovisning.

Inget av dessa villkor har uppfyllts i *Från socialism till ökad jämlikhet*. Programmen utmärks av ensidigt faktaurval, ensidigt värderande speakerkommentarer, missvisande illustrations- och citat-teknik, samt i någon mån ensidigt urval av intervjupersoner, skriver Radionämnden.

De avsnitt som Radionämnden anser mest bristfälliga är i stort sett desamma som experterna kritiserar hårdast – 1928 års arbetsmarknadslagar, Saltsjöbadsavtalet, och fackföreningsrörelsens inställning till hälsorisker i arbetsmiljön.

De tre forskarna som medverkat i programmet förefaller ha feltolkat Radionämndens experter i sin inlaga till Radionämnden. De skriver nämligen att dessa menar »att det *i sig* är osakligt och tendentiöst att ställa frågor om vilken roll socialdemokratin spelat för den kapitalistiska reproduktionsprocessen, vilket dess förhållande är i mellanställningen mellan arbetarklassen och staten«. Som vi såg nyss, ifrågasätter dock experterna inte TV:s rätt att utgå från ett »annorlunda« perspektiv.

De båda producenterna, Slättne och Sjöström, verkar också ha läst fel, eftersom de skriver: »Man kan inte beskyllas för 'illvilja' eller 'försåtlighet' ... för att man anlägger ett annorlunda synsätt i

framställningen eller för att man väljer en annan tolkningsmodell än den allmänt accepterade.»

Slättné och Sjöström försvarar sig också mot Schillers och Elvanders kritik mot att programmen använder ett »kommunistiskt« språkbruk. Man har i de tidigare programmen använt den terminologi som den tidens ideologer använde. Den terminologin har man behållit genom hela serien, vilket kan vara »störande för partsintresserade«, eftersom ordens betydelse förskjutits. Förresten har dessa termer vetenskaplig sanktion inom den historieforskning som ligger till grund för serien. »En person som köper en bil är ingen 'bilgivare'. En person som köper arbetskraft är en 'arbetsköpare'.« (Det kan förtjäna att påpekas att Håkan Unsgaard enligt egen uppgift stod bakom användandet av denna terminologi. Unsgaard 1984, 121)

Varken forskarlaget eller producenterna medger, som vi sett, att de är marxister eller att deras perspektiv är marxistiskt. De försvarar sig i stället med att deras tolkning står på vetenskaplig grund. Men alla som försvarar programserien i pressen är inte lika hämmade. Den radikala tidskriften *Häften för kritiska studier* (1972:4) skriver att programserien »var ett försök att utifrån arbetarklassens ståndpunkt och med en marxistisk (historiskt materialistisk) metod teckna *en* aspekt på svensk samtidshistoria ... En fungerande borgerlig demokrati låter båda synsättens företrädare framträda. Radiolagen ger också formell sanktion härför.«

En marxistisk intellektuell, Kurt Aspelin, skriver i Aftonbladet (16/5 1972) att ingen kan inbilla sig att Radio-TV skulle vilja ge »något större utrymme åt program som speglar verkligheten från marxistiska infallsvinklar«. Vad man från vänsterhåll kan begära är emellertid »ett visst mått av hederlig argumentering från de bestämmande politiska och administrativa instansernas sida, samt viss insikt i den sakliga problematiken hos de vetenskapsmän som beblandar sig«. Detta anser Aspelin inte är fallet. Han karakteriserar »de tre granskar- 'experterna' som offer för ett falskt medvetande«. De inser inte den politiska roll de spelar och det är därför de »utan att darra på manschetten ett enda ögonblick, sätter sitt

vetenskapliga rykte på spel som maktens hantlangare, och därmed ännu något mer befäster den samhälleliga repressionen».

Denna argumentering skiljer sig alltså en del från programkarnas. Det handlar här om rätten att framföra marxistiska åsikter i ett borgerligt samhälle.

I den hårda polemiken finns dock några sansade röster som visserligen anser programserien bristfällig men som oroar sig för konsekvenserna om den fälls. TV-skribenten i Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning skriver sålunda (5/5 1972) att kritiken mot seriens »stolligheter och felaktigheter» inte får utformas så att den »avhåller TV-producenterna från att göra program i samma anda, alltså granska vår samtidshistoria ur nya perspektiv och tillämpa andra värderingar än de etablerade».

En ledare i Dagens Nyheter uttrycker också bekymmer (20/5 1972). Programseriens faktaurval är visserligen ensidigt och partiskt, men samtidigt går det inte att komma ifrån att risken för fällande dom sannolikt hade varit minimal »om programserien varit precis lika ensidig och tillrättalagd – i den riktning som stött den etablerade uppfattningen att arbetarrörelsen gjorde rätt när den slog in på reformismens väg».

Vi kan alltså konstatera att det knappast rådde någon oenighet om att Sveriges Radio kunde presentera icke etablerade, exempelvis marxistiska, teorier. Vad oenigheten gällde var *på vilket sätt* sådana teorier skulle presenteras.

ÄR PROGRAMMEN KRITISKA MOT SOCIALDEMOKRATIN?

Det viktigaste skälet till kontroverserna kring *Från socialism till ökad jämlikhet* är att programmen påstods kritisera arbetarrörelsen på ett kränkande sätt. Både Back och Schiller betonar denna aspekt.

Att ledande socialdemokrater som Tage Erlander och Olof Palme reagerade starkt har redan framgått. Också partisekretären Sten Andersson kritiserade programmen i ett tal. Han sade bland annat (enligt Hallandspostens referat 9/11 1971) med hänvisning till forskarlagets anknytning till tidskriften Zenit: »Att ha

sådana att tolka den svenska socialdemokratins utveckling är som att sätta mig till att utforma fp-historik eller låta djävulen skriva kyrkohistoria.«

Forskarna bakom serien förnekar dock bestämt att de har angripit socialdemokratien.

I en kulturartikel i Arbetet (19/10 1971) förklarar Håkan Arvidsson att programmets syfte »självfallet« inte hade varit »att smutsa socialdemokratien eller att utmåla dess ledare som storfinansens lejda agenter«. I stället hade man velat undersöka och besvara frågan »varför den svenska arbetarklassen valt den reformistiska i stället för den revolutionära vägen«. Man hade velat förklara reformismens starka förankring men också »teckna dess svagheter och dess dilemma«.

I Aftonbladet (17/11 1971) tar Bernt Kennerström till orda. »Givetvis«, skriver han, har i serien aldrig framförts något som ger intryck att LO och socialdemokratien svikit arbetarrörelsen. »Vad TV-serien visade var hur den fackliga utvecklingen bestämdes och påverkades av de objektiva krav, som det socialdemokratiska regeringsinnehavet uppställde.«

I sin inlägga till Radionämnden försvarar TV1-chefen Unsgaard programserien med ett liknande argument:

I programmet gjordes ett försök att skildra reformismens dilemma. ... Grundtankarna om att exempelvis överföra produktionsmedlen i folkets ägo kunde inte förverkligas, vare sig med revolutionära eller reformistiska metoder. För en materialistisk historieuppfattning har dessa konstateranden inga moraliska över- eller undertoner. För en idealistiskt präglad historieuppfattning kan emellertid en skildring som denna upplevas som en anklagelse mot socialdemokratien för svekfullhet mot arbetarklassen.

Enligt Unsgaard anser alltså programmakarna att socialdemokratien inte hade något annat val än att välja reformismens väg och att det därför är meningslöst att moralisera över detta val.

Återigen kan vi alltså konstatera hur diametralt olika tolkningar som gjordes av *Från socialism till ökad jämlikhet*. Som vi såg tidigare uppfattades ju serien till en början av flera kommentatorer som propaganda för socialdemokratin, medan – framför allt i ett senare skede – andra uppfattade den som ett förtäckt angrepp mot socialdemokratin. Programmakarna själva ansåg däremot att de gjorde en objektiv analys. Håkan Unsgaard var av samma uppfattning.

INDOKTRINERING ELLER STIMULANS TILL DEBATT?

Ett väsentligt skäl till att programserien fälldes i Radionämnden var som vi sett att den inte redovisade sina förutsättningar på ett tydligt sätt. Framställningen sades vara ensidig, kommentarerna styrande, bildvalet manipulativt. Men själva hävdade programmakarna att de agerade öppet, eftersom de från början klargjorde att det handlade om omvärdering och dessutom reserverade tid för invändningar i början av varje program. Långt ifrån att vilja manipulera sökte de stimulera till diskussion.

Också i den offentliga debatten var uppfattningarna delade i denna fråga. En arbetarrörelsen närstående person, Enn Kock, uppfattar programmen som manipulerande (Arbetet 24/10 1971). Även om man inte uttalat säger att »de socialdemokratiska och fackliga ledarna skulle ha varit lejda agenter för storfinansen» är det inte underligt »om många tittare med rötter inom socialdemokratin och med socialistiska värderingar ... får ett sådant intryck», anser Kock.

Tage Erlander reagerar på liknande sätt (Aftonbladet 26/10 1971):

Det avgörande misstaget var att producenterna sökte ge sken av att de ville ge en objektiv framställning av den svenska arbetarrörelsens utveckling. De sökte dölja att de var ute efter att bevisa att reformismen, de stegvisa reformernas väg, var oframkomlig. Man ville undanhålla att avsikten var att bekämpa den demokratiska socialismens grundläggande ideologi. Producenterna redovisade inte öppet sina egna

politiska värderingar, trots att de i sitt arbete var helt bundna av dem. ...

Producenterna i TV sökte smyga sig fram under objektivitetens täckmantel. Man var inte ute efter debatt. Man sökte lura åskådarna.

Men det finns också de som tvärtom anser att just öppenheten är programseriens styrka. Dagens Nyheters TV-komentator påpekar till exempel (11/11 1971) att »varje avsnitt i serien försetts med fem öppna minuter för genmälen. Är det då inte alldeles klart att producenterna varit ute efter debatt.« Och en erfaren TV-man som Ivar Ivre (Statsanställd 1971:45) ser öppenheten som det försonande draget i serien, som han annars är kritisk mot. »I all sin partiskhet och vacklande saklighet kan den ... försvaras, men endast därför att den så klart angav sina värderingar.«

En förklaring till att bedömningarna går så vitt isär antyds av Slättné och Sjöström i deras inlägga till Radionämnden. De talar om att TV-mediet inte ger samma bild av ett förlopp som litteratur »som kan läsas, omläsas och åter kritiskt kontrolleras. Däremot ger mediet genom kombinationen av syn- och hörselintryck specifika möjligheter att förse framställningen med en känslomässig upplevelse av det 'gestaltade'.«

TV-mediet vädjar inte bara – eller ens huvudsakligen – till intellektet utan även till känslan, menar alltså de båda producenterna. Men en gestaltande framställning som vädjar till känslorna kan inte samtidigt lägga fram argument för och emot den tes man driver. Den som inser (anser?) detta blir kanske mer benägen till tolerans gentemot *Från socialism till ökad jämlikhet*. Ivar Ivre kostar exempelvis på sig dessa berömmade ord: »Det var en professionellt sett suverän produktion. Carl Slättné behärskar mediets alla formgrepp intill fulländning.«

Sammanfattning och slutsatser

Om man ska välja ut svensk TV-historias mest kritiserade program torde *Från socialism till ökad jämlikhet* vara en stark kandidat. Debatten inom Sveriges Radio var hård, i pressen likaså. Framstående forskare som Radionämnden konsulterat kritiserade dem. Radionämndens dom var sträng. Ledande socialdemokrater som Tage Erlander, Olof Palme och Sten Andersson fördömde programmen offentligt.

Programmakarnas uttalade syfte var att stimulera till diskussion men knappast till en diskussion av detta slag. Här har vi ett paradexempel på hur en debatt kan gå snett, hur den kommer att handla om programmen och programmakarna i stället för om det ämne programmen behandlar. Varför? Ett kvarts sekel efteråt förefaller den stora uppståndelsen förvånande. *Så* farlig är väl inte programserien? Var det enbart programmen själva, deras brister i fråga om saklighet och opartiskhet som upprörde? Eller var det också något annat, tidsandan, tidskontexten?

I debatten om *Från socialism till ökad jämlikhet* finns ett drag av vaghet. Det verkar vara svårt att få grepp på programmakarna, svårt att ange exakt på vilket sätt de är osakliga och partiska.

Beträffande *sakligheten* sticker ett faktum i ögonen: kritikerna påvisar ytterst få *rena sakfel*. De viktigaste är för det första att liberalernas engagemang för den allmänna rösträtten beskrivs som att de motvilligt gick med på den. För det andra framställs arbetsmarknadslagstiftningen 1928 som att alla strejker förbjöds. Båda felaktigheterna rättas dock till i senare avsnitt.

Däremot förekommer en del *tillspetsningar*, som framför allt Bernt Schiller slår ner på. Inte heller de är emellertid särskilt grova. Sundsvallsstrejken sägs ha slagits ner av militären, trots att den inkallade militären inte behövde använda sina vapen. Hjalmar Branting sägs ha gått emot arbetarnas krav i en strejk, medan han i själva verket bara tog avstånd från deras användande av våld.

Vidare finns en del diskutabla *tolkningar* av orsaker och innebörder. Storstrejken 1909 framställs exempelvis som arrangerad av

arbetarrörelsens ledning för att göra slut på vänsteroppositionen, vilket Schiller – författare till en avhandling omorstrejken – förklarar vara fel. 1920-talets konjunkturpolitik beskrivs som onödigt passiv, trots att, som Schiller hävdar, teorier om en aktiv konjunkturpolitik utformades först på 1930-talet, något som dock i sin tur förnekas av de forskare som var engagerade i programserien. 1928 års arbetsmarknadslagstiftning beskrivs som ett angrepp mot arbetarklassen, vilket varken Elvander eller Schiller håller med om. Schiller anser att bedömningen av Ådalentragedin och Kreugerkraschen överdrivs. Saltsjöbadsavtalet beskrivs som en ren eftergift från LO:s sida, medan Schiller och andra uppfattar det som en kompromiss.

I fall som dessa är det ofta svårt att bedöma sakligheten. Det är snarare regel än undantag att forskare är oeniga i tolkningen av orsaker och innebörder. Gränsen mellan missvisande framställning och legitim omtolkning är inte alltid lätt att dra.

Ytterligare en form av kritik gäller *urvalet* av fakta. Programmakarna beskylls för att ha bortsett från viktiga aspekter av skeendet. Det gäller exempelvis de vänstersocialistiska och kommunistiska partibildningarna, som behandlas synnerligen kortfattat i programserien.

Ett urval kan inte vara fullständigt i största allmänhet. Fakta och påståenden blir relevanta endast utifrån det *perspektiv* varifrån framställningen görs. Programmakarna gjorde också från början klart att deras perspektiv var klasskampens.

Men här finns en egendomlighet. De tre forskarna som medverkade i programmet var alla knutna till den marxistiska tidskriften Zenit. Klasskampsperspektivet överensstämmer med marxismen, terminologin är delvis marxistisk. Flera försvarare av programmen, inklusive TV1-chefen Håkan Unsgaard, framhåller också att programmen är marxistiska och att det är försvarligt att i allsidighetens namn också ge en marxistisk historieskildring plats i svensk television. Men programmakarna själva nämner ingenting om marxism i sitt försvar. De framhåller i stället att deras framställning till skillnad från kritikernas bygger på en solid vetenskaplig grund.

Alltnog, nästan alla officiellt inblandade, Radionämnden, två av Radionämndens tre tillkallade experter, radiochefen Otto Nordenskiöld och TV1-chefen Håkan Unsgaard är ense om att det i och för sig är berättigat att skildra ett historiskt skeende från ett annat perspektiv än det etablerade. Vad kritiken gäller är i stället att ensidigheten går för långt – att det inte framgår vilken teori man utgår från och att framställningen inte balanseras av inslag med ett annat perspektiv. Denna kritik bygger på en princip som Radionämnden lanserat, enligt vilken vetenskapliga teorier som strider mot etablerade sanningar inte får framföras utan att det klart framgår att teorin i fråga är kontroversiell och på vilket sätt den är det.

Detta innebär att kritiken riktas inte bara mot programmets *innehåll* utan också mot deras *form*. Nils Elvander är tydlig på denna punkt när han föreslår att programmen borde bestå av dels en objektiv, saklig framställning, dels av kommentarer från företrädare för olika vetenskapliga riktningar. Elvander efterlyser därmed en helt annan typ av program.

Så till frågan om *opartiskhet*. Denna består i sin tur av flera delasppekter. För det första gäller det *om* programmen är partiska och i så fall i vilken eller vilka riktningar. Närmare bestämt: Tar de ställning för en revolutionär inställning mot en reformistisk? För det andra: Om programmen är partiska, *på vilket sätt* är de det? Framgår programmakarnas åsikter explicit, eller döljs de under en skenbar objektivitet? Detta har nära samband med frågan om programmen fungerar *debattstimulerande* eller *indoktrinerande*.

Liksom beträffande sakligheten är det påfallande hur få exempel på klart ställningstagande programseriens kritiker kan visa upp. Det i särklass mest diskuterade exemplet är skildringen av Saltsjöbadsavtalet, där arbetarrörelsen i den avslutande sången uttryckligen beskylls för att ha svikit sina ideal. Ett annat tydligt exempel är sammankopplingen av Olof Palme med olyckor i arbetslivet.

Det som kritiseras mest är i stället att programmen sägs suggerera fram en bild av uppgivenhet och svek. Kritiken gäller sådana formuleringar i speakertexten där man beklagar att Branting gick

emot en strejk, där man säger att bara borgarklassen hade anledning till glädje över att revolutionen undveks, där socialdemokraternas konjunkturpolitik under 20-talet beskrivs som alltför försiktig etc. Också användandet av bilder kritiseras. Några kommentatorer reagerar till exempel mot en bild på Branting, med hatten i hand, samtalande med kungen. Tillsammans taget ger allt detta ett intryck av att socialdemokratien har svikit sina ideal, menar man.

Programmakarna kunde försvara sig med att några minuter i början av varje program reserverats för kommentarer och invändningar. Förra finansministern Ernst Wigforss medverkade också regelbundet i programserien. Han kunde visserligen betecknas som vänsterinriktad men betonade uttryckligen att han alltid varit reformist. Etablerade personer som statsvetaren Leif Lewin och ekonomen Erik Lundberg medverkade också. Den stora debatt som arrangerades i efterhand tillmäts dock ingen större betydelse vare sig av programseriens kritiker eller försvarare.

En annan försvarslinje, som företräds av TV1-chefen Håkan Unsgaard, är att det som förefaller vara kritik mot socialdemokratien i själva verket är en historietolkning av marxistiskt snitt. Vad programmen vill säga är att arbetarrörelsen inte haft något annat val än den reformistiska vägen. Detta innebär inte någon moralisk värdering, anser Unsgaard.

Det centrala är alltså varken sakligheten eller opartiskheten i sig utan frågan om programmakarna framträdde med öppet visir eller inte. Med andra ord: Var programmen indoktrinerande eller debattstimulerande? Svaret på den frågan beror inte bara på *vad* som *sades* i programmen utan i väl så hög grad på *hur* och med *vilka bilder* det *sades*. De samtida kommentatorerna var långtifrån eniga på den punkten. Radionämnden och dess experter samt kritiker inom och utom arbetarrörelsen ansåg att programmen dölde sitt indoktrinerande syfte. Själva bedyrade programmakarna att de hade velat initiera debatt, och de fick stöd bland annat av Dagens Nyheters TV-komentator.

Därmed är vi inne på *tidssammanhanget*.

De samtida pressreaktionerna var till en början inte särskilt upprörda. Uppskattande kommentarer gjordes både i socialdemokratiska och i borgerliga tidningar. Flera av de kritiska borgerliga kommentatorerna uppfattade de första programmen som propaganda *för* socialdemokratin.

Vändpunkten kom med det femte programmets skildring av Saltsjöbadsavtalet, där den reformistiska arbetarrörelsen explicit beskyldes för svek. Presskommentarerna blev nu beskare, och kritiken mot programmen spreds till ledarsidorna. En så inflytelserik person som Tage Erlander kritiserade programserien. Senare framträdde andra framstående socialdemokrater som partisekretären Sten Andersson och partiordföranden Olof Palme med kritik. Programmakarna hade utmanat den mäktiga Rörelsen.

Den starka socialdemokratiska reaktionen kan förefalla överdriven, när man ser programmen i efterhand. Men den tillkom i ett upprört politiskt läge. Programserien var bara ett exempel av många på den »vänstervridning« inom televisionen som retade många. Under 1971 hade TV redan upprört känslorna genom programserien *Arbetare 71* och teaterpjäsen *Har du hört vad som hänt?*. Speciellt den senare – som ju också hånade Saltsjöbadsavtalet – blev hårt kritiserad och fälld i Radionämnden. Inom arbetarrörelsen kan man ha ansett det vara dags att statuera exempel, och så kastade man sig över *Från socialism till ökad jämlikhet*. Man fruktade tydligen att vänstern inte nöjde sig med att initiera debatt utan var ute efter att etablera hegemoni. Producenterna av programserien hade överskridit gränsen för den etablerade konsensus i Sveriges Radio som rådde år 1971.

Jörgen Westerståhl, forskare och ideolog

I DEN SVENSKA debatten om etermedierna intar Jörgen Westerståhl en så central ställning att han måste ägnas ett särskilt kapitel.

Westerståhl är en framstående forskare – professor i statskunskap vid Göteborgs universitet – och har vunnit internationell uppmärksamhet med sina studier om objektiviteten i radio, TV och dagspress. Men han är också en ideolog som satt djupa spår i debatten. Hans objektivitetsundersökningar är nämligen inte bara vetenskapliga studier utan även vältaliga pläderingar för demokratisk konsensus, vapen i kampen mot »vänstervridningen«. Några av undersökningarna var direkt föranledda av beskyllningar mot Sveriges Radio för partiskhet. Den vetenskapliga aspekten på hans undersökningar har debatterats livligt under åren. Men i detta sammanhang är det den ideologiska aspekten som är intressant.

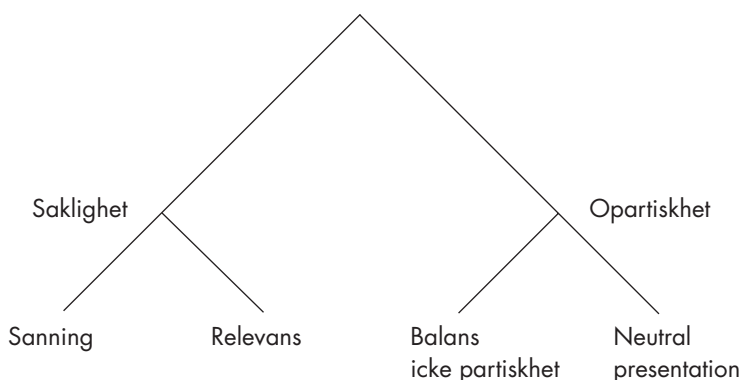
Jag gör först en översikt över Westerståhls viktigaste undersökningar. Sedan redovisar jag ett par kritiska inlägg, ett liberalt och ett från vänstern. Därefter ger jag en kort översikt över några av reaktionerna inom Sveriges Radio på Westerståhls undersökning av LKAB-strejken. Slutligen studerar jag litet mera utförligt den mest kontroversiella av Westerståhls undersökningar, den om ljudradians bevakning av revolutionen i Portugal.

Westerståhls undersökningar

Några av Westerståhls undersökningar har sammanfattats i boken *Objektiv nyhetsförmedling* (1972), och följande referat utgår från denna.

Westerståhl betonar redan från början att han är anhängare av medborgarprincipen. I inledningen (2–7) framhåller han att minimikravet för fri åsiktsbildning är fri information. I bokens avslutning (162–164) återkommer han till detta tema. Som medborgare i en demokrati vill han ha möjlighet att bilda sig en uppfattning om vad som sker, och därför vill han ha bästa möjliga information, säger han. För den, däremot, som har som allt överskuggande mål att göra revolution gäller det att avskärma människorna från sådan information som kan föra dem bort från det målet och göra dem tvehågsna och osäkra. Det är naturligt, även om det är djupt odemokratiskt, säger Westerståhl. Att den sista reflexionen syftar på vänstern är uppenbart.

Westerståhl utgår från Sveriges Radios regler om saklighet och opartiskhet, eftersom tre av de fyra undersökningar som behandlas i boken handlar om Sveriges Radio. Westerståhl anser också att Sveriges Radios regler är så väl genomtänkta att de innehåller »grundstenarna i en systematik på detta område och därför har en mera generell giltighet«. Från denna utgångspunkt spaltar Westerståhl upp objektivitetsbegreppet på följande sätt:

Med sanning menas givetvis att de uppgifter som presenteras ska överensstämma med verkligheten. Med relevans menas att uppgifterna är väsentliga och att alla väsentliga uppgifter kommer med.

Med balans menas att olika parter och kontroversiella uppfattningar behandlas lika så att ingen gynnas eller missgynnas. Med neutral presentation menas att man inte genom sitt ordval tar ställning till det man berättar om. Dessa faktorer undersöker Westerståhl med hjälp av kvantitativ innehållsanalys. Det innebär, som han själv påpekar, stora förenklingar.

Westerståhl lägger i sina undersökningar påfallande liten vikt vid frågan om sanningshalten i massmediernas utbud. Skälet är inte att han anser denna vara ointressant, utan att han menar att det inte går att avgöra sanningsfrågan beträffande konkreta fakta, åtminstone inte när man går igenom ett stort material och gör statistik på det.

Beträffande mera allmänna och därmed också mera komplicerade ämnen – brottslighetens orsaker, ett visst partis inställning i en viss fråga, bakgrunden till kriget i Indokina – blir sanningsfrågan inte bara svårare att avgöra utan också mindre aktuell, anser Westerståhl. Då handlar det snarare om relevans, och då finns inga objektiva kriterier utan bara konventioner i nyhetsförmedlingen. Westerståhl uttrycker detta med lätt cynism och övergår tillfälligt från medborgarprincipen till kundprincipen:

Låt oss anta att någon energiskt hävdar, att nyheter om en internationell konflikt under alla förhållanden är viktigare än nyheter om engelska ligamatcher. Om en annan svarar, att vederbörande konflikt kan han ingenting göra åt, men utförliga nyheter om fotbollsmatcher ökar hans chanser att få en tipsvinst, så finns egentligen inte mycket att tillägga. Intresseinriktningen och därmed den inbördes relevansen av olika slags nyheter skiftar mellan olika individer.

Sedan går Westerståhl över till opartiskheten. Där rör man sig på grundare vatten, anser han och lägger därför tyngdpunkten på den aspekten.

Av de två opartiskhetskriterierna är dock balansen problematisk så tillvida att parterna ofta producerar olika mycket nyheter. Det

faktiska händelseförloppet kan också ställa den ena parten i en gynnsammare belysning än den andra. I så fall blir opartiskhetskravet mer begränsat, och i stället för kravet på balans träder kravet på icke partiskhet – olikheterna ska inte bero på nyhetsförmedlaren egen inställning till parterna. I den versionen förefaller problemet vara »skäligen hanterligt«, anser Westerståhl. Partiskhet är nämligen ganska lätt att konstatera.

Därtill kommer kravet på ett neutralt språk i behandlingen av olika parter, men detta lägger Westerståhl mindre vikt vid.

VIETNAMUNDERSÖKNINGEN

En av de konflikter som satte sinnena i brand i slutet av 60-talet var som bekant Vietnamkriget. Sveriges Radio beskyldes för att vara partisk – för att ha missgynnat USA och sympatiserat med dess motståndare, FNL. Westerståhl fick därför i uppdrag av Radionämnden att granska samtliga program i Sveriges Radio om Vietnam under en månad 1968. Undersökningen presenteras i *Objektiv nyhetsförmedling*.

För att beräkna balansen gjorde Westerståhl och hans medarbetare upp en lista på händelser och förhållanden som de ansåg vara positiva respektive negativa för de krigförande parterna. De positiva och negativa markeringarna summerades sedan. Som positivt anges militära framgångar och som negativt motgångar. Men som positivt anges också fredsvilja och minskad krigsaktivitet och som negativt till exempel hot att använda kärnvapen. Positivt är också humanitet av olika slag, medan brutalitet anges som negativt.¹ Westerståhl blandar alltså humanitära och maktpolitiska aspekter – framgångsrik krigföring och humanitet betecknas båda som något positivt för parten i fråga. Westerståhl konstaterar att det råder brist på balans men förklarar den med att USA-sidan producerar mycket mera nyheter än den andra sidan.

Beträffande neutral presentation är uppgiften lättare, anser Westerståhl. Här krävs fullständig opartiskhet. Det handlar om att vederbörande redaktion håller en lämplig och likartad distans i förhållande till parterna och undviker att identifiera sig med den

ena parten mot den andra. För att konstatera sådana brister undersöktes bland annat användandet av vissa ord och uttryck. Till de ord som noterats som negativa hör »angripare«, »fiende«, »kommunist«, »Viet-Cong« och »junta.«

Huvudresultatet av undersökningen är att Sveriges Radio hamnar i mitten på skalan jämfört med pressen. Rapporten uttalar sig inte explicit om huruvida Sveriges Radio iakttagit kraven på opartiskhet och saklighet, men Radionämnden tolkade den så. Nämnden framhöll att undersökningen inte gav anledning att anta att de granskade programmen stred mot radiolagen eller mot avtalet med staten. Radionämnden tog alltså Westerståhls undersökning på stort allvar.

VALRÖRELSEN 1968 I SVERIGES RADIO

Radiochefen Olof Rydbeck gav själv uppdraget åt Westerståhl att studera hur 1968 års valrörelse hade bevakats av radion och televisionen. Orsaken var att företaget hade kritiserats för partiskhet.

Westerståhl undersökte TV:s och ljudradions nyhetssändningar och valprogram och jämförde dem med dagspressen och TT. Han gjorde också en tendensklassificering där exempelvis framgångar för ett parti betecknas som positivt, medan dåliga prognoser uppfattas som negativt. Men klassificeringen innehåller också moraliska omdömen. Att ett parti beskylls för att utnyttja den tjeckoslovakiska krisen i partitaktiskt syfte betecknas sålunda som negativt för partiet i fråga.

Undersökningens resultat blev att Sveriges Radio inte på något markant sätt avvek från andra medier. Det fanns ingen genomgående tendens att gynna eller att missgynna något visst parti. Däremot konstaterar Westerståhl att Sveriges Radio styrde rapporteringen till vissa ämnesområden och partier, men det berodde på nyhetsvärdering, inte på politiskt ställningstagande. I stort sett fick alltså Sveriges Radio godkänt av Westerståhl även i denna undersökning.

LKAB-KONFLIKTEN I SVERIGES RADIO OCH I DAGSPRESSEN
Westerståhl undersökte också bevakningen av LKAB-strejken.
Bakgrunden är denna:

Den 9 december 1969 bröt en vild strejk ut i Svappavaaragruvan i Lappland. Strejken spred sig till Kiruna och varade till den 4 februari 1970. Konflikten bevakades intensivt av massmedierna. Radio- och TV-sändningarna fylldes av stoff från strejkmöten och förhandlingar men också från aktioner och sympatyttringar av olika slag landet runt. För Sveriges Radios del komplicerades situationen av att man befann sig mitt i den stora omorganisation som kanalklyvningen innebar.

Sveriges Radios styrelseordförande, Per Eckerberg, var mycket kritisk mot radions och televisionens bevakning av LKAB-konflikten. Han fick bilden, sade han, av en konflikt, där Sveriges Radios olika åtgärder i viss mån ingick i planläggningen av mötesverksamheten. Kritiken resulterade i att Sveriges Radios styrelse gav Westerståhl i uppdrag att undersöka om det fanns fog för kritiken.

Ett problem i undersökningen var hur parterna skulle definieras. De strejkande befann sig till en början i konflikt även med facket, men så småningom samlades de och facket i en gemensam delegation. Westerståhl fick därför använda en kategoriindelning för strejkens första fas och en annan för dess avslutningsfas.

En väsentlig del av undersökningen består av en sammanställning utifrån en lista på för de strejkande positiva, respektive negativa »perspektiv«.² Westerståhl framhåller att det är grova mått och att mera subtila vinklingar kan ha slunkit igenom. Men de som noteras är oomtvistliga, anser han.

Återigen frikänns Sveriges Radio. Under de första två veckorna blev de strejkande visserligen positivt behandlade, säger Westerståhl. Detta kan dock förklaras med att de strejkande, men inte deras motpart, hade intresse av publicitet. Senare försköts emellertid balansen till de strejkandes nackdel, både i Sveriges Radio och i tidningarna.

Westerståhls huvudomdöme är att det inte finns skäl att anta, att Sveriges Radio brustit när det gällt sakligheten och opartiskheten

i rapporteringen. Han känner sig som en tulluppsyningsman som varit ute för att leta efter smuggelgoods utan att finna någonting, skriver han.

WESTERSTÅHLS SLUTSATSER

I det sista kapitlet (147–163) diskuterar Westerståhl sina metoder.

Han säger sig vara medveten om att objektiviteten inte är någon allmänt giltig norm. Lika litet som man kan avgöra vad som är gott eller rätt, lika litet kan forskningen säga vad som bör eller inte bör ingå i objektivitetskraven eller vilka mätningar eller operationaliseringar som bäst motsvarar dessa krav. Men det hindrar inte att man kan tala om objektiv nyhetsförmedling som något existerande. Det är i princip samma sak som när man upphöjer existerande moraliska normer eller en hederskodex till lag.

Westerståhl anser att objektivitetskraven »i stor utsträckning är möjliga att operationalisera«. Man kan tala om objektivitet och mena något entydigt och bestämt. Westerståhls syn på möjligheten att precisera visas av att han föreslår en ram på + – 20 % när det gäller balanskravet. Boken avslutas med orden:

Man kan inte av en journalist – lika litet som av någon annan människa – begära att han alltid ska veta vad som är sant och relevant. Men man kan alltid kräva, att han inte skall vara partisk, dvs. att han inte skall låta sina sympatier eller antipatier påverka nyhetsrapporteringen.

WESTERSTÅHL SOM KONSENSUSTEORETIKER

Av detta referat torde framgå både att Westerståhls undersökningar är starkt normativa och att hans normer förutsätter en grundläggande konsensus.

Det viktigaste objektivitetskriteriet är ju balansen. Förutsättningen för balans är för det första att det finns några få, idealt bara två, parter med olika åsikter om varje fråga, att dessa åsikter är i princip likvärdiga och att de därför ska presenteras på lika villkor. För det andra förutsätts konsensus beträffande grundläggande

värderingar – människorna antas vara eniga om vilka påståenden som är positiva, respektive negativa, för de olika parterna.

Däremot förespråkar Westerståhl inte uttryckligen någon konsensus beträffande beskrivningen och tolkning av verkligheten. Han framhåller visserligen betydelsen av sanning i sakfrågor, men betonar också att det inte går att uppnå enighet om tolkningarna av större sammanhang.

För den som inte accepterar dessa förutsättningar blir Westerståhls objektivitetsbegrepp oacceptabelt. Detta visas av den kritik han fick utstå både från liberalt håll och från den socialistiska vänstern.³ Vi ska se exempel på dessa båda slag av kritik.

Kritik från två håll

Rektorn för Journalisthögskolan i Stockholm, Lars Furhoff, kritiserar Westerståhls undersökningar i Statsvetenskaplig tidskrift (1970:2). Han tar avstånd från objektiviteten som ideal och pläderar i stället för mångfald.

Massmedierna har, skriver Furhoff, möjlighet att oberoende av makthavarnas värderingar »skildra skeendet och skapa nya opinioner«. De kan ge mångfald i ett samhälle där opinionen »eljest tenderar till en farlig enstämmighet«. Nu säger seriösa debattörer att objektiv nyhetsförmedling visserligen är ouppnåelig men ändå ett mål man ska sträva efter. Men vad ska man sträva efter?

Det enda rimliga svaret är konformitet i värderingen av skeendet, i presentationen av händelserna. Är det verkligen detta vi vill uppnå? Är det därför vi på alla sätt har garderat massmediernas frihet? Diskussionen borde istället ... gälla det avsevärda problem som den nuvarande konformiteten skapat, nämligen svårigheten att vinna publikens förtroende för en annorlunda syn på skeendet. Det problem som arbetarpressen mötte fram till andra världskriget, det problem som Torgny Segerstedt och andra mötte under kriget och det problem den medvetna vänstern möter idag. Jag har inte sagt

att någon av dessa kommit med den sanna världsförklaringen, men jag har sagt att vi måste pröva om det inte går att skapa ett massmedieklimat där sådana riktningar kan få en chans att presentera sin bild av skeendet, utan att uppfattas som mera subjektiva än den majoritet som ansluter sig till den traditionella nyhetsvärderingens lika subjektiva konventioner.

I en replik till Furhoff värjer sig Westerståhl mot anklagelserna för att vilja främja konformism och förnekar bestämt att han vill att »Sveriges Radio skall tvingas rätta sig efter t. ex. pressen«. Han avslutar med en släng åt vänsteropinionen:

De västerländska konventionerna för nyhetsvärdering torde bland annat ha den innebörden att de i viss mån begränsar partsfärgning av nyhetsmaterialet. Om Furhoffs marxistiska vänner gäller däremot att de normalt aldrig rapporterar för den egna sidan eller regimen oförmånliga nyheter. Denna skillnad kan med enkla medel påvisas.

Westerståhl och Furhoff talar här förbi varandra. Medan liberalen Furhoff pläderar för mångfald av John Stuart Mills modell vänder sig Westerståhl mot dem som av ideologiska skäl vill undertrycka fakta som inte passar med den egna åsikten.

Westerståhl fick också utstå kritik av ett helt annat slag. I en kulturartikel i Dagens Nyheter (30/9 1972) kritiserar *Objektiv nyhetsförmedling* av fyra lärare och doktorander i praktisk filosofi vid Stockholms universitet. I den radikala tidskriften *Häften för kritiska studier* (1972:6–7) utvecklar sedermera de fyra filosoferna sin kritik mot Westerståhl. Till skillnad från Furhoff pläderar de inte för mångfald utan för ett annat sätt att betrakta verkligheten.

De fyra filosoferna kritiserar Westerståhls listor på uttryck som sägs vara positiva respektive negativa för olika parter. De *värderingar* som dessa listor bygger på är inte självklara, menar de.

Ett av det uttryck om Vietnamkriget som publiken enligt Wes-

terståhl förväntas uppfatta som positiva är »lyckad taktisk manöver«, vilket föranleder de fyra filosoferna att sarkastiskt undra »om Westerståhl inte vet vad som händer i Vietnam när USA genomför en lyckad manöver«.

I LKAB-undersökningen sägs ett påstående att strejken hotar det svenska avtalssystemet vara negativt för de strejkande. Men de fyra filosoferna framhåller att med en annan terminologi skulle detta mycket väl kunna sägas i en kommunistisk tidning och då i avsikt att stödja strejken. Även om majoriteten av svenska folket anser att meddelandet är negativt så kan inte gärna ett med sympati uttalat påstående i Norrskensflamman att det svenska avtalssystemet skakas i sina grundvalar anses som ett negativt uttalande för de strejkande, framhåller de fyra.

Definitionen av *parterna* är inte heller självklar. Om parterna i Vietnamkriget är Nord- och Sydvietnam, eller om de är USA och det vietnamesiska folket blir bedömningen helt olika, framhåller de fyra filosoferna och undrar hur Westerståhl kan jämföra olika tidningars partiskhet om dessa ser olika parter.

Inte heller definitionen av *begrepp* är okontroversiell. De fyra filosoferna framhåller att för en kommunist betecknar »arbetarna« en klass med en särskild funktion i samhället, men för en borgerlig person är det en grupp människor med en viss typ av arbete och i en viss inkomstklass. Positiva uttalanden om den ena kategorin är inte utan vidare jämförbara med sådana i den andra.

Det som de fyra filosoferna lägger störst vikt vid är dock hur medierna *tolkar* verkligheten. Westerståhl inser inte att det är »ett ställningstagande för kapitalismen och mot socialismen att se konflikter i nationella termer«. Ett sådant ställningstagande är mycket betydelsefullare än om det sägs något ofördelaktigt eller fördelaktigt om det Westerståhl ser som parter. Vidare är det »inget mindre än en skandal« att Sveriges Radio vid förklaringen av exempelvis konflikten på Nordirland tillgriper »idealistisk vidskepelse som hänvisning till ett 'tragiskt öde', 'blinda krafter'« med mera. Westerståhl bagatelliserar sanningsfrågan när det gäller tolkningar och förklaringar, anser de fyra och invänder:

Det är väl viktigare att bakgrunden till ett krig tecknas på ett korrekt sätt än att enstaka påståenden om antalet nedskjutna helikoptrar är sanna? Nog är det väl värre om en radioman påstår att det är avkristningen som är huvudorsak till att brott begås, än om han påstår att en 50-årig man blivit dräpt i Särna, när det i själva verket var en kvinna som blev mördad i Tärna?

Valet av historiesyn eller samhällssyn har stor betydelse för ställningstagandet i kontroversiella frågor:

Om de bombade städerna i Vietnam beskrivs som om de undergått provningar av naturkatastrofer, om arméernas aktioner i Indokina beskrivs som resultat av ödets spel, om kriget beskrivs som ett misstag, så är det positivt för USA. Men för Westerståhl ger det inget utslag.

De fyra filosoferna argumenterar alltså för att Westerståhls objektivetsbegrepp bara är meningsfullt inom ramen för en ideologi som de inte delar. Sättet att uttrycka sig, definitionen av begrepp, principerna för kategoriindelningar, tolkningar och förklaringar, allt avspeglar en ideologisk inriktning.

Att de själva står för en annan ideologi än Westerståhl framgår implicit. Vid några tillfällen sägs det explicit – tolkningar och förklaringar kan mycket väl beskrivas »på ett korrekt sätt«, och en del förklaringar är »idealistisk vidskepelse«. Om Westerståhls objektivetsbegrepp har ett drag av relativism så förefaller de fyra filosoferna uppfatta objektiviteten som något absolut – objektivt.

Dessa tre uppfattningar om objektiviteten torde ge det tidiga 70-talets ideologiska kontroverser i ett nötskal. Westerståhl står för en demokratisk konsensus. Han angrips från ena hållet av representanter för den liberala mångfaldsprincipen och från den andra av en självsäker vänster som pläderar för en alternativ sanning. Vänstern är den mest aggressiva motståndaren, och Westerståhls undersökningar kan ses som ett försvar mot attackerna från vänster.

Westerståhl och LKAB-strejken – meningsbrytningar inom Sveriges Radio

Westerståhls undersökning av LKAB-strejken gav upphov till meningsmotsättningar inom Sveriges Radio. Denna diskussion belyser Westerståhls roll som ideolog, och därför ska jag kortfattat redogöra för den.

Undersökningen tillkom på initiativ av ordföranden i Sveriges Radios styrelse Per Eckerberg, som också gick ut offentligt med kritik mot Sveriges Radio. Eckerberg hade en bakgrund som aktiv socialdemokrat; han hade bland annat varit statssekreterare i socialdepartementet. För en sådan man kunde det falla sig naturligt att uppröras över en vild strejk som riktade sig mot ett statligt företag och delvis mot fackföreningsrörelsen.

Olof Rydbeck hade en mera kluven roll. Under hela sin chefsperiod hade han slagit vakt om Sveriges Radios självständighet, men under senare hälften av 60-talet hade han reagerat allt starkare mot vänstervridningen. Till skillnad från Eckerberg hade han inga bindningar till arbetarrörelsen. I sina memoarer säger han att fackföreningsrörelsen hade kritiserats för litet, och han mer än antyder att LO hade sig själv att skylla för att massmediernas bevakning gick organisationen emot. (Rydbeck 1990, 215)

Rydbeck gick ut med en PM redan den 19 december 1969 (strejken bröt ut den 9 december) till cheferna för nyhetsredaktionen, ljudradion, TV 1, TV 2 och distriktskontoret i Luleå. PM-en är märkt »Förtroligt«, och dess innehåll är delvis provokativt:

Följande frågor har ställts till mig och jag vore tacksam för kommentarer:

Är det sant att Sveriges Radio håller mellan 20 och 30 medarbetare uppe i Kiruna?

Är det sant att vederbörande tillbringar en stor del av tiden under riklig förtäring på hotellet i Kiruna och därvid också bearbetar de strejkande, med andra ord ingriper i själva strejkförloppet?

Är det sant att våra rapportörer genomgående plusar på de siffror som lämnas från polismyndigheterna rörande antalet deltagande i olika manifestationer?

Är det sant att regionalradion i Luleå starkt engagerat sig för de strejkandes sak?

I sina svar är cheferna eniga i sina förnekanden av frågornas implicita anklagelser. För nyhetsredaktionen svarar Per-Martin Hamberg att enligt hans uppfattning »den personalstyrka som insatts står i god proportion till uppdragets karaktär«. Han hade också haft kontakt med Kirunas polischef, som ansåg att de sifferuppgifter som han kunnat kontrollera var korrekta. Gert Engström svarar för TV 1 att »det inte funnits någon anledning till klagomål ur arbetsmässig synpunkt då jag haft kontakt med personalen däruppe«. Enligt polischefen i Kiruna hade ingen överdrift i siffror angivits, framhåller Engström vidare. Den ende som finner det värt att kommentera beskyllningarna att journalisterna söp ihop med de strejkande är Torsten Åhlander, tf distriktschef i Luleå. Han dementerar i strama ordalag:

Kost- och dryckesvanor kan för Luleå-redaktionens personal inte ge anledning till någon kommentar. Ingen som helst officiell representation på Sveriges Radios medel har förekommit och de berörda medarbetarna från Luleå-redaktionen förklarar att de över huvud taget inte förtärt några måltider tillsammans med personer med anknytning till strejken. De har alltså inte ingripit i själva strejklöppet.

Åhlander framhåller vidare att man genomgående utnyttjat de uppgifter man har fått från polisen. Och polismästaren är Sveriges Radios ombud sedan flera år. Slutligen vänder sig Åhlander mot beskyllningarna för partiskhet och framhåller i stället de svårigheter det innebär att »ena parten (strejkkommittén) hela tiden spelar med praktiskt taget helt öppna kort medan arbetsgivaren och de

fackliga organisationerna strävar efter att få så lite publicitet som möjligt«.

TV:s programmedarbetare protesterade också i en skrivelse mot att Eckerberg hade förespråkat en undersökning av LKAB-konflikten i radio och TV.

Vetenskapliga studier av nyhetsförmedlingen kan vara av värde för det fortsatta arbetet, men bör givetvis bedrivas fortlöpande och inte sättas in enbart i samband med attacker mot Sveriges Radio från olika partsintressen.

Däremot avvisar vi bestämt styrelseordförandens opreciserade krav på en sk »uppstramning«, vilka tycks innebära en önskan att begränsa Sveriges Radios utvidgade nyhetsförmedling.

Den 9 januari 1970 ägnade programkollegiet en längre diskussion åt LKAB-strejken. Olof Rydbeck sade att han inte i förväg hade varit underrättad om Per Eckerbergs utspel, men framhöll att det var nödvändigt att analysera de problem som uppstod i samband med Sveriges Radios nya organisation.

Per-Martin Hamberg gav röst åt missnöjet bland nyhetsredaktionens medarbetare:

Den omständigheten att företagets styrelseordförande tog initiativ till en undersökning har i varje fall på nyhetsredaktionen gett upphov till mycket blandade känslor, till mycket negativa attityder och reaktioner. Redaktionen har en rad från tidningspress tränade, stabila och omdömesgilla medarbetare, vilka redan när de sköter nyhetsvärderingen enligt Sveriges Radios normer känner att de är utsatta för en annan styrning än de varit vana vid, en styrning som de gärna accepterar. Nu får dessa höra av styrelsens ordförande att här gäller det att strama åt. Detta krav skall ses mot bakgrunden av den situation som förelegat tidigare och som återigen föreligger, nämligen att endast en part framträder. Det finns

inget att lägga i den andra vågskålen. Detta har gett upphov till en intern mycket allvarlig modlöshet. Eckerbergs inhopps var mycket olyckligt och det är angeläget att detta framföres till honom, då han den 29.1 lägger fram förslag om en undersökning.

Olof Rydbeck »gav uttryck åt sin förståelse för Hambergs synpunkter«.

De här nedslagen i arkivmaterialet visar tydligt nog hur upprörda många av Sveriges Radios medarbetare kände sig. Westerståhls undersökning hade redan från början fått karaktären av räfst och rättarting, och journalisterna uppfattade sin professionella frihet som hotad.

Men när Westerståhls utredning var färdig visade det sig att Sveriges Radio frikändes. Därmed blev också tonen i Radiohuset lugnare. Utredningen gick på remiss inom företaget, och svar inlämnades av 11 olika instanser. Samt och synnerligen är remissvaren nyanserade i tonen, även om de till innehållet är övervägande kritiska. Kritiken handlar nästan enbart om Westerståhls metoder, och några principiella invändningar görs inte.

Programkollegiet ägnade ett helt sammanträde (26/3 1971) åt Westerståhls rapport. Westerståhl själv inledde och sade bland annat: »Resultatet av undersökningen har således blivit ett slags 'frikännande resultat' men inte så preciserat som skulle ha varit önskvärt.« Att döma av protokollet var diskussionen lugn, men Westerståhl fick en hel del kritik för sina metoder.

Exemplet med LKAB-strejken visar hur man resonerade inom Sveriges Radio: när vänstern hotade kallade man på Westerståhl. Hans uppgift var att antingen påvisa övertramp och slå ner på dem eller också att påvisa att inga övertramp förekommit och därmed hejda kritiken mot företaget. Missnöjet bland Sveriges Radios journalister är mot denna bakgrund förståeligt. I den mån Westerståhls undersökningar påverkade företagets inriktning innebar de ju inskränkningar av journalisternas handlingsutrymme.

Westerståhl om Portugal

Den av Westerståhls undersökningar som väckt den största uppmärksamheten och de starkaste gensagorna är hans studie 1976 av ljudradions bevakning av de revolutionära händelserna i Portugal.

För att förstå den hårda polemiken om Portugal måste man ta hänsyn till tidssammanhanget. Den portugisiska revolutionen 1974 satte nämligen känslorna i brand på ett alldeles särskilt sätt. Bakgrunden är denna:

Den 25 april 1974 störtades den fascistiska regimen i Portugal genom en i det närmaste oblodig militärkupp, genomförd av en sammanslutning av yngre officerare, MFA. En provisorisk regering där även socialister och kommunister ingick bildades, men så småningom kom regeringen att domineras av MFA-officerare. Den hade en klar vänsterprofil och radikaliserades allt mer. Demonstrationer, fabriksockupationer och andra revolutionära aktiviteter avlöste varandra. Särskilt uppmärksammas blev ockupationen av dagstidningen Republica. Det reformistiska socialistpartiet, som vann valet i april 1975, kom i konflikt med MFA och kommunisterna, och på sommaren 1975 lämnade socialisterna regeringen. I juni följande år vann dock socialistpartiets kandidat presidentvalet, och därmed var revolutionens turbulenta fas i stort sett över.

De svenska striderna kring »vänstervridningen« utkämpades till väsentlig del mellan den reformistiska socialdemokratin och mer eller mindre revolutionära grupper till vänster om denna. Denna motsättning kom också att prägla synen på Portugal. Den portugisiska revolutionen appellerade nämligen både till socialdemokratin och till vänstern, men på olika sätt.

Socialdemokraterna hade goda kontakter med sitt portugisiska broderparti, socialistpartiet. Från socialdemokratisk synvinkel var störtandet av den gamla fascistiska regimen, införandet av demokrati och avvecklandet av de långa och blodiga kolonialkrigen i Angola och Moçambique en seger både för demokratin och för antikolonialismen. För de svenska socialdemokraterna var det

därför naturligt att solidarisera sig med de portugisiska socialisterna.

På vänsterhåll var också entusiasmen stor för den portugisiska revolutionen. Här såg man unga officerare ställa sig i spetsen för en folklig resning mot en murken och diskrediterad regim. Här var revolutionen ung, dynamisk och vital till skillnad från den stelben- ta sovjetkommunismen. Och den ägde rum i Europa, inte i Asien eller Latinamerika. För socialister som sökte nya inspirationskällor var den portugisiska revolutionen en gudagåva.

Mitt under den största turbulensen, den 29 juli 1975, publicerade Nordal Åkerman en kulturartikel i Dagens Nyheter där han hävda- de att den revolutionära militärregeringen var på väg att upprätta diktatur i Portugal. Efter en genomgång av den politiska situatio- nen i Portugal kom ett generalangrepp på Sveriges Radio.

I radio och i TV har ... tidvis förekommit en nyhetsförmed- ling som måste betecknas som kvalificerat bedrägeri. ...

Reportern i Lissabon, Mats Sundgren, har i sändning efter sändning troget bildat ett eko åt den stalinistiska pressen i staden.

När t ex kommunisterna med våld söker hindra männi- skor från att delta i socialisternas möten framställs detta entydigt som en heroisk kamp mot kontrarevolutionära kraf- ter. Sundgrens rapportering – som det vore poänglöst att beteckna som dålig journalistik, eftersom den är en kommu- nists medvetna förfalskning av verkligheten – är en skandal i sig. Men den verkliga skandalen är naturligtvis att de för Tidsspeglens och Ekots programansvariga låter sända ut denna nästan bisarrt ensidiga propaganda.

Ord som »kvalificerat bedrägeri«, »skandal« och »en kommunist medvetna förfalskning av verkligheten« om en namngiven journa- lists arbete är naturligtvis allvarliga beskyllningar. Reaktionen lät inte heller vänta på sig. Redan den 31 juli infördes ett svar i Dagens Nyheter av två Ekomedarbetare, Jan-Olof Pettersson och Erik

Pierre, med rubriken »Be om ursäkt!«. De båda journalisterna hävdade att Sundgren »tillfredsställande beskrivit den mycket komplicerade händelseutvecklingen i Portugal«, att debatter om Sveriges Radio bör »föras på en någorlunda hyfsad nivå, inte med svepande invektiv« samt att »Nordal Åkerman är skyldig Ekots utsände en ursäkt«.

Därmed var presspolemiken i gång, och den blev hetsig. Men Radionämnden var faktiskt snabbare än pressen. Den beslöt nämligen redan den 29 juli, samma dag som Åkermans artikel publicerades, att Sveriges Radios bevakning av händelserna i Portugal skulle undersökas. (Att nämnden var påverkad av Åkermans artikel framgår av att denna nämns i nämndens slutliga avgörande av ärendet.) Den 9 september fick Jörgen Westerståhl uppdraget att pröva om Portugalbevakningen uppfyllde kraven på saklighet och opartiskhet samt om Sveriges Radio hade »underlåtit att upplysa om någon viktig händelse i Portugal«, givit den för litet utrymme eller behandlat den ur ett för begränsat perspektiv. Westerståhl utförde sitt uppdrag och lade fram sin rapport i mars 1976.

Undersökningen gäller samtliga inslag i Ekot och i Centralredaktionens P1-sändningar mellan den 19 maj och den 26 juli 1975. Jämförelser görs med Arbetet, Dagens Nyheter, Norrskensflamman och Svenska Dagbladet samt med Le Monde och The Guardian.

I rapporten framhåller Westerståhl att relevansbedömningen denna gång är det grundläggande. Balanskravet, som ju dominerade i de tidigare undersökningarna, kommer in mera »supplementärt«. Westerståhl aktualiserar också kravet på neutral presentation, ett kriterium som han tidigare inte lagt någon större vikt vid. Och så tar han upp något han tidigare inte alls har undersökt och som inte heller ingått i hans uppdrag, nämligen Sveriges Radios skyldighet att hävda de demokratiska värdena. (Westerståhl 1976, 3–5)

Westerståhl ägnar stort utrymme åt Mats Sundgren, som producerat närmare hälften av Ekots hela nyhetsmaterial om Portugal. Av Sundgrens rapportering framgår att han tror på de revolutionära

folkkommittéernas framtid och på en utveckling bort från ett parlamentariskt system byggt på partier, säger Westerståhl. Men detta läggs inte Sundgren till last, snarare tvärtom. Har man »denna syn på utvecklingen är det ganska naturligt att man ägnar stor uppmärksamhet åt folkkommittéerna och betraktar Republica-affären som en mindre väsentlig incident«, framhåller Westerståhl och påpekar att det vid den aktuella tidpunkten var utomordentligt svårt att förutsäga hur framtiden i Portugal skulle gestalta sig. (A.a., 17)

I vanlig ordning gör Westerståhl en kvantitativ undersökning av positiva och negativa perspektiv på parterna. I ljudradion finner han totalt en viss övervikt för de negativa perspektiven på socialistpartiet, men Ekot har ungefär en dubbel övervikt för de negativa perspektiven. Orsaken är Mats Sundgrens rapportering. Också här är dock Westerståhl nog med att framhålla att det snarast är en fördel att Sundgren skiljer sig från flertalet andra rapportörer. Det finns nämligen en risk att »ett dominerande demokratiskt perspektiv kan leda till ensidighet i belysning och bedömning av andra företeelser ... Här åstadkommer ljudradion, väsentligen genom Mats Sundgren, en något mer balanserad bild«, anser Westerståhl. (A.a., 24)

Så långt har Westerståhl alltså närmast försvarat radion i allmänhet och Mats Sundgren i synnerhet. Men bedömningen blir en annan när han kommer in på ämnet neutral presentation och demokratiska värden. Här tar Westerståhl nämligen upp en diskussion om hur begreppet »demokrati« ska hanteras. Språkbruket i ljudradions sändningar är mycket växlande, säger Westerståhl. Ibland följer radion det vanliga svenska språkbruket.

Men det finns även inslag av ett delvis annat språkbruk, där den »västerländska« demokratin snarast är något »traditionellt« som utvecklingen håller på att gå ifrån ... Mats Sundgren skiljer mellan förespråkare för »en demokrati byggd huvudsakligen på de politiska partierna« och förespråkare för »ett socialistiskt system« ... Han talar om en utveckling »ifrån

det traditionella västerländska parlamentariska systemet till den blandning av östeuropeisk folkdemokrati och tredje världensocialism« som MFA föreslagit ... Folkkommittéerna eller arbetarråden beskrivs som ett steg mot »direkt demokrati« ... eller som ett steg från »en indirekt demokrati, av den typ som finns i Västeuropa, till en mera direkt demokrati«.

Ibland har man genom själva uttryckssättet markerat att språkbruket ifråga om demokrati växlar: Nordens fackliga organisationer har beslutat att ej upprätta förbindelser med Intersindical [en facklig centralorganisation] förrän »som man säger« den demokratiska utvecklingen i Portugal fullföljts ... Portugals socialistparti uppmanade sina medlemmar att aktivt delta i »som det hette« försvaret för demokratin ... Sverige stöder den demokratiska utvecklingen i Portugal, »som det heter« ... (A.a., 27)

Westerståhl antyder alltså att radion, och särskilt Sundgren, skulle ha en annan demokratisyn än den i Sverige vanliga. Han kommer emellertid inte med några beskyllningar för odemokratiska åsikter utan föreslår i stället en lösning på problemet med demokratidefinitionen. Denna lösning är logisk men kontroversiell.

Först framhåller Westerståhl att den »terminologiska oklarheten när det gäller begreppet demokrati« ställer Sveriges Radio liksom övriga massmedier inför »påtagliga problem«. För att »auditoriet skall förstå vad det gäller« är det önskvärt med »en såvitt möjligt enhetlig terminologi«. Det är rimligt att denna terminologi tar till utgångspunkt

den förhärskande svenska terminologin, exempelvis sådan den kommer till uttryck i den nya regeringsformen: »Den svenska folkstyrelsen bygger på fri åsiktsbildning och på allmän och lika rösträtt. Den förverkligas genom ett representativt och parlamentariskt statsskick och genom kommunal självstyrelse.«

Man ska dock inte, betonar Westerståhl, »fördölja att också andra demokratiuppfattningar föreligger«. Det väsentliga är bara att man har »en gemensam utgångspunkt, ett slags grundläggande språkbruk. Att detta språkbruk inte är allmängiltigt, kan sedan vid behov markeras.« Konsekvenserna av detta blir enligt Westerståhl

att om man talar om demokratiska institutioner och demokratiska idéer av den typ som präglar vårt land, bör man kunna tala om demokrati så att säga rakt fram utan några särskilda förklaringar eller markeringar. När det gäller institutioner och idéer, som enligt en annan terminologi betecknas som demokratiska, kan man antingen underlåta att använda detta uttryckssätt eller också, om det är behövligt, tala om demokrati men med en markering av att detta avviker från det gängse språkbruket. I tre nyss citerade fall har man inom ljudradion råkat göra tvärtom: man har använt det särskilda uttryckssättet för markering av distans, »som det heter« el. dyl., när det gäller demokrati av svensk typ.

Den föreslagna terminologin »skulle kunna betraktas som en tillämpning, på nyhetsområdet, av kravet på Sveriges Radio att hävda de demokratiska värdena«. (A.a., 27–29)

Westerståhl betonar som vi sett det självklara, det enkla, det okontroversiella i förslaget. Men det är inte så harmlöst som han vill göra gällande. Konflikten om »vänstervridningen« gällde till stor del synen på demokratin. När Westerståhl därför vill förbehålla det starkt värdeladdade honnörsordet »demokrati« för den svenska demokratimodellen innebär det ett ställningstagande. Westerståhl vill slå ett slag för demokratisk konsensus, men detta kan från en annan utgångspunkt tolkas som ett försök att minska Sveriges Radios frihet. Till saken hör att, som Westerståhl själv skriver: »Principiellt har vid flera tillfällen uttalats, att Sveriges Radios skyldighet att hävda de demokratiska värdena inte bör influera på nyhetsförmedlingen.« (A.a., 5)

Kommentarerna från radiohåll till Westerståhls undersökning

är starkt kritiska. Ekoredaktionen har över huvud taget inget gott att säga utan avvisar de metoder Westerståhl använt och därmed även hans resultat. Det principiellt intressantaste i skrivelsen är resonemanget om demokratin.

Inom socialdemokratin har, framhåller Ekoredaktionen, under senare år vuxit fram en förstående inställning till enpartistater eller diktaturer som Kuba, Nordvietnam och Tanzania. Man har accepterat att politisk demokrati av västeuropeisk typ inte tillåts, eftersom de sociala framsteg som gjorts anses överväga de politiska nackdelarna. Portugal anses dock av den svenska socialdemokratin ha stora möjligheter att slå in på en utveckling liknande den svenska.

Men Ekoredaktionen framhåller att detta inte är det enda sättet att se på Portugal. En annan uppfattning – i Portugal mest företrädd av kommunistpartiet och grupper till vänster om kommunisterna – är att Portugal är så underutvecklat att en traditionell västeuropeisk utveckling bara gynnar de konservativa krafter som vill ha en återgång till det gamla.

Bakom den här uppfattningen ligger det faktum att kyrkan fortfarande har ett stort grepp om sinnena i Portugal, att det i många byar är den lokale pampen som styr röstandet. Portugal skulle alltså enligt det här sättet att resonera inte vara moget för parlamentarism. Politiska val, parlament och annat som hör västeuropeisk demokrati till skulle i Portugal komma att motverka sociala framsteg som utlovades efter den 25 april 1974.

Det finns alltså, framhåller Ekoredaktionen, »de mest skiftande uppfattningar» om Portugal. Ekoredaktionen försökte förutsättningslöst skildra den politiska striden. Redaktionens målsättning har varit att ge »en så bred och nyanserad rapportering som möjligt». Man kanske inte alltid har lyckats, men »i stort sett anser vi att vi har lyckats uppfylla rimliga anspråk på nyansering och opartiskhet». Enligt Ekoredaktionen skulle det inte gå att beskriva ett så komplicerat och mångtydigt skeende som den portugisiska revolutionen med Westerståhls entydiga demokratidefinition.

Ekots kommentar kan tolkas som sympati för den revolutionära

utvecklingen i Portugal. Det beskrivs ju som »faktum« att kyrkan styr opinionen och de lokala pamparna röstandet ute i byarna. Men det framgår väl så tydligt att man på Ekot känner sig kränkt och hotad i sin yrkesroll. Den senare aspekten kommer ännu tydligare fram i en artikel av Ekomedarbetaren Erik Pierre i Dagens Nyheter under rubriken »Westerståhls metoder är ohederliga!« (19/5 1976). Pierre talar om »en infam citatteknik som en professor i ämbetsutövning borde hålla sig för god för« och formulerar denna slutkläm: »Får Westerståhl fortsätta och prägla vad som är rätt och fel i radiojournalistiken, hamnar vi snart i en rapportering där det viktigaste blir att få balans på bekostnad av saklighet.«

Sveriges Radios kommentar till Westerståhls undersökning är mildare i tonen än Ekoredaktionens men är i sak nästan lika avvisande. Westerståhls metoder kritiseras utförligt. Westerståhl sägs också ha missförstått Mats Sundgrens roll:

Som tidigare framgått av detta yttrande avgör den enskilde reportern inte själv vad han/hon vill rapportera om och när. Det är redaktionsledningen som fördelar de olika rapporteringsuppgifterna. Inte heller är reportern helt herre över sitt eget material. Förkortningar och annan redigering av materialet kan göras utan reporterns medverkan och det är slutligen redaktionsledningen som godkänner material för sändning.

Även om självfallet den enskilde reportern är skyldig att i sina inslag följa radiolagens och avtalets bestämmelser måste det vara redaktionsledningens uppgift att tillse att radiolagens och avtalets föreskrifter följs, bl a att det finns en skälig balans i utbudet.

Sveriges Radio konstaterar att såväl nyhetsprogrammen som övriga program om Portugal »står i överensstämmelse med stadgandena i radiolagen och avtalet mellan Sveriges Radio och staten om programverksamheten«.

I demokratifrågan tar Sveriges Radio klart avstånd från Wester-

ståhl. Man anser sig inte kunna finna någonting att anmärka på Mats Sundgrens »försök att i för publiken begripliga demokratitermer beskriva olika portugisiska partiernas skiftande strävanden«. Beträffande Westerståhls terminologiska förslag framhåller Sveriges Radio att såväl Utrikespolitiska Institutets kalendarium som utrikesminister Sven Andersson hade talat om folkkommittéerna och arbetarråden som »en mera direkt demokrati« och som »ett steg mot direkt demokrati«.

Vidare har Westerståhl missförstått Sundgrens sätt att uttrycka sig.

Westerståhl ser uttryck av typen »som man säger« och »som det hette« i samband med demokratiska begrepp som en markering av att språkbruket ifråga om demokrati växlar. Här har Westerståhl uppenbarligen vilseletts genom att han endast läst, inte lyssnat till inslagen. De citerade uttrycken är enbart avsedda för att markera att reportern citerar/refererar uttalanden.

Sveriges Radio hänvisar till ett beslut av Radionämnden 1969 som Westerståhl själv hänvisat till. Enligt detta beslut innebär skyldigheten att hävda de demokratiska värdena att nyhetsurvalet *inte* ska påverkas av »den påverkan på opinionsbildningen till förmån för en odemokratisk regim i ett främmande land som nyhetsförmedlingen kan befaras få«.

Med utgångspunkt från detta lägger Sveriges Radio fram sin principiella syn. Frågan hur man »i nyhetsprogram söker klargöra olika politiska system i demokratitermer« ser man inte som i första hand »relaterat till kravet att hävda de grundläggande demokratiska värdena« utan främst som en informationsfråga.

Det gäller för nyhetsjournalisterna att på ett för publiken begripligt sätt förklara vad som händer i olika länder. Ange-lägnast måste då vara att ställa vad som händer i ett land i relation till det landets förutsättningar. I vissa fall kan det

naturligtvis vara befogat att relatera också till svenska förhållanden, men ju längre bort man kommer från svenska och västerländska förhållanden desto märkligare blir värderingar som legitimeras genom hänvisningar till den svenska demokratin.

Sveriges Radio tog alltså mycket klart ställning mot Westerståhl och hans undersökning.

Radionämnden fattade sitt beslut den 4 november 1976 (ärende nr 389/5). Utslaget var tveklöst frikännande.

Radionämnden konstaterar ... att utredningsmaterialet om ljudradians rapportering och nämndens egen genomgång av rapporteringen i dess helhet inte föranleder någon annan bedömning än att Sveriges Radio uppfyllt de ovan angivna skyldigheterna och bestämmelserna i avtalet mellan staten och företaget om programverksamheten.

En av ledamöterna, Leif Carlsson, gjorde dock ett särskilt yttrande där han uttalade att Mats Sundgrens rapportering inte uppfyllde kraven på saklighet och opartiskhet utan gav en ensidig bild av ett starkt kontroversiellt förlopp. Men bristen var enligt Carlsson inte mer betydande än att Sveriges Radio, om än med någon tvekan, kunde anses ha uppfyllt sina skyldigheter.

SLUTSATSER

Jag har behandlat konflikten kring Portugalbevakningen relativt utförligt beroende på att den är principiellt intressant. Polemiken var mycket häftig trots att Westerståhl faktiskt uttalade påfallande stor förståelse för avvikande infallsvinklar och tolkningar.

Kontrasten med striden om *Från socialism till ökad jämlikhet* fem år tidigare är påfallande. Båda fallen handlar om påstådd »vänstervridning«, men till skillnad från 1971 års programmakare fick Ekot och Mats Sundgren stöd både av Sveriges Radio och av Radionämnden.

Polemiken handlar till stor del om sakfrågor. En del av kritiken går ut på att Westerståhl inte har förstått den praktiska journalistikens villkor, exempelvis skillnaden mellan ljud och skrift eller den enskilde journalistens roll. Delvis är polemiken ganska detaljerad, och handlar bland annat om hur revolutionen i Portugal och förhållandena där ska tolkas. Sådana frågor kan dock knappast uppväcka så starka känslor som det här är frågan om. Det faktum att en enskild medarbetare i Sveriges Radio kom i centrum för undersökningen har säkert betytt mera för de häftiga reaktionerna från Sveriges Radios sida.

Det principiellt intressantaste i diskussionen är polemiken om användningen av ordet »demokrati«. Det är här debatten blir verkligt het. Trots att Westerståhl själv förnekar det är det uppenbart att han försöker snäva in konsensuscirkeln genom att förbehålla ordet »demokrati« för den västerländska varianten. I 70-talets politiska sammanhang var detta en stor fråga. Westerståhls initiativ uppfattades som ett försök att inskränka Sveriges Radios självständighet och därmed den journalistiska friheten inom företaget.

Med denna tolkning blir skillnaden gentemot 1971 förklarlig. Den gången var vänstern på offensiven. Men 1976 var vänstervågen i avtagande, hotet uppfattades inte längre som lika akut, man kände inte längre något behov av att statuera exempel. Nu var det Westerståhl som ville ändra status quo, och det ville varken Sveriges Radio eller Radionämnden acceptera.

Westerståhl och hans kritiker

Jag har beskrivit Westerståhls undersökningar som ideologiska produkter, som vapen i tidens ideologiska kamp. Detta är *en* av flera aspekter på dem, det förtjänar att betonas. Betraktas de som forskningsprodukter blir bedömningen givetvis en annan.

Ur det ideologiska perspektivet kan man se hur Westerståhl hamnar i en polemik av ett slag som han säkerligen varken önskat eller väntat sig. Westerståhl vänder sig mot den partiska ensidighet,

den manipulativa styrning av nyhetsutbudet, som han med rätt eller orätt beskyller vänstern för. De fyra marxistiska filosofer som kritiserade Westerståhl i Dagens Nyheter och i Häften för kritiska studier får representera denna vänster.

Men den tyngsta kritiken var av ett helt annat slag. Westerståhl beskyldes för att själv förespråka ensidighet och konformism. Liberalen Lars Furhoff resonerade principiellt och ställde mångfalden som alternativ till objektiviteten. Westerståhls kritiker inom Sveriges Radio utgick från samma grunduppfattning men såg mera praktiskt på saken. De uppfattade Westerståhls principer som ett hot mot den professionella journalistiken, som ett hinder för en fri och självständig journalistisk bevakning. I deras inlägg märks tydligt en rädsla att förlora den frihet de tillkämpat sig under 60-talet.

Ligger det något i denna kritik? Ja, det menar jag att det gör.

Westerståhls undersökningar är visserligen tidsbundna, men de utgör också ett försök att lösa det tidlösa problemet hur medborgarprincipen ska realiseras – hur medborgarna i ett demokratiskt samhälle ska informeras om detta samhälles väsentliga frågor. Westerståhls lösning är den objektiva, sakliga, opartiska och balanserade journalistiken inom ramen för en demokratisk konsensus.

Att Westerståhl står för konsensus både som forskare och som ideolog är uppenbart. Hans undersökningar förutsätter en relativt enkel värld. Det är en värld där konflikterna utkämpas mellan några få, klart identifierbara parter. Där råder i stort sett enighet om hur samhället ska beskrivas. Och där råder enighet om grundläggande värderingar – om demokratin först och främst, men också om exempelvis det svenska avtalssystemet. I Westerståhls värld är det självklart vilka företeelser och händelser man reagerar positivt respektive negativt på.

I denna värld har nyhetsjournalistiken en viktig uppgift att på ett objektivt sätt informera medborgarna om fakta och om hur olika parter ser på konflikterna i samhället. Däremot har journalistiken inte till uppgift att uppfostra människorna och inte heller att stimulera de oengagerade till engagemang. Om den objektiva

nyhetsjournalistiken blir tråkig är detta inte heller något bekymmer för Westerståhl. Hans medborgare är redan intresserade.

Men den värld vi lever i är inte så enkel. Verkligheten kan beskrivas på sätt som inte kan fångas i Westerståhls kategorier. Värderingarna om vad som är gott och vad som är dåligt, positivt och negativt, varierar. Alla medborgare är inte spontant intresserade av samhällsfrågorna. De svåraste och mest spännande problemen i samhällsbevakningen kan Westerståhl därför inte komma åt. I jämförelse med den nyanserade debatt om dessa frågor som fördes på 60-talet innebär Westerståhls undersökningar en stark förenkling. De innebär ett ambitiöst försök att lösa ett svårt problem. Men problemet kvarstår.

1974 års radioutredning – plikt och frihet

1974 TILLSATTES EN NY parlamentarisk radioutredning som lade fram sitt betänkande 1977 (SOU 1977:19)¹. De principiella resonemangen överensstämmer i stora drag med dem i 1960 års radioutredning – fortsatt monopol, avståndstagande från reklam, principer om saklighet och opartiskhet, värnade om demokratin etc. Men det finns intressanta skillnader i var man lägger tyngdpunkten och i hur man motiverar sina ståndpunkter. Inte minst intressant är att de latent motsättningar och motsägelser som den svenska radio- och TV-politiken alltid dragits med nu framträder tydligare.

Allmänna principer

Utredningen utvecklar public service-begreppet och sätter in det i ett ideologiskt sammanhang. Sin grundsyn formulerar den som att »den frihetliga eller liberala massmedieideologin« bör kompletteras med »samhällsansvarsideologin«. (81) Kärnan i den frihetliga ideologin är, säger utredningen, en vidsträckt yttrande- och informationsfrihet. Den principen har också gällt för etermedierna. Utredningen talar om deras »betydelse och ansvar för den fria opinionsbildningen i samhället, deras skyldighet att informera och orientera, granska och kontrollera – kort sagt deras roll i den demokratiska processen«. (82)

Men den liberala massmedieideologin har visat sig otillräcklig. Massmedierna har inte kunnat förverkliga den frihetliga ideologins mål. Därför har »en mera sammansatt« syn på mediernas »roll

och ställning i samhället» utvecklats – samhällsansvarsideologin. Denna utgår från »mediernas ansvar och skyldigheter«. (81) Utredningen betonar starkt denna ansvarsaspekt och framhåller att det är »något vilseledande« att tala om att ett företag eller en organisation beviljats sändningsrätt. I stället anser utredningen att man har större skäl att »tala om att organisationen från samhället har fått ett uppdrag att bedriva rundradioverksamhet«. (90)

Mediernas ansvar ska, säger utredningen, bland annat omfatta

förmedling av en rättvisande och representativ bild dels av de grupper som ingår i samhället, dels av samhällets mål och värden i stort.

– förmedling av inlägg och idéer i den allmänna samhällsdebatten – inte minst udda eller främmande åsikter, minoriteters och andra utsatta gruppers synpunkter. (82)

Redan här kan vi finna dolda motsägelser:

– Vad innebär det att ge en rättvisande och representativ bild av de grupper som ingår i samhället? Det vaga uttrycket *kan* tolkas som att etermedierna ska tillgodose de krav som olika organisationer och företag ställer på att uppmärksammas i massmedierna. Som vi ska se senare hade utredningen fått påstötningar om att verka för en bättre behandling av folkrörelserna. I så fall handlar det om ett slags samhällsbevarande paternalism. Men uttrycket kan också tolkas så att det handlar om att ge en objektiv, neutral och balanserad bild à la Westerståhl. Möjligen är oklarheten medveten.

– Att ge en rättvisande och representativ bild av »samhällets mål och värden i stort« är också vagt uttryckt men verkar vara samma tanke som fanns i 1960 års radioutredning: att etermedierna ska företräda den upplysta opinionen. Det är då frågan om en elitistisk styrning av opinionen.

– Att förmedla udda eller främmande idéer och debattinlägg kan vara svårt att förena med att ge en representativ bild av samhällets mål och värden. De stora ideologiska striderna under 70-talet handlade ju om att politiskt radikala producenter framför-

de sådana »udda eller främmande« åsikter som ansågs strida mot »samhällets mål och värden i stort«.

Samtidigt som utredningen betonar att etermedierna har plikter och ansvar framhåller man hur viktigt det är att de är självständiga. Betydelsen av att de har »en i publicistiskt avseende fri och *oberoende ställning* kan inte överskattas» anser utredarna. (82)

Vem ska då utkräva ansvar om medierna är oberoende? Utredningen nöjer sig med uttrycka sitt gillande över det regelkomplex som omger etermedierna. Det möjliggör »en riktig avvägning av samhällets inflytande över verksamheten i självständiga programföretag». (92)

Men förhållandet mellan plikt och frihet visar sig vara mer komplicerat än så.

Yttrande- och informationsfrihet

Utredningen framhåller hur viktig *yttrandefriheten* är:

En radio och tv i allmänhetens tjänst har ansvar för att yttrandefriheten blir så stor som möjligt och att således skilda åsikter och uppfattningar kommer till uttryck och att olika tolkningsmöjligheter och infallsvinklar prövas. (83)

Här glider utredningen förbi ett problem. Den anser det självklart att yttrandefrihet för Sveriges Radios medarbetare leder till mångsidighet. Men detta är inte alls självklart. Resultatet kan till och med bli det motsatta. Det omstridda uttrycket »vänstervridning» antyder ju att medarbetarna i etermedierna missbrukar sin yttrandefrihet till att skapa ett ensidigt vänsterbetonat programutbud.

Utredningen framhåller inte bara yttrandefriheten utan också *informationsfriheten*, varmed den menar »vars och ens frihet att inhämta och mottaga upplysningar och meningsyttringar». Den är »ett slags yttrandefrihetens naturliga spegelbild». Allmänheten behöver mediernas hjälp att ta fram uppgifter. »Här har medierna ansvar för att – som allmänhetens företrädare – aktivt inhämta

uppgifter och meningsyttringar.« Detta innebär också »ett krav på – och ett försvar för – den uppsökande och undersökande journalistiken«. (83–84)

Nu är det publikens, inte producenternas, rättigheter det handlar om. För programmedarbetarnas del betonar utredningen däremot pliktaspekten när den säger att etermedierna har »skyldighet« att kommentera händelser och skeenden samt att stimulera till debatt. Därför »måste« de ge utrymme för olika åsikter och värderingar och för medverkan av opinionsbildare utanför rundradion. Massmedierna har vidare »ett självklart ansvar« att granska och kontrollera myndigheter, organisationer, företag och andra institutioner. Allt detta förenas dock med »kraven« på opartiskhet och saklighet och »fordrar« ansvar. (86)

Hur ska denna långa pliktlista kunna kombineras med yttrandefriheten? Denna innebär ju definitionsmässigt frihet från skyldigheter av detta slag.

Problemet blir inte enklare av att utredningen uttryckligen framhåller att yttrandefriheten är lika viktig beträffande konstnärliga produkter som beträffande information. Detta är väsentligt, betonar utredningen, »eftersom det inte sällan är just den speciella konstnärliga formen som kan vara kontroversiell och därför i särskilt hög grad behöver det stöd som hävdandet av yttrandefrihetens principer kan ge«. (83) Utredningen är således medveten om att den konstnärliga, gestaltande formen kan komma i konflikt med kravet på opartiskhet.

Alltså: Om begreppet yttrandefrihet ska ha någon mening, måste det betyda att *producenterna* är obundna av regler och plikter. Men informationsfrihet innebär att *publiken* har rätt att kräva att producenterna följer regler och fullgör plikter. Detta problem förefaller dock utredningen inte vara medveten om. I stället talar den om informationsfriheten som »yttrandefrihetens naturliga spegelbild«.

När utredningen kommer in på olika specifika frågor kommer dilemmat mellan frihet och plikt tydligare fram.

Vänstervridning eller inte?

Debatten om vänstervridningen har inte gått utredningen förbi, men den aktar sig noga för att ta ställning:

Nyhets- och samhällsprogrammen har oftast kritiserats för att de skulle vara »vänstervridna« – avsiktligt eller oavsiktligt från berörda redaktioners och medverkandes sida. Andra delar av programmen – främst underhållningsprogram och filmer – har oftare kritiserats för påstådd »högervridning«, som då vanligen skulle ta sig uttryck i ett slappt anammande av ett västdominerat, av kommersiella värderingar präglat utbud, såsom deckare, western-filmer och underhållningsserier i tv.

Kritiken för vänstervridning har »varit den kvantitativt övervägande och den som mer eller mindre gått in i det allmänna medvetandet«. Utredningen nämner de kontroversiella programmen *Från socialism till ökad jämlikhet*, *Nils Johan Andersson m fl* och *Har du hört vad som hänt?* men nöjer sig med att kort nämna Radionämndens motiveringar, utan att göra några egna kommentarer. (161–162)

Den moderate riksdagsmannen Anders Björck har dock en annan uppfattning som han lägger fram i ett särskilt yttrande. Enligt Björck har olika undersökningar »pekat på förekomsten av s.k. vänstervridning i Sveriges Radios programutbud«. Bland annat visar Jörgen Westerståhls undersökning av objektiviteten i TV:s nyhetsrapportering »hur länderna i väst genomgående utsätts för negativa omdömen medan motsatsen är fallet med kommunistiska stater i öst«. Björck talar i detta sammanhang om »en systematisk vinkling av företagets programutbud som grundar sig på speciella samhälleliga värderingar hos företagets ledning och medarbetare«. En »sådan snedvridning av programutbudet kan av demokratiska skäl inte accepteras«. Kritiken för högervridning bör däremot inte tillmätas någon vikt, anser Björck och drar slutsatsen

att styrelsen och radiochefen inte bör tveka »att med kraft ingripa om utvecklingen går snett«. (318–321)

Björck vill alltså till skillnad från utredningens majoritet skärpa kraven på radion och televisionen beträffande saklighet och opartiskhet.

Demokratiska värden

Samhällsansvarsideologin, som den formuleras av utredningen, innehåller, som vi såg, ett styrande element. Framför allt gäller detta demokratikravet. Enligt utredningen bör det höra till »rundradions grundläggande ansvar i ett demokratiskt samhälle att hävda den enskilda människans *integritet, värdighet och lika värde*«. (148) Utredningen vill dock inte plädera för alltför mycket pekpinnar. Den vill inte att »programmen ska bli mer nyttoinriktade, pedagogiska eller 'samhällstillvända'. Däremot menar den att »fördomar, våldsmentalitet och icke-demokratiska värderingar inte ska få breda ut sig under täckmanteln 'underhållning'«. (153)

De värden etermedierna ska främja är alltså inte särskilt originella. Ändå innehåller utredningen ett kontroversiellt förslag. Den föreslår nämligen en ändring i radiolagens § 6. Den gamla formuleringen att bolaget ska hävda »de grundläggande demokratiska värderingarna« vill utredningen ändra till »det demokratiska statskickets grundidéer samt principen om alla människornas lika värde och den enskilde människans frihet och värdighet«. (292)

Mot detta förslag reagerade de socialdemokratiska ledamöterna Barbro Engman och Anders Ferm i ett särskilt yttrande. Det är formuleringen om »det demokratiska statsskickets grundidéer« de inte kan acceptera:

Risken är att den kommer att medföra en skärpning av praxis. Bestämmelsen kan komma att motivera krav på Sveriges Radio som skulle kunna inskränka yttrandefriheten och minska möjligheterna att i programverksamheten ge en allsidig bild av demokratins problem kanske inte vad gäller

vårt samhälle men i fråga om andra länders samhällsskick.
(323–324)

Utredningen vill alltså snäva in demokratibegreppet i ungefär samma riktning som Jörgen Westerståhl föregående år pläderade för i sin Portugalundersökning. Eftersom Westerståhl var sakkunnig i utredningen är det möjligt att han har påverkat utredningen i detta avseende. Paragrafen ändrades också i enlighet med utredningens förslag.

Alkohol

På tre områden, alkohol, våld och jämställdhet mellan män och kvinnor, har utredningen fått direkta påstötningar om skärpta regler.

Alkoholpolitiska utredningen har krävt att radioutredningen ska föreslå att alkoholpolitiken tas in i Sveriges Radios avtal med staten. Radioutredningen avstyrker med motiveringen att förslaget skulle göra Sveriges Radio till »ett språkrör för statsmakterna på alkoholpolitikens område«. Enligt radioutredningen har Sveriges Radio redan »skyldighet att vara varsam med hur alkoholbruket speglas i radio- och tv-programmen, även om det inte är särskilt utsagt i radiolagen och avtalet«. Utredningen tar också upp en annan aspekt, nämligen

den varsamhet och hänsyn som det finns anledning att iaktta när man i programverksamheten skildrar olika sociala problem och människor med avvikande socialt beteende, till exempel alkoholister och narkomaner. Vi anser att programföretaget här måste anses ha skyldighet att motarbeta – eller i varje fall inte självt bidra till – en fördomsfull och förenklad framställning. (173–174)

Utredningen försvarar alltså Sveriges Radios formella självständighet men hävdar samtidigt att Sveriges Radio ändå har ett alkohol-

politiskt ansvar. Utredningen är också medveten om att det kan uppstå konflikter mellan de båda målen att främja nykterhet och att motverka fördomar mot missbrukare.

Våld

Rädda Barnen har begärt att det i avtalet med staten ska skrivas in att Sveriges Radio ska beakta behovet av att barn skyddas mot våldspåverkan. Utredningen säger sig förstå kraven och medger att våld kan vara skadligt, men avvisar ändå propån med motiveringen att det är

svårt att formulera bestämmelser som riktar sig mot de typer av brutalitet, känslolöst och spekulativt våld som rimligen inte bör förekomma, utan att man samtidigt lägger hinder i vägen för en fullt legitim och enligt vår mening nödvändig behandling av våldet som företeelse.

Framför allt måste man värna om möjligheterna att i programmen på olika sätt skildra och återge det våld som är en faktisk del av verkligheten och av människors villkor, antingen det sker i dramats fiktiva form eller genom direkt-rapportering från till exempel krigsskådeplatser.

Inga ytterligare bestämmelser behövs, anser utredningen. Det räcker med att i radiolagen föra in en bestämmelse om etermediernas skyldighet att värna om människornas lika värde. (175–176)

Utredningen anser alltså att även i dessa frågor kommer kravet på frihet från statsmakten och på allsidig information till publiken före samhällsansvaret. För utredningen är det också viktigt att motverka fördomar och att ge en realistisk bild av samhället, vilket förutsätter att våld skildras. Både beträffande missbruk och våld är utredningen alltså medveten om att det råder en målkonflikt och tar öppet ställning i denna.

Könsroller

Delegationen för jämställdhet mellan män och kvinnor har också skrivit till utredningen och vill i Sveriges Radios avtal med staten ha med en skyldighet att verka för jämställdhet mellan män och kvinnor. Utredningen anser dock att stadgandet om att de grundläggande demokratiska värdena ska främjas ger företaget tillräckliga möjligheter att ta ställning mot fördomar och för jämställdhet mellan könen. Men detta har sina komplikationer:

En stor del av den äldre litteraturen, dramatiken, filmen etc är givetvis präglad av sin tids tänkesätt, vilket ofta innefattar fördomar och schablonartade beskrivningar av kvinnors – och mäns – beteenden och uppgifter i samhället. Självfallet måste Sveriges Radio få utnyttja detta äldre material.

Samma sak gäller för kulturyttringar från andra miljöer i vår egen tid. Det ingår i programföretagens uppgifter att spegla de faktiska förhållandena och attityderna i andra kulturkretsar även om dessa inte överensstämmer med den syn som råder i Sverige. Det måste dessutom även i framtiden vara en skyldighet för rundradion att spegla de yttringar av fördomsfulla attityder i könsrollsfrågor som förekommer i Sverige, liksom debatten i dessa frågor.

Däremot, fortsätter utredningen, bör det med den föreslagna förändringen av radiolagen bli svårt att försvara »ett passivt och på bristande medvetenhet byggt bruk av fördomar, förenklingar och schabloner och för något kön förnedrande och felaktiga skildringar i några delar av programverksamheten«. (172–173)

Återigen pekar alltså utredningen på en mållkonflikt, denna gång mellan konstnärlig gestaltning och lämpliga värderingar.

Folkrörelserna

Utredningen är plågsamt medveten om att förhållandet mellan folkrörelserna och Sveriges Radio inte är det bästa. Sveriges Radio kritiserar för okunnighet och för att »bevakningen är ensidigt inriktad på kritiska inslag, medan det vardagliga arbetet i folkrörelserna sällan bevakas«.

Utredningen accepterar dock inte denna kritik utan vidare. Folkrörelserna och etermedierna är inte alltid »naturliga samarbetspartners«, och förhållandet mellan dem bör inte vara »alltför förtroligt«, eftersom folkrörelserna »är en del av den verklighet som det ingår i Sveriges Radios uppgift som massmedium att kritiskt granska«. Ändå anser utredningen att det finns fog för kritiken att Sveriges Radio »i viktiga avseenden försummat folkrörelserna«. Det skulle därför vara värdefullt att öka möjligheterna till kontakter mellan företrädare för rundradion och folkrörelserna, exempelvis genom regelbundna lokala eller regionala programkonferenser, menar radioutredningen. (186–187)

Än en gång värjer sig alltså utredningen mot krav att på formell väg inskränka etermediernas frihet, samtidigt som den uttrycker en allmän förståelse för de krav som framförts.

Kultur

Utredningen lägger stor vikt vid att etermedierna ska främja kulturen och jämställer kulturansvaret med ansvaret att ge information: »Likaväl som människorna har rätt att bli informerade i samhällsfrågor har de rätt till den stimulans, glädje och utmaning som kulturupplevelser kan ge.« (82) En central tanke är hopkopplingen av begreppen »information« och »upplevelse«. Någon gräns bör inte dras mellan de båda begreppen: »Liksom ett reportage kan ge rika och stimulerande upplevelser kan en teaterföreställning ge värdefull och djupgående information.« (147) Utredningen framhåller särskilt betydelsen av gestaltande program vilka kan

ge publiken engagerande och roande upplevelser, som genom möjligheterna till identifikation och igenkännande kan ge ökade och fördjupade insikter och samtidigt stimulera fantasin och utveckla förmågan till inlevelse.

Gestaltning kan också användas för att åskådliggöra samtidsfrågor. Händelser och samhällseliga förändringar kan behandlas inte bara i nyhets- eller faktaredovisningar utan också som teater, film, sketcher, visor eller som dramatiserade inslag i nyhets- eller faktaprogram. (156)

För utredningen är det alltså viktigt att betona den gestaltande framställningens roll för samhällsinformationen. Men här glider utredningen förbi en av den tidens mest kontroversiella frågor. Det tidiga 1970-talets mest omdebatterade och kritiserade program var just gestaltande – de två teaterpjäserna *Nils Johan Andersson m fl* och *Har du hört vad som hänt?* samt den historiska dokumentärserien *Från socialism till ökad jämlikhet*. Dessa program fälldes i Radionämnden för partiskhet och osaklighet. Men trots att utredningen nämner dessa program uppfattar den inte relationen mellan gestaltning och opartiskhet som problematisk.

Underhållning utan publikfriari

Även om utredningen har en seriös profil är den inte motståndare till lättare program, tvärtom. Enligt utredningen är det en »viktig, ofta förbisedd, del av kulturansvaret« och »en självklar uppgift för en rundradio i allmänhetens tjänst« att tillgodose behovet av underhållning«. (89, 153)²

Men trots sin uppskattning av underhållningen vill inte utredningen anpassa utbudet efter publiksmaken. Publiksiiffrorna är höga, vilket i förening med oberoendet av vinstmotiv borde innebära att Sveriges Radio inte behöver »ägna sig åt att med spekulativa metoder söka nå höga publiksiffror«, anser den. (150) Strävan efter höga publiksiffror »främjar inte den sorts programkvalitet som enligt vår mening bör eftersträvas«. (154)

Återigen glider utredningen förbi ett kontroversiellt problem – ska publiken få det den vill ha eller det den behöver? Trots sin uppskattning av underhållning lutar utredningen otvivelaktigt åt det senare.

Emancipation

Ett återkommande tema i utredningen är framhållandet att etermedierna ska stimulera människornas tankar och känslor. Den talar om att »ge människor möjligheter till *egen skapande aktivitet* och att främja *kontakt mellan människor*«. (88). En viktig utgångspunkt är enligt utredningen »att den enskildes intressen inte en gång för alla är formade och fastlåsta. De kan påverkas och förändras.« Därför bör den långsiktiga programplaneringen utformas så att »publiken stimuleras och ges möjligheter att ta del av program av olika slag«. (155)

Här handlar det visserligen om att påverka publiken, men det är ingen paternalistisk, indoktrinerande påverkan. Målet är stimulans, emancipation. Och tilltron till möjligheterna att förändra människorna är stor.

Jag uppfattar den emancipatoriska målsättningen som central. Den innebär ett försök att lösa flera av de problem som utredningen brottas med. Att stimulera till debatt och till egen reflexion är ett alternativ till opartiskhet. Ett engagerande program kan vara partiskt, men om det stimulerar till egen reflexion, till invändningar och ifrågasättande, behöver det inte vara indoktrinerande. Om människorna inspireras att växa intellektuellt och emotionellt, utvecklas de till demokratiska medborgare utan att de demokratiska värderingarna behöver tvingas på dem. I engagerande och debattstimulerande program får producenterna utlopp för sin kreativitet och behöver inte känna sig bundna av alltför många krav och restriktioner. I bästa fall är de stimulerande programmen också intressanta för en bred publik, och då blir hotet från kommersialismen mindre.

Slutsatser

Utredningens ideologiska resonemang överensstämmer i stort med de vid det laget väl etablerade principerna om radions och televisionens uppgifter. Skillnaderna gentemot 1960 års radio-utredning gäller mest nyanser. Men dessa är inte ointressanta. De latenta motsägelser som finns i public service-ideologin framträder nämligen tydligare, även om utredningen försöker slåta över dem. I ett par särskilda yttranden kommer ideologiska motsättningar i dagen. Utredningen utsätts också för påtryckningar från utomstående som den har vissa svårigheter att värja sig emot.

De problem som utredningen försöker tackla är inte heller helt enkla.

Det övergripande problemet är hur plikten och friheten ska förenas. Utredningen betonar starkt pliktaspekten. 60-talets ny-mornade frihetskänsla verkar vara långt borta. Samtidigt betonas dock etermedieföretagens självständighet gentemot staten. Beträffande kontrollen av att skyldigheterna uppfylls är utredningen ganska oklar.

Vidare är kraven på opartiskhet och saklighet svåra att förena med den opinionsstyrande, folkuppfostrande ambitionen. Den senare skärps när det gäller demokratikravet, där utredningens majoritet tar ställning i den heta frågan om hur demokrati ska definieras. Till etermediernas skyldigheter hör enligt utredningen också att motverka missbruk av alkohol och narkotika, att ta avstånd från våld och att främja jämställdheten mellan män och kvinnor, men i dessa avseenden värjer sig utredningen mot krav på formalisering av skyldigheterna.

För det tredje kommer opartiskhetskravet i konflikt med två målsättningar som utredningen lägger stor vikt vid, dels mångfald, dels stimulans till debatt och reflexion. Detta problem blir så mycket mer akut som utredningen lägger stor vikt vid etermediernas kulturella uppgifter och framhåller betydelsen av konstnärlig gestaltning. Sådan är givetvis subjektiv, vilket inte minst debatten

om sådana gestaltande program som *Har du hört vad som hänt?* och *Från socialism till ökad jämlikhet* visar.

Slutligen tar utredningen bestämt avstånd från kommersialism. Reklam i etermedierna är det inte fråga om – det hindras om inte annat av direktiven. Utredningen motsätter sig också allt publikfrieri, och anser inte att det finns någon anledning att stimulera till ökat TV-tittande. Men den betonar också vikten av att programmen är intresseväckande och engagerande. Den framhåller även betydelsen av underhållning, om än kanske något mindre emfatiskt än tidigare utredningar.

Det förefaller alltså som om public service-ideologin – eller samhällsansvarsideologin som utredningen föredrar att kalla den – håller på att bryta samman under en kombination av inre motsägelser och yttre tryck.

Men det går också att läsa utredningen på ett annat sätt. Bakom alla vagheter och överslätande av motsägelser kan man skymta en sammanhängande tankegång. Utredningen lägger stor vikt vid gestaltande framställning och menar att gestaltning har stor betydelse inte bara inom området för kultur i snäv mening utan även för samhällsinformationen. Sådan gestaltande framställning blir med nödvändighet subjektiv. Men detta behöver inte innebära att den är auktoritär och paternalistisk. Tvärtom, en konstnärligt högtstående framställning stimulerar till debatt och reflexion och främjar därigenom demokratin. Att uppmuntra till sådan gestaltande produktion leder också till mångfald i utbudet, också det en viktig komponent i etermediernas samhällsuppdrag. Allt detta ska dock ske inom ramen för demokratiska värderingar.

Enligt denna läsning har alltså utredningen tagit ställning för principen om mångfald och stimulans till debatt och – åtminstone indirekt – distanserat sig från den Westerståhlska principen om balans och neutral presentation. (Att synen på demokrati överensstämmer med Westerståhls är en annan sak.) Med denna tolkning framstår 1974 års radioutredning som den sista stora manifestationen av monopoltidens public service-tänkande med dess tilltro till etermediernas förmåga att förändra människor och samhälle.

1970–1977. Slutsatser

DISKUSSIONEN OM DE två kritiserade programmen *Har du hört vad som hänt?* och *Från socialism till ökad jämlikhet* har något undanglidande över sig, något av skuggboxning och goddag – yxskaft.

De som stod bakom programmen beskylldes för indoktrinering, manipulering, för att försöka styra opinionen åt vänster under sken av vetenskaplig saklighet. De anklagades också för att använda ojusta metoder – nykteristen framställdes som berusad, bildvalet var insinuant, man smög in värderande uttalanden i skenbart objektiv fakta-redovisning och så vidare. Det var inte fel att de framförde marxistiska åsikter, felet var att de inte framträdde öppet med dessa åsikter och ställde dem mot den etablerade historietolkningen, sades det. Man förefaller ha varit rädd att en röd trojansk häst ska lura sig in innanför konsensusmuren med avsikt att till slut erövra det demokratiska citadellet.

Själva förnekade programmakarna alla sådana intentioner. Nykteristen Lindberg framställdes inte alls som berusad, alla påståenden om den svenska arbetarrörelsens historia var vetenskapligt belagda, man inbjöd till invändningar och debatt. Trots det uppenbart marxistiska perspektivet i *Från socialism till ökad jämlikhet* nämnde ingen av dem som stod bakom programserien vare sig Marx eller marxismen. De ville inte indoktrinera utan bara stimulera till debatt. De ville komma in på arenan och delta i kampen på samma villkor som andra debattörer, ingenting annat, hävdade de.

Hur det verkligen förhöll sig, om programmakarna uppfattade sig som deltagare i en demokratisk debatt eller som kämpar i en

ideologisk klasskamp, går naturligtvis inte att reda ut. Kanske visste de det inte ens själva.

Jörgen Westerståhl är lättare att förstå sig på. Så forskare han är tvekar han inte att visa sina värderingar. Han gör ingen hemlighet av att han vill befästa och utvidga det demokratiska citadellet, som han uppfattar som hotat av den röda anstormningen. Han säger det rent ut i sin bok om *Objektiv nyhetsförmedling*, och hans försök att utvidga demokratikravet i Portugalundersökningen talar sitt tydliga språk.

Egentligen är Westerståhls undersökningar inte jämförbara med debatten om *Har du hört vad som hänt?* och *Från socialism till ökad jämlikhet*. Westerståhl studerade nyhetsrapporteringen i stort, och det är något annat än att i detalj kritisera en teaterpjäs eller en dokumentärserie. Som Furhammar påpekar var vänstervridningen betydligt starkare beträffande kultur- och dokumentärprogram än inom nyhetsbevakningen. Därför finns det ingen motsättning mellan Furhammars påstående att vänstervridningen var stark och Westerståhls genomgående frikännande av Sveriges Radio från beskyllningar för partiskhet.

Ändå är det berättigat att betrakta Westerståhls undersökningar ur ett vidare perspektiv än enbart nyhetsjournalistikens. Westerståhl står nämligen för en bestämd syn på massmediernas roll. Han är ivrig anhängare av medborgarprincipen men i en försiktig, konsensusbetonad variant som betonar saklighet, balans och neutral presentation mer än debatt, kritik och mångfald.

Det är påfallande hur enkla Westerståhls kriterier är i jämförelse med de resonemang kring saklighet och opartiskhet som förekom i exempelvis 1960 års radioutredning och hos debattörer som Ivar Ivre, Herbert Söderström och Lars Ulvenstam. Kontrasten är också stor gentemot den detaljerade diskussionen om program som *Svart vecka i Nimba* och *Från socialism till ökad jämlikhet*. Westerståhls balansbegrepp förutsätter att det bara finns två kombattanter på arenan, de som är för och de som är emot en bestämd företeelse. Westerståhl förutsätter också att parterna spelar efter bestämda spelregler där det är självklart vad som är positivt och vad

som är negativt, och där det är möjligt att uttrycka sig på ett helt neutralt språk.

Mot Westerståhl stod en stor del av Sveriges Radios personal, som uppfattade hans undersökningar som ett hot mot den frihet de hade tillkämpat sig under det senaste decenniet. De företrädde – eller sade sig företräda – den professionella medieideologi som hade vuxit fram på 60-talet. Lars Furhoff sällade sig till denna grupp när han kritiserade Westerståhl utifrån medborgarprincipens mångfaldsvariant till skillnad från dennas balansvariant.

Men Westerståhl kritiserades också av fyra vänsterinriktade filosofer som stod för en annan kunskapssyn och som satte sin egen sanning mot Westerståhls. Här förefaller det handla om att försöka erövra hegemonin, att angripa citadellet, även om det inte sägs rent ut.

Vi får alltså följande konstellation:

– Företrädare för den professionella medieideologin i den mera radikala tappningen. Denna bygger på medborgarprincipen och betonar kritik, debatt och mångfald. Den företräddes av en rad medarbetare på Sveriges Radio med TV1-chefen Håkan Unsgaard och TV2-chefen Örjan Wallqvist i spetsen. (Wallqvist ansågs vara radikalare än Unsgaard, men båda höll sig inom ramen för medborgarprincipens konsensus.) Till denna grupp hörde också den liberala teoretikern Lars Furhoff. Radionämnden stödde under 60-talet denna riktning men kom under det tidiga 70-talets stormar att inta en mer konservativ attityd. I sitt utslag rörande Portugalbevakningen tog Radionämnden emellertid åter tydligt ställning för den friare linjen.

– Företrädare för en mer försiktig variant av medborgarprincipen som ville försvara det demokratiska citadellet mot vänsterns angrepp. Den riktningen lade tyngdpunkten vid balans och neutral presentation.

Jörgen Westerståhl var den uppfattningens store teoretiker. I övrigt är läget mera oklart. Radiochefen Otto Nordenskiöld förefaller emellertid ha varit anhängare av denna princip att döma av hans ställningstagande till *Från socialism till ökad jämlikhet*. Ett

antal ledande socialdemokrater kan också räknas hit, liksom delar av pressen. Radionämndens utslag beträffande *Har du hört vad som hänt?* och *Från socialism till ökad jämlikhet* kan också sägas uttrycka denna åsiktsriktning.

– Företrädare för vänstern som resonerar i termer av hegemoni. De som tydligast företräder denna riktning i mitt material är de fyra filosofer som kritiserade Westerståhls undersökningar i bland annat Häftet för kritiska studier.

– De anklagade – Gunnar Ohrlander, Carl Slättne, Hans O. Sjöström, Håkan Arvidsson, Gunnar Olofsson, Bernt Kennerström, Mats Sundgren. Deras inställning är inte helt klar, och hela debatten fokuserades på vad de egentligen var ute efter. Ville de, som de själva påstod, bara vidga utrymmet för debatt, eller var deras mål i grund och botten att indoktrinera publiken? Här har vi kärnan i hela debatten om vänstervridningen.

Alltså: Var vänsterns mål enbart att komma in på arenan och delta i det demokratiska samtalet, eller hade den ambitionen att erövra citadellet, etablera en egen konsensus? Jag har ingen möjlighet att besvara frågan, jag nöjer mig med att konstatera att den var central.

1977–1995. Medielandskapet förändras

UNDER 80- OCH 90-TALEN har det svenska medielandskapet förändrats radikalt. Förändringarna har varit så genomgripande att man kan tala om ett helt nytt system. På några år degraderades den svenska public service-radion och -televisionen från att vara en dominerande samhällsinstitution till att bli en, visserligen väsentlig, del i ett större, i hög grad kommersiellt, sammanhang. I och med att det blev möjligt att sända TV-program med satellit var monopolet i praktiken uppbrutet. För första gången utsattes det svenska public service-företaget för konkurrens i stor skala. Samtidigt vann marknadsliberala idéer allt större anklang. Etermedie-systemet omorganiserades flera gånger och anpassades till den nya situationen.

Den första stora omorganiseringen ägde rum 1987. Då genomfördes en reform efter riktlinjer som både 1960 och 1974 års radioutredningar hade dragit upp. Den ena av de båda televisionskanalerna, Kanal 1, förblev Stockholmsbaserad, men den andra, TV 2 eller Sverigekanalen, drevs av de 11 distrikten tillsammans. Administrativt var reformen omfattande, och för distrikten betydde den givetvis mycket. Men principiellt innebar det inte någon genomgripande omdaning.

Ska man välja en händelse som symbol för revolutionen i etern får man i stället gå fram till årsskiftet 1987/88. Då började nämligen den Londonbaserade kommersiella TV-kanalen TV 3 sända över Sverige. Därmed var Sveriges Televisions monopol de facto brutet. Inom loppet av ett par år nåddes en tredjedel av den svenska publiken av TV 3:s sändningar.

1990 startade ytterligare ett privat företag, TV 4, sina sändningar via satellit. Och hösten 1991 fick TV 4 sändningstillstånd för den tredje markbundna TV-kanalen. I ett särskilt avtal mellan regeringen och TV 4 bestämdes att TV 4 skulle sända ett mångsidigt programutbud av god kvalitet. Liksom på Sveriges Television ställdes krav på opartiskhet, saklighet och hänsyn till demokratiska värden. Statens krav var dock inte lika hårda på TV 4 som på Sveriges Television. Den nya TV 4 blev alltså något för svenska förhållanden helt nytt – en kommersiell, reklamfinansierad TV-kanal som samtidigt hade ett public service-uppdrag. Under åren som följde utsattes dock TV 4 för en del kritik för att inte leva upp till kraven.

1993 omorganiserades det svenska radio- och TV-systemet än en gång. Man fick nu tre programbolag, Sveriges Radio, Sveriges Television och Sveriges Utbildningsradio, som tillsammans ägdes av en stiftelse. För televisionens del avskaffades uppdraget om »stimulerande tävlan« mellan kanalerna. Verksamheten samordnades i stället efter principen »två kanaler i samverkan«. Samtidigt gick utvecklingen inom den kommersiella televisionen snabbt. 1997 finns det elva kommersiella TV-kanaler med speciell inriktning på Sverige plus ett stort antal satellitkanaler som kan tas emot i Sverige.

1993 infördes också något principiellt nytt inom ljudradion – privat, reklamfinansierad lokalradio. Denna ska skiljas från den närradio som hade funnits sedan 1979. Närradion skulle drivas av lokala föreningar, även om det så småningom blev vanligt att föreningarna agerade bulvaner för kommersiella intressen. Den nya reklamradion var däremot öppet kommersiell. Reklam var tillåten, liksom för övrigt numera även i närradion. Av de 90 nya lokalradiostationerna kom det övervägande flertalet att sända enbart, eller nästan enbart, musik.

Marknadskrafterna expanderar

DEN FÖRÄNDRING I det svenska medielandskapet som har ägt rum under 80- och 90-talen är så genomgripande att man kan tala om ett helt nytt mediasystem. Den debatt som har ägt rum kring denna omvälvning har varit omfattande och principiellt intressant, så intressant att den är värd en utförlig behandling. Någon sådan finns det dock inte utrymme för här. Eftersom problemen i väsentliga avseenden har blivit annorlunda skulle det dessutom bryta ramen för denna framställning att närmare gå in på dessa frågor. Men jag vill inte heller helt negligera dem. Jag har därför valt att kortfattat belysa de nya villkoren med hjälp av fyra mycket olikartade skrifter. De är

- 1989 års betänkande om reklam i televisionen.
- propositionen om en fri radio 1993.
- Anders E. Borgs angrepp på public service, *Förmynderiets teori*, från år 1994.
- *Boken om Radio Q*, en beskrivning av ett försök med kommersiell kvalitetsradio.

Det kan inte bli fråga om mer än antydningar av problematiken, men jag tror ändå att de kan ge relief åt den tidigare framställningen.

1989 års TV-utredning

Den stora omvälvning som den satellitsända televisionen innebar fick påfallande blygsamt genomslag i utredningsväsendet. Till

skillnad från tidigare stora parlamentariska utredningar som förberett betydligt mindre genomgripande reformer, tillsattes 1989 bara en enmansutredning. Statssekreterare Sverker Gustavsson fick i april detta år i uppdrag att »ta fram underlag för ställningstaganden om den framtida TV-politiken«. Arbetet var klart redan i september, efter bara cirka sex månader. Utredningen är inte heller särskilt omfattande, 174 sidor, att jämföra med de 327 sidor som 1974 års utredning presterade. (SOU 1989:73)

I utredningens direktiv ingick att »pröva förutsättningarna att utnyttja reklam som finansieringskälla för sändningar över nya marknät« och »belysa frågan om vem som skall ansvara för eventuella reklam-TV-sändningar samt vilka krav det från statens sida kan finnas anledning att ställa på sådana sändningar«. I uppdraget ingick också att ta hänsyn till »utsikterna till mångfald i åsikter och synsätt, förutsättningarna för en ekonomiskt effektiv organisation samt möjligheten att erbjuda publiken ett omväxlande programutbud av god kvalitet och med omfattande inslag av svenskt material«.

Av direktiven framgår att skälet till att utredningen tillsatts är att reklamfinansierade utländska TV-företag börjat sända över Sverige, och att detta måste föranleda ändringar av den svenska TV-politiken. (185)

Utredaren betonar de värden som förknippats med public service och framhåller att det råder allmän enighet om att man ska ha »en television av hög kvalitet, en television som både roar och oroar, som ger både kunskap och förströelse«. Alla är också ense om att »televisionen bör svara för en nyhets- och samhällsbevakning av hög klass, där televisionen tar fram intressanta synpunkter och låter olika meningsriktningar komma till tals«. (7)

Enligt utredaren är det fortfarande public service-företaget som ska stå för dessa värden. Man kan visserligen ställa »höga krav på omväxling och kvalitet i programutbudet« hos ett fristående TV-företag. Men det skulle föra för långt att ålägga ett reklamfinansierat TV-företag omfattande förpliktelser när det gäller att till exempel tillgodose olika minoritetsintressen eller att fullgöra folkbild-

ningsuppgifter. Sådana uppgifter är däremot naturliga för ett avgiftsfinansierat programföretag. (14)

Publiken beskrivs som kunder: »Människor i olika åldrar och med olika smak, erfarenheter och intressen skall kunna hitta program av olika slag som tilltalar dem i TV-sändningarna. Både små och stora gruppers intressen skall tillgodoses.» (121) Man kan notera omsorgen om de små grupperna. Satellit-TV anses som bekant koncentrera intresset på stora grupper och försumma minoriteterna.

Ännu starkare framhåller dock utredaren rollen som medborgare:

Genom massmedierna får vi en stor del av den information som är nödvändig för att ta ställning i samhällsfrågorna. Massmedierna kommenterar också vad som sker i samhället och granskar den verksamhet som utövas av inflytelserika grupper och personer. Massmedierna ger möjlighet att föra fram åsikter men också att ta del av andras ståndpunkter. (17)

Målet är fortfarande att den svenska televisionen ska verka för »yttrandefrihet, mångfald och kvalitet«. (10) Förekomsten av satellitsändningar kommer inte att medföra någon ändring av Sveriges Televisions »skyldighet att själv iaktta opartiskhet och saklighet och att låta olika meningsriktningar komma till tals på rättvisa villkor«. (121)

Två värden betonas särskilt – att hela Sveriges befolkning ska få tillgång till god television och att man måste värna om den svenska kulturen. (10) Dessa teman utvecklas i engagerade ordalag:

Ju mer aktiva vi vill vara internationellt, desto mer måste vi beflita oss om vår självkänedom, vårt eget språk och vår egen kultur.

Det är därvid särskilt väsentligt att förbättrade möjligheter till information, underhållning och kulturell stimulans kommer *alla* i Sverige till del. Sverige får inte utvecklas till ett »två

tredjedels-samhälle», där majoriteten av befolkningen har rikliga valmöjligheter medan situationen för mindretalet försvåras. (24)

Skälet till betoningen av dessa aspekter är uppenbart. Satellittelevisjonen beräknades under överskådlig tid bara kunna nå halva Sveriges befolkning. Den var ju också baserad i utlandet och sände program producerade i utlandet. Public service-televisionen kunde däremot nå alla med svenska program.

Mot denna bakgrund av traditionella public service-värden och betoning av den nationella svenska kulturen kunde man kanske vänta sig ett avståndstagande från allt vad kommersialism heter. Så är emellertid inte fallet. Utredaren förespråkar reklam i TV. Men det förefaller vara en omvändelse under galgen. Konkurrenten från satellitkanalerna, kan, säger utredaren, »komma att medföra att Sveriges Television allt oftare utestängs från möjligheten att visa intressanta och populära program. TV-bolaget skulle därmed få allt svårare att leva upp till sina förpliktelser att sända kvalitets-TV till hela folket.» (9)

Ett reklamförbud skulle således innebära att satellit-TV-företagen ensam fick exploatera reklammarknaden. Några praktiska möjligheter att förhindra en sådan utveckling finns inte. (9) Om »den radio- och TV-verksamhet, för vilken de svenska samhällsorganen kan bestämma villkoren» inte får använda reklaminkomster, kommer reklam i stället att användas för att finansiera TV-verksamhet som »står utanför demokratiskt inflytande och som utvecklas helt på kommersiella grunder». (24) Resultatet av en konkurrens mellan den svenska reklamfria televisionen och satellit-TV-företagen kommer också att leda till att programutbudet i Sveriges Televisions båda kanaler blir sämre. (23)

Sveriges Television riskerar alltså både att få försämrad kvalitet och färre tittare, medan den television som »står utanför demokratiskt inflytande» breder ut sig. Vad ska man då göra?

Vill man avstå från reklam kan man höja TV-avgifterna eller minska sändningstiden, skriver utredaren. Men det är knappast

troligt att det går att få parlamentariskt stöd för en politik som innebär avgiftshöjning samtidigt som publiken uppfattar utbudet som oförändrat eller minskande. En annan lösning är att befria TV-bolaget från en del av det programpolitiska ansvaret. Resultatet blir en minskning av program om kultur, samhällsliv och vetenskap. Eftersom inte heller satellit-TV-företagen sänder program av denna art skulle TV-tittarna få minskad möjlighet att se sådana program.

Efter detta avfärdande av alternativen följer utredarens slutsats av sig själv. Om »satellitsändande TV-företag ensammar exploaterar den svenska marknaden för TV-reklam« blir det svårt att hålla fast vid principen »att alla i Sverige skall erbjudas ett omväxlande programutbud av god kvalitet«. Utredaren är så säker på hållbarheten i sin argumentering att han tillåter sig en liten sarkasm mot dem som motsätter sig reklam: »Man kan anse att frihet från reklam i TV är ett mål i sig och inte bara ett medel att uppnå självständighet och kvalitet i programpolitiken.« (117–118) Inga saksåkål skulle alltså finnas mot reklam i marksänd svensk TV. Utredaren förespråkar också en sådan i bestämda ordalag: »Enligt min bedömning är ett fortsatt nej till reklam i svensk TV ... inte en realistisk handlingslinje.« (128)

Beträffande det praktiska genomförandet föreslår utredaren tre huvudalternativ som samtliga förutsätter att programmen »uppfyller demokratiskt fastställda krav på kvalitet och omväxling«. Enligt det första alternativet inleds reklamsändningar i Sveriges Television utan att antalet TV-kanaler ökas. Det andra alternativet innebär att Sveriges Television delas upp i två företag av vilka det ena lämnar koncernen och sänder helt reklamfinansierade program, medan det andra stannar i koncernen och finansieras genom avgifter.

Det tredje alternativet innebär att fristående programföretag sänder reklamfinansierade program i en nyupprättad rikstäckande tredje kanal. Sveriges Television fortsätter däremot utan reklam. Detta är det enda alternativ som ger alla TV-tittare större valmöjligheter genom att en ny kanal tillkommer, framhåller utredaren.

Publiken får ett reklamfritt alternativ som är lika omfattande och varierat som dagens. Detta alternativ var ju det som kom att genomföras i form av TV 4.

I det andra och tredje alternativet inrättas ett fristående företag som »bör vara självständigt i förhållande till olika maktgrupper i samhället» och som bör vara skyldigt att »iaktta opartiskhet i kontroversiella frågor och låta olika meningar komma till uttryck i sändningarna». Antalet ägare bör vara så stort att »ingen enskild ägare eller grupp bör kunna utöva ett bestämmande inflytande över programverksamheten». (13) Tanken är alltså att kombinera reklam med public service-ambitioner.

SLUTSATSER

Det är påfallande hur torftiga de ideologiska resonemangen är i 1989 års utredning, trots att utredaren är en framstående statsvetare och publicist – tidigare redaktör för den socialdemokratiska idétidskriften Tiden. Målkonflikterna mellan information och underhållning, smalt och brett utbud, publikens roll som medborgare och kund, allt försvinner i en vag konsensus. Utredaren medger visserligen att man inte kan ålägga ett reklamfinansierat företag »omfattande förpliktelser» men beskriver ändå reklamalternativen i liknande termer som public service-företaget. Utvecklingen beskrivs som oundviklig och okontroversiell. Det verkar som om utredaren har varit angelägen att framställa sina synpunkter som så självklara att ingen diskussion behövs. Kontrasten mot tidigare utredningar, framför allt 1960 års radioutredning, är slående.

Resonemangen är också genomgående defensiva. Reklam är ett nödvändigt ont som måste accepteras. Vill man behålla principerna för public service måste man på ett eller annat sätt acceptera reklam, och därmed blir ytterligare diskussion onödig. 1989 års utredning argumenterar för kommersialism med antikommersiella argument.

Kommersiell lokalradio

1993 genomfördes en radikal reform inom radioområdet: privat annonsfinansierad lokalradio blev tillåten. Det var den borgerliga regeringen under Carl Bildt som stod för reformen. Närmast ansvarig var kulturminister Birgit Friggebo. Reformens syfte var att i största möjliga utsträckning ge lokalradion samma frihet som dagstidningarna. Men eftersom radions och pressens villkor är olika blev också de bestämmelser som kom att gälla för lokalradion delvis annorlunda än de som gäller för tidningar.

Eftersom frekvenstillgången är begränsad måste varje lokalradioföretag ha statligt sändningstillstånd. Dessa sändningstillstånd såldes på auktion. Den som var villig att betala det högsta årliga beloppet fick sändningsrätten till en viss frekvens på åtta år.

Vissa begränsningar gällde för vem som fick köpa sändningsrätt. Andra etermedieföretag fick inte bedriva lokalradioverksamhet, och inte heller staten, kommunerna eller landstingen. Den mest kontroversiella inskränkningen var dock att dagstidningar inte tilläts äga lokalradiostationer. En ytterligare begränsning var att ingen fick äga mer än en lokalradiostation. Vidare bestämdes att minst en tredjedel av sändningstiden i lokalradion skulle fyllas av program som hade framställts enkom för den egna verksamheten. Däremot ställdes inga särskilda krav på innehållet. Det krävdes sålunda varken saklighet eller opartiskhet av den privata lokalradion.

I den proposition (prop. nr 70 1992/93) som ligger till grund för reformen motiveras begränsningarna med att man vill underlätta tillkomsten av självständiga, lokalt förankrade radioföretag. Utländska erfarenheter visar på en stark tendens till kedjebildning inom den privata radion, sägs det. Om radion domineras av ett fåtal kedjeföretag ökar inte mångfalden nämnvärt, och därför bör detta motarbetas. I propositionen framhålls dock att restriktionerna inte är särskilt långtgående. De kommer inte »att utöva någon hämmande inverkan på ett radioföretag som har för avsikt att bedriva en lokalt förankrad, självständig verksamhet«.

Reformen motiveras främst utifrån principen om *yttrandefrihet*. Förslaget kommer att »öka friheten inom ljudradion« och innebär »att den grundlagsstadgade yttrandefriheten förverkligas inom ännu ett viktigt område. För en sådan åtgärd behövs egentligen ingen motivering.« Huvudargumentet är jämförelsen med andra medier:

I enlighet med regeringens syn på yttrandefriheten är den principiella utgångspunkten för vårt förslag att så långt det är tekniskt möjligt skapa förutsättningar för en fri radio. Därigenom kommer radiomediet att kunna utvecklas enligt sina egna förutsättningar. På samma sätt som inom andra delar av massmedieområdet blir det de olika aktörernas sak att, utan en långtgående myndighetsreglering, bestämma hur verksamheten skall läggas upp.

Fri konkurrens är en annan princip som betonas i propositionen. Bristen på konkurrens har tidigare gjort det »nödvändigt att ganska ingående reglera sändningsverksamhetens inriktning och att kontrollera hur de som är ansvariga för verksamheten fullgör sitt uppdrag«. Men dessa förutsättningar gäller inte längre. Bland annat av tekniska skäl är möjligheterna till fri konkurrens nu bättre än tidigare. Genom att de nya radiostationerna får tillgång till reklamfinansiering kommer »framgångarna hos publiken att avgöra vilka företag som lyckas«.

Jämförelsen med den icke kommersiella närradion som funnits sedan 70-talet utfaller av detta skäl till närradions nackdel. Den beskrivs visserligen som en viktig förstärkning av möjligheten att utnyttja yttrandefriheten. Men genom att

endast lokala ideella föreningar och liknande sammanslutningar kan erhålla sändningsrätt finns ingen möjlighet för andra aktörer att utnyttja radiomediet. Ordningen med delade sändningstider och reklamförbud uppfattas vidare som hämmande för dem som i första hand önskar etablera en

allmänt inriktad radio, som konkurrerar med Sveriges Radio.

Att fördela frekvenserna efter ett ansökningsförfarande i stället för auktion avvisas också av hänsyn till den fria konkurrensen. En urvalsmetod som innebär att den sökande måste förbinda sig att hålla en viss programprofil skulle hindra en anpassning till publikens önskemål och leda till att »stationer med höga programambitioner« tvingades bort från marknaden. Mångfalden skulle då minska i förhållande till om olika radiostationer fritt fick bestämma sitt programinnehåll. Dessutom skulle det innebära godtycke. Avgörande skulle vara om en sökande »lyckades formulera sin ansökan på ett sätt som tilltalar en myndighet«. Det skulle fordras en kontrollapparat och det skulle behövas sanktioner.

Den fria konkurrensen ska alltså leda till *mångfald*, en annan princip som förordas i propositionen:

På de platser där det finns marknadsmässigt utrymme för mer än en lokalradiostation är det sannolikt att de olika stationerna kommer att sträva efter att hålla olika programprofil, som ett sätt att attrahera olika delar av publiken och därmed framstå som mer effektiva radiomedier.

Om utvecklingen skulle gå i riktning mot ett centralt producerat programutbud skulle inte yttrandefriheten förbättras nämnvärt. Möjligheterna att sända privat lokalradio bör därför »utnyttjas på sådant sätt att möjligheterna till mångfald tas till vara«. Det är för mångfaldens skull som restriktionerna beträffande ägande och programinnehåll införs.

Tilltron till att den fria konkurrensen automatiskt leder till mångfald är alltså inte hundra procentig. En del restriktioner i den fria konkurrensen avvisas av konkurrensskäl, medan andra införs, också av konkurrensskäl.

En viktig motivering till reformen är, som vi såg, parallellen med dagspressen. Det förefaller också som om propositionen förutsätter att lokalradion kommer att domineras av talade program. Det

talas om risk för att dagstidningar kommer att få dominans i nyhetsförmedlingen och i opinionsbildningen. Lokalradion beskrivs som »en allmänt inriktad radio« i konkurrens med Sveriges Radio. En parallell till dagspressen dras i motiveringen till att inte införa några centrala etiska regler för lokalradion: »I stället bör man kunna räkna med att lokalradioföretagen – på samma sätt som har skett inom bl.a. tidningsområdet – gemensamt kommer överens om etiska normer och om formen för att upprätthålla de överenskomna normerna.« Dessa formuleringar tyder på att det främst är talprogram som avses. Lätt musik, som kom att bli den dominerande genren i lokalradion, diskuteras över huvud taget inte.

Beträffande den principiella frågan om publiken betraktas som kunder eller som medborgare är propositionen påfallande otydlig. Det klara ställningstagandet för konkurrens, marknad och publikens preferenser tyder på att lokalradions lyssnare uppfattas som kunder. Men det talas också om nyhetsbevakning, opinionsbildning och kvalitet som kan tolkas som en anslutning till medborgarprincipen. Propositionen gör helt enkelt ingen skillnad mellan dessa begrepp. De förefaller inte uppfattas som problematiska.

De principiella problemen diskuteras dock utförligt av en av dem som varit med om att arbeta fram propositionen, Anders E. Borg.

»Förmynderiets teori« – angrepp på public service

INLEDNING

Att public service är ett snårigt begrepp, fullt av inre motsättningar och spänningar torde vid detta laget vara klarlagt. Men, menar jag, det är inte bara public service som är problematisk. Inte heller det marknadsliberala alternativet är motsägelsefritt. Det framgår med all önskvärd tydlighet av Anders E. Borgs försvar för en fri, kommersiell radio i *Förmynderiets teori – en kritik av public service-ideologin* (1994).

Borg är inte bara akademiker – statsvetare – utan också politisk

tjänsteman. Han var sakkunnig i statsrådsberedningens samordningskansli 1991–1993 och ledde som representant för moderata samlingspartiet förhandlingarna kring den nya privata radiomarknaden och andra mediefrågor. Hans sätt att resonera får därför antas vara representativt för åtminstone delar av den svenska borgerligheten. Bakom 90-talets reformer av det svenska etermediesystemet ligger sannolikt tankar liknande Borgs. Hans bok är därför intressant inte bara som debattinlägg utan också som ett symtom på det intellektuella klimatet i det tidiga 90-talets Sverige.

När jag granskar Borgs resonemang utgår jag från de tre sätt publiken kan behandlas på – som medborgare i ett demokratiskt samhälle, som kunder i ett kommersiellt system eller som under-såtar, föremål för uppfostran.

MEDBORGARPRINCIPEN

Borg ger ett utförligt och värtaligt försvar för den liberala yttrandefrihetsprincipen med hänvisningar till klassiker som John Milton och John Stuart Mill. Medborgarprincipen tillgodoses enligt Borg bäst i fri konkurrens mellan privata företag.

Ett argument för yttrandefrihet är det s. k. osäkerhetsargumentet, som bland annat har framförts av Mill. I ett demokratiskt samhälle finns det ingen auktoritet som kan veta bättre än den enskilda medborgaren. »Att alla har rätt att föra fram nya idéer, kritisera etablerade sanningar och öppet debattera olika frågor är den bästa tumregeln så länge vi inte har absolut kunskap och tror våra styresmän om att vara ofelbara.« (63)

Borg betonar också att om »en etablerad uppfattning inte får ifrågasättas riskerar denna uppfattning att förlora sin livskraft«. (55) Man måste lyssna på motståndarnas argument för att kunna ta ställning. Då räcker det inte att återge dem korrekt och att polemisera med hans bästa, inte hans sämsta argument. Man måste också

våga utsätta sina ideologiska föreställningar för konkurrens och riskera att ge avkall på sin övertygelse. Ingen skall säga att

detta är enkelt eller faller sig naturligt – det handlar om självdisciplin. Men det är inte endast betydelsefullt för samhällsdebatten, demokratin eller för sökandet efter sanning – det odlar också individen som människa. (88)

Det sista, att individen odlas som människa, bygger på ett ideal om människan som Borg också utvecklar. Han hävdar att gemensamt för liberala tänkare är att »de tar sin utgångspunkt i ett ideal om en autonom människa: en individ som utvecklar sin person, följer en självvald livsplan och är förmögen att förnuftigt och självständigt fatta beslut även i mycket svåra frågor«. (61)

Borg framhåller i Mills efterföljd att det är långt ifrån behagligt att konfronteras med olika åsikter. En invändning mot yttrandefriheten är att »det är tveksamt att grunda yttrandefriheten på individens lycka eller nytta. Att få sin teori pulvriserad eller det man håller heligt ifrågasatt månde inte vara förknippat med en lyckoupplevelse.« Men hos Mill är lyckan ett mera mångbottnat begrepp. Hos honom »kopplas lyckobegreppet till autonomibegreppet där individens intresse ligger i att förkovra sina själsförmögenheter och själv forma sitt handlande«. För att uppnå detta är en fri debatt ett nödvändigt villkor. (88–89) Individen måste alltså anstränga sig och utsätta sig för obehag för att uppfylla sina medborgarliga skyldigheter och på längre sikt uppnå personlig autonomi.

Borg framför som vi sett två huvudargument, osäkerhetsargumentet – ingen är allvetande – och mångfaldsargumentet – medborgaren måste ha tillgång till argumentering från flera håll för att kunna ta ställning. Det är inga originella tankar, de ingår i det gängse försvaret för yttrandefrihet. Men när principerna ska tillämpas blir det litet svårare.

Den frihet Borg talar om är frihet från staten. Principen om medborgarnas informerade samtycke »utesluter att staten styr eller påverkar samhällsdebatten«, skriver han. (89) Att inte tillåta fritt meningsutbyte innebär att »staten ges rätt att avgöra vilka värden som skall hållas för sanna och vilken teori som bäst förklarar olika fenomen«. (97) För att »media skall kunna agera motmakt

mot staten, måste opinionsbildningen ske oberoende av den offentliga sfären«. (97)

Ett skäl mot statlig intervention i opinionsbildningen är statens inkompetens. Att bestämma vad som är relevant och rimligt »är alltför komplicerat för att lämnas åt en myndighet eller för att beslutet skall kunna centraliseras och sammanfattas i någon norm«. (133)

Staten är också opålitlig och kan förväntas missbruka sin makt. Det hjälper inte med regler om saklighet och opartiskhet. Radion ska kunna avslöja »en Watergateaffär, en Ebbe Carlsson-historia eller en spelskandal, utan att behöva oroa sig för repressalier och medborgarna måste vara försäkrade om att så är fallet«. Men tyvärr kan vi inte vara säkra på att så är fallet, anser Borg. (119) Han ger ett antal utländska exempel på statligt maktmissbruk. Under 1930-talet fick Winston Churchill inte tala i radio. Det hade då varit bättre »för Churchill, engelsmännen och yttrandefriheten« om han hade kunnat gå till en konkurrerande radiostation. (134) I USA har det inte varit bättre. »I princip har samtliga presidenter, utom Ronald Reagan, gjort allvarliga försök att styra eller påverka innehållet i sändningar till sin fördel.« (204)

När det gäller svenska förhållanden framför Borg dock ett helt annat slags argument. Sveriges Radios nyhetsideologi har »succesivt förskjutits mot en ökad betoning av redaktionell frihet: den friheten har utnyttjats till att släppa fram den egna redaktionen«, påstår Borg (167) och ifrågasätter att »Sveriges viktigaste nyhetsforum används för politisk kampanjournalistik«. (171) Det är dock inte »personbesättningen« som är huvudproblemet »utan vilka friheter de anställda kunnat ta sig på grund av att alla marknadens disciplinerande band klippts av. Det är i första hand inte ett personproblem, utan ett systemproblem som orsakar vänstervridningen.« (172) Här är alltså problemet inte statens klåfingrighet utan dess passivitet.

Alltnog, från Borgs utgångspunkt blir all statlig intervention i det massmediala utbudet tvivelaktig. Men hur förhåller det sig med den makt som företagen kan utöva i ett marknadssystem? Borg

medger att en sådan makt finns och kan missbrukas. Men han anser risken vara relativt liten. Enligt Borg har mångfalden av åsikter bättre förutsättningar i ett marknadssystem än i ett av staten reglerat system:

Om många producenter påtvingar sina konsumenter budskap som dessa inte önskar eller undanhåller debattinlägg som efterfrågas skapar det incitament för andra entreprenörer att ge sig in på marknaden. Dessa entreprenörer kommer att dels kunna vinna de lyssnare som önskar ett mer nyanserat budskap, dels ha en fördelaktig konkurrenssituation vad det gäller andra kunder eftersom de inte bär kostnaderna för att ha politiska preferenser. Det mest vinstgivande beteendet kommer att vara att ge plats för ett stort antal, gärna motsatta inriktningar inom ramen för en tidning.

Mångfaldens förutsättningar är ännu bättre inom radioområdet än inom pressen

eftersom det dels är lättare att byta radiostation än prenumeration på morgontidning, dels för att den ekonomiska basen ger utrymme för ett större antal. Tillsammans lär dessa argument vara tillräckliga för att radion skall ges samma ställning och samma frihet som tidningar. (128–129)

Denna uppfattning stöds av en amerikansk undersökning som visar att »ju fler som konkurrerar desto större bredd uppnås i programutbudet«. (159)

Men innebär inte den fria konkurrensen att penningen styr? Det är ingen fara, anser Borg:

Det är inte en inskränkning av yttrandefriheten att den som vill starta en tidning eller köpa en redan etablerad får betala. ... Det bör framhållas att vem som kan köpa på marknaden inte avgörs av hur mycket pengar vederbörande har utan av

vem som är mest intresserad av att betala, alltså av den som bedömer sig kunna använda resurser så att de genererar mest vinst. I konkurrensen om specifika resurser kan den som tjänar 100 000 mycket väl bjuda över den som tjänar 200 000. Vem som bjuder högst beror på betalningsvilja, inte på kapitalinnehavet. (211)

Det något häpnadsväckande påståendet att tillgången på pengar inte betyder något motiveras inte närmare.

Ändå medger Borg att det är rika människor som bestämmer utbudet. Men det är inte något problem, eftersom de rika inte har några gemensamma intressen.

Vilka uppfattningar har då de rika gemensamt? Är de rika ett så enhetligt kollektiv, med samma politiska grundvärderingar, att det verkligen är meningsfullt att tala om att de som grupp har idéer? Tesen förutsätter att en persons värderingar bestäms av förmögenhet och inkomst, vilket långt ifrån är sannolikt. (59)

Det uppenbara svaret på Borgs frågor är givetvis att de rika har ett gemensamt intresse att behålla sina rikedomar och följaktligen också intresse av att hindra sådana debattörer som vill ändra inkomstfördelningen i samhället.

Att marknaden styrs av pengar är för Borg snarast en garant mot maktmissbruk. Marknaden diskriminerar nämligen inte.

Marknaden tar inte hänsyn till religiös uppfattning, politisk övertygelse eller ekonomisk grundsyn, den tar hänsyn till betalningsvilja. ... marknaden ger alla en lika chans, ingen kan skapa sig fördelar av kontakter med politiker och byråkrater. Marknaden sällar bland dem som önskar sända radio, men det gör alla andra system också. Det är inte en oväsentlig skillnad att marknads urval är etiskt neutralt i förhållande till övertygelsen. (212)

Borg medger dock att i ett kommersiellt system kan tidningarnas, TV-bolagens och radiostationernas ägare, ledning, anställda och annonsörer försöka förhindra att uppfattningar som går emot deras intressen sprids. Men den statliga censuren är betydligt farligare, tror Borg. För det första kan statlig censur göras mera omfattande än privat. Staten kan förbjuda att ett visst budskap förs fram och den kan utbreda kontrollen till att omfatta flertalet medier. För det andra är statlig censur nästan alltid politisk, medan privat censur vanligen är av ekonomisk karaktär – den som äger kommunikationskanalen tror att konsumenterna inte uppskattar det budskap man stoppar. För det tredje kan statlig censur upprätthållas med hjälp av statens i det närmaste obegränsade resurser, eftersom staten kontrollerar beskattningsrätten. (125–126)

Borgs argumentering för att en fri marknad bäst främjar demokratin genom att ge ett mångsidigt utbud haltar som vi sett något, men i stort sett kan den sägas vara sammanhängande. (En annan sak är hur mångfalden tillgodoses i praktiken.)

KUNDPRINCIPEN

Ibland går Borg längre i sin plädering för marknaden och betraktar publiken enbart som kunder, inte som medborgare. Han skriver sålunda att avsaknad av mångfald ingenting gör om folk inte efterfrågar mångfald.

Att angripa marknaden för konformism betingad av psykologiska eller sociologiska skäl förefaller överdrivet. Det som då förkastas är inte marknaden utan individerna, gruppen eller till och med hela mänskligheten. Att eftersträva maximal pluralism blir då ett skäl för att inskränka valfriheten ... (142)

Enligt Borg föreligger det inte »nödvändigtvis något samband mellan maximal mångfald och lyssnarnas välfärd«. Den som vill uppnå mångfald och använder planekonomins mekanismer har inte några »garantier för att det finns ett samband mellan den mångfalden som produceras och vad medborgarna önskar«. (152)

Nu har alltså mångfalden inte längre något egenvärde. Det handlar i stället enbart om »lyssnarnas välfärd« och »vad medborgarna önskar«.

Ändå tror Borg att den fria marknaden kommer att skapa mångfald, men det är en mångfald av ett speciellt slag.

En person som efterfrågar ett udda program får vara beredd att betala extra för detta genom att lyssna på det när det sänds, även om det inte är den mest bekväma tiden. Är vederbörande mycket intresserad kan han visa detta genom att förbigå andra aktiviteter, exempelvis TV-tittande eller umgänge med familjen på kvällstid. För att få sina preferenser tillfredsställda får han vara beredd att ta på sig kostnaden för att arrangera och planera sin tid så att han kan lyssna vid udda tider. (156)

Den mångfald som uppkommer i den fria konkurrensen är alltså en mångfald av specialintressen. Borta är den aktiva och autonoma medborgaren som tar del av olika åsikter. Fram träder i stället en fragmentariserad publik, en mängd individer instängda i var sin nisch som bara tar del av vad de redan från början är intresserade av. Borg verkar för övrigt inte tänka på att de praktiska möjligheterna att välja tidpunkt för lyssnandet kan variera mellan olika individer bland annat eftersom de som har fria arbetstider har lättare att välja program än de som har fasta.

Ett annat argument för marknadsstyrning utgår från klassaspekten.

Politiker, kulturarbetare, intellektuella, akademiker och andra elitgrupper som är aktiva i samhällsdebatten har försvarat och legitimerat en radiopolitik som ger ett oproportionerligt stort ekonomiskt utrymme för det som intresserar just dem. ...

Eftersom folkkultur ... nästan alltid råkar sammanfalla med vad låginkomsttagare efterfrågar kan resultatet av krav på mångfald bli en regressiv omfördelning från låginkomst-

hushåll till höginkomsthushåll. Genom politikens ingrepp låter man underklassen subventionera överklassens kulturkonsumtion. (151–152)

Om majoriteten av befolkningen undviker seriös information, skulle det alltså innebära en diskriminering av »underklassen« att staten stöder sådan information.

Detta förutsätter dock att människornas smak är konstant. Men i ett helt annat sammanhang argumenterar Borg för att så inte är fallet. I sin plädering för marknaden försvarar Borg även reklamen. Bland annat skriver han i polemik mot påståendet att reklamen skapar konstlade behov:

Individen efterfrågar inte huvuddelen av det vi kallar civilisation spontant. De spontana behoven är sannolikt begränsade till mat, husrum och sex. Att dessa skulle vara tillräckliga och resten av vår konsumtion onödig motbevisas enkelt ... Vi har inget naturligt behov av att läsa Gunnar Ekelöf eller Eyvind Johnson. Det har uppstått i ett civiliserat samhälle. Att förkasta detta behov är att förkasta civilisationen själv ... (77–78)

Detta är samma argument som folkbildare brukar använda. Människorna känner inte sina egna möjligheter, de måste uppmärksammas på dem. I diskussionen om public service framträder argumentet som det jag kallar emancipatorisk styrning. Radion och televisionen ska väcka medborgarnas slumrande intresse för kultur och samhällsfrågor. Borg har alltså utan att vara medveten om det givit ett argument *mot* den renodlade marknadsprincipen.

Det verkar som om Borg motsäger sig själv när han ibland betonar värdet av mångfald och ibland förnekar det. Men motsägelserna kanske bara är skenbara. Kanske skiljer Borg mellan underhållning å ena sidan och samhällsinformation och debatt å den andra? Så verkar det dock inte förhålla sig att döma av detta citat:

Det allvarligaste problemet är likväl inte att radion sänt provocerande och tråkiga program, utan att monopolen utnyttjats för politisk propaganda. Detta vore egentligen inget problem om de värderingar som kom till uttryck speglade svenska folkets. Så är dock inte fallet. En rad undersökningar, till och med offentliga utredningar, har belagt att rekrytering av journalister, val av nyheter och spegling av dessa är vänster-vridna. (169)

Borg tycks alltså anse att massmedierna bör stryka publikens förutfattade politiska uppfattningar medhårs. Någon större kontrast till den klassiska liberalismens aktiva, autonoma medborgare går knappast att föreställa sig.

Vi kan konstatera att en del av Borgs resonemang visserligen är något skruvade, men att pläderingen för den renodlade kundprincipen ändå hänger något så när ihop. Däremot står den i skarp kontrast till medborgarprincipen. Och det finns fler komplikationer.

STATLIG STYRNING

När det kommer till kritan är Borg inte någon helt konsekvent marknadsliberal. I polemik mot »libertarianerna« som förespråkar minsta möjliga statsmakt framhåller han att staten faktiskt har ett ansvar för opinionsbildningen.

Borg utgår från distinktionen mellan negativ och positiv frihet. Med negativ frihet menas helt enkelt frihet från yttre tvång. Med positiv frihet menas att kunna »styra sitt eget öde«, ungefär det som Borg i andra sammanhang kallar autonomi. Det positiva frihetsbegreppet brukar användas som argument för statsingripanden. Dels sägs att om »politikerna tillhandahåller resurser skapas de reella valmöjligheter som gör individen självstyrande.« Dels påstås det att individernas preferenser »inte uppfyller det höga idealet om autonomi och självstyre« och att politiken därför bör förverkliga deras »sanna preferenser«. (92–94)

Att Borg tar avstånd från detta sätt att resonera är inte förvån-

de. Mera överraskande är att han inte gör det konsekvent. Han skriver nämligen att staten har ansvar för att motverka attityder som hindrar den liberala demokratin att fungera:

Av olika skäl – majoritetens inskränkthet, traditionens makt eller de religiösa föreställningarnas inflytande – kanske individen inte är autonom. I ett samhälle som strikt tillämpar det negativa frihetsbegreppet kan det uppstå en inskränkt kultur där kvinnor förvägras möjligheter att själva välja, som i arabvärlden, eller där en individs framtid bestäms av att han föds i en viss kast, som den indiska.

I sådana fall anser Borg att det »skulle vara möjligt, eller åtminstone inte a priori uteslutet, att staten mer än upprätthåller det negativa frihetsbegreppet för att öka autonomi». (94–95)

Detta är en väsentlig modifiering av principerna om yttrandefrihet. Man behöver ju inte använda så exotiska exempel som Borg. Det kan finnas en inskränkt kultur även i ett samhälle som det svenska. Borg öppnar därmed möjligheter till statsingripanden i massmediebranschen även i Sverige. Han är inte heller helt främmande för sådana: »Ur ett ideologiskt perspektiv förefaller det varken möjligt eller lämpligt för politiken att avsvära sig ett ansvar för att det finns goda förutsättningar för samhällsdebatt.»

Borg påpekar att om staten kan »understödja utbildning – som svårligen kan vara åsiktsneutral – varför skulle den då inte kunna underlätta för åsiktsbildning i andra fora? ... Om staten finansierar avhandlingar i statskunskap, varför kan den då inte underlätta för samhällsdebatt i andra sfärer?» Ett grundläggande krav är dock att staten förhåller sig neutral mellan olika uppfattningar. »Fri konkurrens skall råda mellan olika idéer. Skatter, regleringar och subventioner får inte snedvrider konkurrensen mellan olika teorier.» (100–101)

Borg har nu i praktiken tagit avstånd från mycket av det han i andra sammanhang med sådan emfas hävdade. Nu räcker inte marknaden till för att säkra mångfalden utan staten måste ingripa.

Staten förutsätts vara både tillräckligt kompetent för att göra detta och pålitlig nog att avstå från att manipulera opinionen. Borg jämför medierna med utbildning och forskning där statsingripande är etablerad praxis. Han framför helt enkelt mycket av den gängse argumenteringen för public service. Boken avslutas också med förslag om en modifierad form av public service. Borg föreslår att

radiostödet utformas som en allmän subvention till företag som sänder seriösa samhällsprogram. Detta bör kombineras med att staten kontrakterar en station för att sända samhällsprogram nationellt på samma sätt som P1 gör i dag. ...

En ny radiopolitik kan, i korthet, byggas på en fri marknad som kompletteras dels med en skattesubvention till företag som är särskilt engagerade i samhällsfrågor, dels med att, vad som skulle kallas ett P1-uppdrag, läggs ut på entreprenad. (317–318)

Detta strider ju mot Borgs tidigare fördömanden av sådana subventioner.

Vad återstår då av Borgs häftiga angrepp på »Förmynderiets teori»? Det förefaller vara två saker. För det första ska statsstödet inte omfatta hela utbudet utan bara samhällsprogrammen. Public service av Borgs modell ska enbart vara ett komplement till det breda kommersiella utbudet. För det andra ska samhällsinformationen bedrivas i privat regi med statsstöd, inte som nu i särskilda av staten beroende företag. Borg har därmed retirerat en lång väg från den marknadsliberalism han tidigare pläderade så engagerat för.

SLUTSATSER

Borgs bok innehåller stora självmotsägelser. Men detta är, anser jag, inte i första hand tecken på att framställningen är ogenomtänkt. Snarare visar det att Borg har tagit sig före en omöjlig uppgift.

Det går att resonera konsekvent om massmedierna i marknads-
termer. Det finns inget själv motsägande i att massmedier fungerar
kommersiellt, att de vill ta ut största möjliga vinst och »ge folk vad
de vill ha«. Men om man vill kombinera den kommersiella rollen
med den politiska – förena publikens roll som kunder med rollen
som medborgare – då uppstår problem. Kundens rättigheter och
medborgarens skyldigheter hamnar lätt i konflikt med varandra.
För att de ska kunna förenas måste två förutsättningar vara upp-
fyllda:

- Marknaden måste fungera så att kundernas preferenser verkli-
gen slår igenom i utbudet.
- Publiken måste bestå av aktiva, engagerade, autonoma medbor-
gare som efterfrågar samhällsinformation och samhällsdebatt,
inklusive inopportuna åsikter.

Eftersom Borg inte konsekvent kan plädera för att dessa båda
förutsättningar verkligen är uppfyllda, hamnar han med nödvän-
dighet i själv motsägelser.

Radio Q – ett experiment med kommersiell lokalradio

En blick i programtablån räcker för att konstatera att radions
avreglering inte ledde till någon större mångfald. Lokalradion kom
redan från början att domineras av lätt musik. Men det fanns
undantag. Det tydligaste är Radio Q, den kvinnliga kanalen i
Stockholm som sände dagligen i närmare 20 månader från hösten
1993 till sommaren 1995.

En av initiativtagarna till Radio Q, Eva Kaijser, har tillsammans
med några av sina medarbetare berättat om experimentet i *Boken
om Radio Q. Ett kvinnligt radioäventyr* (1996). Den är naturligtvis
en partisinlaga, men ändå intressant som en beskrivning av hur
ambitioner och entusiasm konfronterades med en hård, kommer-
siell verklighet.

Beträffande skildringen av händelseförloppet är boken givetvis

tendentiös. Dock finns det knappast någon risk att framställningen »underdriver« de svårigheter av principiell och etisk natur man mötte. En framställning av denna typ torde också vara i stora drag trovärdig som beskrivning av målsättning, policy m. m. Eftersom boken är skriven strax efter de händelser den skildrar finns knappast någon risk för efterhandskonstruktioner. Den bild av målsättningen som ges i boken kan därför förmodas vara i stort sett densamma som den Radio Q ville förmedla till sina lyssnare. Med dessa reservationer ska jag nu redogöra för *Boken om Radio Q*.

Eva Kaijser saknade kvinnor att identifiera sig med i radio, TV och tidningar. När kommersiella radiokanaler skulle tillåtas tyckte hon att åtminstone en av dem skulle kunna ha en kvinnlig prägel. (9) »För första gången skulle kvinnor få ett slags tolkningsföreträdare i radio; att välja ämnen och inriktning efter sitt sätt att se världen.« (11)

På våren 1992 blev projektet aktuellt. En stiftelse bildades utan stöd av några organiserade intressen. Styrelsen bestod enbart av kvinnor. (14–15) Till en början sände man som närradio i ganska blygsam skala. Närradion ska vara en föreningsradio, och man lyckades få sändningstillstånd för en liten vilande företagarförening som en av styrelseledamöterna var ordförande i. Man sände som mest åtta timmar i veckan. (21)

I september 1993 ägde den auktion rum då tio frekvenser i Stockholmsområdet gick till den högstbjudande. Konkurrensen var hård. Radio Q lyckades dock köpa frekvensen 104,7 för 1,7 miljoner kronor om året. (38–39) Nu skulle man sända 18 timmar per dag. (56) Målgruppen var kvinnor i Stockholmsområdet över 25 års ålder. Det föreföll vara realistiskt att göra ett program för den kategorin – 500 000 personer, av vilka man räknade med 10 procent som lyssnare. (11)

Ambitionerna var seriösa. I de etiska grundvalar som formulerades talas om att Radio Q ska »värna om demokratiska och humanistiska värden«, verksamheten ska präglas av »helhetstänkande, miljöhänsyn och omsorg om individen oavsett kön, ålder, ras och social ställning«, bedrivs »så att redaktionen tillförsäkras

fullständig journalistisk integritet i all programverksamhet», och bygga på »ansvarstagande och uppriktighet i alla relationer«. Som uppgift och mål formulerades att stationen skulle »förse lyssnarna med en radiokanal som underhåller och engagerar; med radioprogram som ger helhet, inspiration, dialog, kontraster, nytänkande, humor och glädje«, »lägga stor vikt vid kvinnors erfarenheter och lyfta fram ett kvinnligt synsätt på det som sker omkring oss« samt »söka konstruktiva lösningar och ge lyssnarna kunskaper och kraft att själva påverka sin tillvaro«. Att verksamheten skulle vara kommersiell framgår av den paragraf som säger att stationen ska »tillgodose annonsörers och sponsorerers behov av att nå ut till sina målgrupper genom kvalificerade program, regelbundna publikmätningar och avancerad teknik«. (43)

Eva Kaijser skriver i boken att Radio Q:s journalistiska hållning byggde på »en aktiv människosyn«. Det man berättade skulle vara »begripligt och gärna ge konkreta kunskaper i någon mening; hur man tillreder en viss maträtt, vilken film som är värd att se eller hur man kan hantera äktenskapliga gräl«. (62)

Samtidigt skulle utbudet vara kommersiellt gångbart. Det gällde att hitta en balans i ton och ämnesval som kunde tilltala stora grupper av kvinnor och även män. Därför lade man in »en del program med utpräglad veckotidningskaraktär – som till exempel mode, utseende, bantning, heminredning, matlagning eller trädgård«. Men, hävdar Eva Kaijser, det var inte »utslätade, uddlösa program« utan ofta både »informativt, uppstudsigt och underhållande«. (82) Man ville »föreina ett idémässigt innehåll med en affärsmässig verksamhet«. Så småningom »presenterade vi Radio Q som en idéburen, privatfinansierad radiostation«. (104)

Programinnehållet var blandat. Hälften av programtiden upptogs av musik. De flesta talprogrammen var, framhåller Eva Kaijser, allmänjournalistik. Hon nämner »våra kulturintervjuer, våra telefonväkterier om husdjur, våra miljö- eller ekonomiprogram, föräldraprogrammet Familjen i Fokus och det medicinska programmet Radio Karolinska«. Det enda program som hade ett utpräglat kvinnligt perspektiv var diskussionsprogrammet Sofias salong.

(82) Radio Q ställde kvinnornas frågor, belyste ämnen som var särskilt angelägna för kvinnor och försökte få fram kvinnliga förebilder, framhåller Eva Kaijser vidare. Man eftersträvade samförstånd mera än konfrontation. (84–85)

Med boken följer en CD-skiva med ett axplock av stationens program. Ett utmärkande drag i de citerade avsnitten är, som jag uppfattar dem, den gladlynta och vänliga tonen. Inga särskilt kontroversiella ämnen är representerade i programurvalet.

Hur finansierades då verksamheten?

En grundplåt hade Radio Q fått genom donationer från privatpersoner, och man fick även anslag från olika fonder. Men de viktigaste inkomstkällorna var sponsring och annonsering. Målet var att annonserna så småningom skulle bli den dominerande inkomstkällan, men till en början var man beroende av sponsorer och andra samarbetspartners. (101)

Från starten samarbetade Radio Q med SJ och Apoteksbolaget. En annan sponsor var Karolinska institutet, och ett nära samarbete knöts med Rädda Barnen kring programmet »Familjen i Fokus«. Liknande samarbete fanns med Stockholms socialförvaltning. (101) En serie reportage om kvinnligt småföretagande sponsrades av NUTEK. Landstingets Miljövårdsfond och Stockholm Energi stödde miljöprogram, och Forskningsrådsnämnden bidrog till en serie om aktuell genusforskning. Kommittén för FN:s Familjeår i Sverige beviljade medel till två radioserier om villkoren för olika familjetyper. Programmet »Jobbet och Jag« sponsrades av åtta fackförbund. Sammanlagt fick man intäkter på omkring 9 miljoner kronor från ett 30-tal bidragsgivare. (110)

Sponsorer och samarbetspartners hjälpte till med att göra reklam för Radio Q. Information om särskilda program och kassetter skickades till daghem och mödra- och barnavårdscentraler. Alla som handlade på apoteken i Stockholm under vissa perioder fick i sina påsar information om de kommande programmen i Apoteksjournalen. Även Body Shops kunder fick direkt i sina påsar periodvis information om program för både kropp och själ. Radio Karolinska producerade egna programbroschyrer som distribue-

rades via deras egna kanaler. Liknande reklamaktiviteter ägde rum i samarbete med Tjejmilen, Syfestivalen, biblioteken i Stockholm, Miljömässan, Grönsaksfrämjandet och Villaägareförbundet. (101)

Huvudargumentet inför sponsorerna var att Radio Q genom sin programuppläggning, målgrupp och allmänna inriktning kunde erbjuda möjligheter att sända programserier inom områden som var angelägna för olika intressenter, företag eller organisationer. Genom att stödja Radio Q ekonomiskt skulle sponsorn eller bidragsgivaren göra det möjligt att producera professionella och intresseväckande program som också gav utbyte i form av goodwill och genom omnämnande.

En viktig klausul i alla avtal var dock att överenskommelser om program bara gällde ämnesområdet i stort och att Radio Q garanterades fullständig journalistisk frihet i utformning av de enskilda programmen. Denna integritet var ingen pappersprodukt utan respekterades, betonar ViviAnn Lundeberg som ledde sponsorarbetet. (33–34) Hon framhåller att det i allmänhet inte var något problem att få behålla bestämmanderätten över programmens innehåll och utformning. Ett exempel som Eva Kaijser nämner är reseprogrammet Reslust som SJ sponsrade: »Vi kunde i programmet ta upp allt vi ville – ballongfärder, Sydpolsexpeditioner eller kanalfärder. SJ la sig aldrig i vårt ämnesval eller vilka som medverkade – Det enda SJ:s sponsorsansvariga krävde var att programmet skulle hålla hög kvalitet.« (108)

Att låta sig sponsras var dock kontroversiellt både inom och utanför redaktionen. Eva Kaijser skriver att hon ibland undrade »hur vi skulle kunna skriva avtal som kunde förena företagets eller organisationens önskemål med vårt journalistiska oberoende – och vårt behov av pengar! Det var en ibland trixig balansgång som även berörde programledarna på Radio Q.« (106) Och gamla kolleger från Sveriges Radio brukade undra hur man kunde klara integriteten med sponsrade program. (108) Styrelseordföranden, ViviAnn Lundeberg, som inte är journalist, uttrycker en viss frustration. Hon ser det som självklart att sponsorskap inte medför något inflytande på det journalistiska innehållet.

Men jag hade underskattat den sprängkraft som låg i dessa frågor inom redaktionen. Misstänksamheten var stor. Det hjälpte inte att journalisterna själva var med och föreslog spännande (tyckte jag) ämnen för sitt jobb ... Genom att det var sponsrat var det något fel. Kanske var det att jobba med kommersiell radio som egentligen ansågs som fundamentalt fel. Naturligtvis sa inte alla så här. Men jag kände som att många tyckte det. (109)

Att sponsringen faktiskt var problematisk framhåller dock en annan av Radio Q:s medarbetare, Monika Björk. Hon skriver att det är »rena kulturkrocken« att göra sponsrade program.

Sponsorns utgångspunkt är att han har betalt för att få en journalist till sitt förfogande, mer eller mindre. Journalisten – jag – är upplärd i att allt som luktar textreklam är tabu. Min utgångspunkt är att ett program som Apoteksbolaget har sponsrat inte får uppmana lyssnarna att köpa deras produkter. Så möts vi under ömsesidiga förpostfäktningar. (107)

Eva Kaijser gör emellertid klart att sponsring var en absolut nödvändighet om man ville hålla uppe kvaliteten på programmen och inte bara spela lättlyssnad musik. Längre talprogram kan inte finansieras med reklam utan måste stödjas på annat sätt. (108)

Den andra stora inkomstkällan var reklamen. Liksom beträffande sponsringen var den kontroversiell på redaktionen. En av reklamförsäljarna talar om »det djupa motståndet mot all sammanblandning av journalistik och reklam som fanns hos de flesta av våra journalister. Vilket jag hade och har den djupaste respekt för men som var svårt att hantera när vi nu alla arbetade på en reklamradiostation.« (114)

Eva Kaijser påpekar lätt sarkastiskt att reklam är ett fult ord för de flesta journalister trots att majoriteten av dem arbetar på tidningar eller företag som finansieras med reklam- eller annonsintäkter. I allmänhet lever annonssäljarna i sin värld där det är bra

att dra in så mycket pengar som möjligt och journalisterna i sin där det snarast är fult med pengar. Men på Radio Q möttes dessa världar. Marknadschefen »var mycket bestämd på att säljarna skulle sitta nära redaktionsledningen och vara delaktiga – för att uppnå maximal effekt«. (111)

För att reklamen och programmen ändå skulle hållas isär formulerades en policy för reklamhanteringen. Grundregeln var att inte ha »reklam och redaktionellt material om samma produkt tidsmässigt i närheten av varandra«. Om redaktionen gjort ett inslag/intervju om någon företeelse kunde Radio Q:s säljare ringa efteråt till samma företag och föreslå reklam, men denna kunde sändas tidigast en vecka efter inslaget. Säljarna fick inte lova att redaktionen skulle göra något inslag om någon företeelse, utan redaktionen skulle göra en sedvanlig journalistisk bedömning. Reklaminslagen fick inte heller ligga mitt i programmen. (115)

Trots detta möttes Radio Q med skepsis bland journalistkolleger som inte såg reklamradio som »någon hederlig journalistisk verksamhet«. (120) Å andra sidan fick Radio Q supportrar som man inte uppskattade. När kulturminister Birgit Friggebo fick frågan om inte auktionsförfarandet ledde till likriktning hänvisade hon till Radio Q som snabbt blev »ett alibi för mångfalden i den nya radion«. På Radio Q uppfattades det som »något kluvet« att användas som försvar för hela reklamradion.

Vi var de enda som verkligen motsatt oss auktionsförfarandet. Vi var samtidigt en av de få stationer som uppfyllde politikernas intentioner med den nya radion. Vi följde till punkt och pricka de omöjliga regler för sändningar som fastställts (via lokalradiolagen). Det vill säga: vi sände inte i nätverk över hela landet utan gjorde en helt lokal produktion. Vi hade inga bulvaner som ägare, inga tidningskoncerner som stod bakom oss. Radio Q var ett litet oberoende massmedieföretag. (122)

Trots alla ansträngningar bestod Radio Q:s svårigheter. Eva Kaijser anser att huvudförklaringen är att stationen förblev relativt okänd. Efter ett år kände fortfarande bara 37 procent av stockholmarna till Radio Q. (103) Publikmätningarna visade mellan en halv och en procents lyssnare en genomsnittlig vardag och omkring fyra procent under en hel vecka, vilket är en låg siffra i radiosammanhang. På Radio Q diskuterade man därför om man skulle anpassa sig till de kommersiella villkoren. Men eftersom det stora problemet var att de flesta stockholmare inte kände till stationen var det ingen större poäng att ändra i utbudet, skriver Eva Kaijser. (137–138)

Till slut beslöts att man skulle sälja stationen. En koncern med ett nät av radio- och TV-stationer över hela Europa kom med ett bra erbjudande. Den 30 juni 1995 slutade Radio Q att sända. På frekvensen 104,7 kom i stället en ny musikstation. (142–148)

Vilka slutsatser kan man dra av Radio Q:s öde? Knappast att ambitiösa radiostationer är dödsdömda på förhand i ett kommersiellt system. Men vi kan åtminstone konstatera att ambitioner och lönsamhet inte alltid är lätta att förena.

Det principiellt intressantaste är den svåra och konfliktfyllda avvägningen mellan de egna ambitionerna å ena sidan och sponserernas och annonsörernas krav å den andra. Även om det inte sägs rent ut förefaller det som om Radio Q valde sådana sponsorer vars målsättning man kunde sympatisera med. Det var alltså fråga om en åtminstone delvis annan journalistroll än den traditionella, enligt vilken journalisterna ska kritiskt granska allt och alla. Här handlar det snarare om att liera sig med vissa intressenter utan att identifiera sig med dem.

Zigenarprogrammet 1986

JAG HAR JU HAFT som princip att närmare studera ett kontroversiellt dokumentärt program eller en kontroversiell programserie per decennium. För 80-talets del har jag valt ett magasinprogram från 1986. Enligt min uppfattning kan detta program nästan betraktas som det gamla public service-systemets svanesång. Sedan dess har inget enskilt program fått tillnärmelsevis lika stor uppmärksamhet, och jag tvivlar på att något kommer att få det.

Den 14 oktober 1986 sändes samhällsprogrammet *Rekord-Magazinet* från Sveriges Television i Malmö. Programledare var Jan Guillou. Ämnet var sociala problem rörande utomnordiska zigenares situation i Sverige, särskilt i Malmöområdet. I programmet hävdades att den aktuella zigenargruppen stjal betydligt mer än svenskar i allmänhet. Det sades också att många zigenare betar sig så i sina bostäder att de måste vräkas och inhysas på hotell till höga kostnader för socialvården. Programmet ledde till en enorm uppståndelse. I ett hetsigt uppföljningsprogram och i en lika hetsig pressdebatt beskyldes programmet för att vara invandrarfientligt, rasistiskt och fascistiskt. Programmet anmäldes för Radionämnden, som fällde det för brott mot demokratiparagrafen.

Reportaget

Eftersom det var sättet ämnet framställdes på som var avgörande för Radionämndens beslut måste jag beskriva programmet ganska utförligt. Men liksom i andra TV-program spelar givetvis bilden en stor roll. Ett referat i ord kan därför bara ge en antydning om det

intryck programmet ger på en tittare.

Programmet består av två filminslag gjorda av filmmakaren Ebbe Gilbe. Filmerna är sammanlagt 38 minuter långa av 56 minuter total sändningstid. Den övriga tiden upptas av intervjuer med myndighetsrepresentanter, direktsända från studion.

Guillou börjar med att säga att socialförvaltningen i Malmö betalar 150 000 kronor i månaden för några zigeniska familjer »som bor på hotell«. Han säger vidare att programmet kommer att handla om »zigenarproblemet«. Att det finns en mängd fördomar mot zigenare och att zigenare förföljs och diskrimineras »känner ni säkert till«. Men programmet ska också ta upp den andra sidan av saken,

det som vanligtvis inte kommer i tidningar eller i TV, nämligen att brott, framför allt stöldbrott, är oerhört mycket vanligare bland zigenare än bland genomsnittet av befolkningen. Och många zigenare betar sig så i bostadsområden att det är helt rimligt och lagligt att vräka dem eftersom det har blivit olidligt mycket oväsen och förorenande i omgivningen. Och efter vräkning blir det alltså hotell och som, ja måste betalas med skattemedel.

Guillou talar alltså här om zigenare i allmänhet, inte om någon speciell grupp.

Därefter följer Ebbe Gilbes första film. Den börjar med bilder på zigenare, husvagnar, slum, en gråtande kvinna etc. Till dessa bilder säger Gilbe:

De kallar sig själva romer, rom betyder människa på romanes, deras språk. Om de kallar sig människa vad är då vi svenskar? De är oss främmande, vi vet nästan ingenting om dem. De lever inte som vi, de tänker inte som vi. Hånar de oss? Dessa zigenare utgör ett ständigt problem för oss. Våra myndigheter tycks stå fullständigt handfallna inför dem. ...

Om en svensk familj varav två spädbarn, två mödrar, 13 och

16 år gamla, två skolbarn – om de levde på hotell, vad skulle hända då? Vilket oherrans liv skulle det inte bli då. De bor här för att de är vräkta från en lägenhet. Det blev för mycket liv och väsen. För det är så att en zigenare aldrig kan stänga sin dörr för andra zigenare. Familjer kan få finna sig i att deras bostäder blir ett vandringshem för gästande zigenare. De är hårt bundna till ett mönster. Och nu bor familjen Pavlowski här sen den 17 januari.

Redan i anslaget betonas alltså att zigenarna är främlingar, olika svenskarna och ett problem för dem. Men det sägs också att zigenarna har det svårt.

Sedan följer ett filmat inslag med den zigeniska familjen Pavlowski, tio personer som bott på hotell i nio månader. Ebbe Gilbe upplyser att det kostar socialförvaltningen 65 000 kronor i månaden att hyra hotellrum åt familjen Pavlowski. Man får se bilder på ett ganska stökigt hotellrum med en kvinna i trettioårsåldern, tre unga flickor – sexton, tretton och elva år gamla –, en åttaårig pojke och ett spädbarn som trettonåringen är mamma till. Kvinnan intervjuas via tolk. Hon talar stillsamt och sorgset. »Jag orkar inte längre här på hotellet. Det är inget liv att bo så här och allt det här med tvätten. Här finns nyfödda barn, mycket, mycket små.« På en fråga om hon någonsin varit lycklig svarar hon bestämt nej. Den 15 minuter långa filmen har ett långsamt tempo med flera tysta sekvenser där kameran registrerar hotellmiljön.

Efter filmen växlar scenen till studion i Malmö där kommunalrådet Bertil Persson förklarar att kommunen inte kan finna lämpliga bostäder åt zigenarna. Familjen har många sociala problem. Tittarna får också veta att det bor cirka 50 zigenare på olika hotell i Malmö. Kostnaden för kommunen är 150 000 kronor i månaden.

Persson framhåller uttryckligen att problemen enbart gäller utomnordiska zigenare. Han säger att det är »väldigt angeläget« att skilja ut de svenska zigenarna, som inte förorsakar myndigheterna mer problem än svenskar i allmänhet. Så följer ett samtal mellan Persson och Guillou om problemet med hotellboendet, som be-

skrivs som dyrt och opraktiskt.

Guillou presenterar därefter Gilbes nästa film med orden:

Alltså, det är vanligt att zigenare lever på socialbidrag i stället för att arbeta. Det är ändå vanligt att de har flotta bilar. Kriminaliteten är påfallande hög bland zigenare och zigenare blir ofta vräkt med skälig grund och det är svårt för skolmyndigheterna att hålla kvar zigeniska barn i skolan. Är det nu rasism att säga de här sakerna? Nej. För det första är det sant, och för det andra, som vi snart ska se, så är det saker som går att förklara och diskutera. Och ändå är det så och har alltid varit så, inte minst i Sverige, att rasismen hänger som ett svart moln över zigenarna och som en tung skam över oss andra.

Guillou betonar alltså problemen, även om han också påpekar att zigenarna är utsatta för rasism. Han talar om zigenare i allmänhet, inte enbart om utomnordiska zigenare.

Gilbes film börjar med att en anonym mansröst skriker något om »Jävla zigenarjävlar«. Filmen fortsätter med en text av följande lydelse som också läses upp:

Svenska folktyper. Bildgalleri ordnat efter rasbiologiska principer av doktor H. Lundborg, docent i rasbiologi och medicinsk ärftlighetsforskning – Stockholm 1919. – Ett av goda raselement sammansatt folk skapar åt sig goda samhällsförhållanden. Ett av dålig ras åter förmår ej detta. Doktor H. Lundborg. Svensk zigenerska av mera ovanlig indisk typ. En zigenarhövdings son.

Samtidigt visas några bilder på zigenare ur Lundborgs galleri. Därefter kommer några bilder på zigenare – gamla teckningar och träsnitt – gamla fotografier, bilder från koncentrationsläger och slutligen några moderna bilder. Samtidigt ger Gilbe en översikt över zigenarnas historia och kultur där han framhåller hur zigenarna under alla tider har »försvarat sig mot all assimilering« och att

den svenska och den zigeniska kulturen befinner sig »på kollisionskurs med varandra«. Denna scen blev en av de allra mest omdiskuterade i programmet därför att den uppfattades som rasistisk. Jag återkommer till denna diskussion.

Nästa scen visar några representanter för ett zigenarprojekt i Malmö kommuns regi. Ledaren för projektet, Olof Nyström, berättar om den zigeniska kulturen och förklarar olika seder och bruk som gör att zigenarna har svårt att anpassa sig. Nyström säger också om zigenarna, eller »romerna« som han kallar dem:

Och det omgivande samhället är alltid gadjö ... En rom är alltid en rom och kan aldrig bli gadjö ... Om man är en rom så är man ren, men om man är en gadjö så är man delvis oren.

En av de tre närvarande zigenarna, David Peterson, protesterar, och en kortare diskussion följer om bland annat orenhetsbegreppet. Peterson framhåller att en del förhållanden i den zigeniska kulturen är hemliga. Man kommer in på frågan om zigenarnas socialbidrag som en av zigenarna förklarar med arbetslöshet och dålig utbildning. Nyström betonar vikten av sociala insatser. Att zigenarna har högre kriminalitet än andra grupper beror på att de inte kan bli integrerade i samhället och att de möts med negativa attityder.

Gilbe frågar om zigenarnas flotta bilar. En av zigenarna säger:

– Ursäkta mig ... Kanske du har en villa, va. En zigenare [ohörbart] alla tänker på den, förstår du. Kanske han köper en bil. Han ska köpa på avbetalning. Av sin bidrag betalar han därför bättre som han äter.

Den brutna svenskan är typisk för de tre zigeniska representanterna. De har påfallande svårt att uttrycka sig, och det blir inte helt klart i vad mån de accepterar Nyströms tolkningar eller inte. I kritiken mot programmet var en av anklagelsepunkterna att man hade valt ut representanter som talade dålig svenska.

Nyström fortsätter och berättar om zigeniska regler som ställer särskilda krav på bostäderna. En zigenare kan inte stänga sin dörr för en annan zigenare utan måste ta emot gäster vilken tid på dygnet det än är.

Därmed är filmen slut, och scenen växlar till studion. Där befinner sig Nyström och en kriminalinspektör Börje Lundquist från Malmö, specialiserad på zigenisk brottslighet. Lundquist berättar om zigenarnas brottslighet. Han säger att han visserligen inte har statistik men att 40–45 procent av zigenarna begår brott. Han talar om att vissa brottstyper är typiskt zigeniska, exempelvis snatterier i affärer. Men på Guillous uttryckliga fråga framhåller han att detta bara gäller utomnordiska zigenare. De svenska zigenarna begår inte fler brott än andra svenskar. Nyström håller i stort sett med om detta men efterlyser nyansering. Han talar om »en stor växande svart marknad« där flera etniska undergrupper, inklusive skandinaver, är inblandade. Den kriminella kultur Nyström talar om är alltså inte identisk med den zigeniska kulturen. Men det skulle visa sig att uttalandet kunde tolkas så.

Det sista avsnittet i programmet är en sketch av Hasse Alfredson och Tage Danielsson, som enligt Guillou är »det starkaste och slagkraftigaste inlägget som finns på svenska språket – till försvar för zigenare, till angrepp på oss andra då för dumhet, tråkighet svenskhet och rasism«. Men, fortsätter Guillou, det finns möjligen ett problem »och det är att det är visserligen fantastiskt och bra ... men det är inte särskilt sant«. Sketchen handlar om zigenare som frenetiskt anstränger sig att anpassa sig till det svenska samhället. Sedan sketchen spelats framhåller Nyström betydelsen av »att vi får en öppnare diskussion och kan få en realistisk bedömning av vilka åtgärder som är nödvändiga«. Därmed är programmet slut.

Debatten

Två veckor efter det ursprungliga programmet återkom *Rekord-Magazinet* med en debatt. I denna medverkade Jan Guillou som programledare, chefredaktören för Expressen Bo Strömstedt, pro-

fessorn i sociologi Joachim Israel, diskrimineringsombudsmanen Peter Nobel, konstnären Rosa Taikon samt projektledaren Olof Nyström som medverkat i det förra programmet. Debatten hölls i en delvis upprörd ton. Följande referat kan inte göra rättvisa åt den ibland rent hätska stämning som präglade den. Inte heller kan alla argument i det tidvis ganska förvirrade meningsutbytet refereras.

Guillou inleder med att läsa upp några citat ur pressen som också visas i text. Det är mycket hårda beskyllningar. Bo Strömstedt hade skrivit i Expressen att det »var ett program med fascistiska accenter och fascistisk verkan«. Det fascistiska låg i »försöket att med ointellektuella medel skapa en negativ, gruppfiendtlig, människofientlig suggestion som kunde ta sig in i tittarnas fördomsfulla halvmedvetna«. Joachim Israel hade i Sydsvenska Dagbladet hävdat att det faktum att man hade valt zigenarrepresentanter som talade dålig svenska var »en del av den rasistiska desinformationen« och ett »trick som Goebbels utvecklade till fulländning«. Rosa Taikon hade i en Expressenintervju sagt rent ut: »Programmet var rasistiskt.«

Beskyllningarna gällde alltså rasism. Skulle detta då vara syftet med programmet? Ingen beskyller direkt Guillou för att vara rasist. På fråga från Guillou svarar Israel att förklaringen nog är dumhet och kanske okunnighet. Strömstedt tror att Guillou »är intresserad av att provocera för att få en bra höststart på din programserie«. Peter Nobel försöker nyansera och vill skilja mellan rasism och »mera vanliga former utav främlingshat och främlingsovilja«. Programmet var »höggradigt diskriminerande« men inte rasistiskt, anser Nobel.

Vad är det då i programmet som kan uppfattas som främlingsfientligt och diskriminerande?

Det som diskuteras mest är frågan om den zigeniska kulturen beskrivs som kriminell i programmet. Framför allt Rosa Taikon återkommer vid flera tillfällen till detta tema. Bland annat säger hon att programmet »ger en koppling mellan zigenisk kultur och kriminalitet som är helt lögnaktig. ... Den zigeniska kulturen och

rättsuppfattningen tar precis likadant som den svenska totalt avstånd från kriminalitet.« På detta svarar Guillou: »Snälla Rosa, det här är ju fullständiga självklarheter, det är ju ingen som har påstått att det skulle vara något uttryck för zigenisk kultur med kriminalitet.« Rosa Taikon hävdar också bestämt att polismannens siffror beträffande den zigeniska kriminaliteten är falska.

Peter Nobel efterlyser kriminologisk forskning och nämner några av de felkällor som kan behäfta påståenden om zigenisk brottslighet. Nobel är lugn och sansad i tonen, men hans kritik är inte desto mindre skarp. Programmet, säger han, »är den sortens företeelse som gör mitt arbete oändligt mycket svårare«. När man behandlar saker som är så »otroligt känsliga« där det är så »lätt att ställa till med så omfattande skador«, måste man »fara fram med en maximal hänsyn och en maximal varsamhet och man måste ju väga varje inslag liksom helheten för att se ... om det är balans, om det är sammanhang, om det är bakgrund och om det finns belägg och bevis för vad man påstår«.

Framför allt Rosa Taikon kritiserar programmet för att försumma den historiska bakgrunden. Zigenarna har utsatts för svår förföljelse i hundratals år, men detta kommer inte fram i programmet. Guillou visar den sekvens där zigenarnas historia behandlas, men Taikon är inte nöjd. Hon vänder sig också mot att inga positiva drag i den zigeniska kulturen behandlas i programmet, ingenting om musiken, ingenting om konsten.

I övrigt diskuteras och ifrågasätts olika enskilda inslag i programmet.

De medverkande zigenarnas dåliga svenska kommenteras i hårda ordalag av Bo Strömstedt som säger att »det hör till fascismens kännemärken« att »använda de svagaste, de som inte ens kan ge uttryck åt sin mening därför att de inte har svenska ord, att försöka skapa ett avstånd till dem, en misstänksamhet mot dem, att göra en skillnad mellan oss och dem«. Nyström försvarar valet av medverkande zigenare med att den zigeniska gruppen i Malmö själv valt ut sina representanter.

Joachim Israel tar upp en detalj, en scen i avsnittet med den

hotellboende familjen Pavlowski. Det är en sekvens »där man visar örhängen, smycken, dyrbara smycken. Och då måste väl varenda människa säga, ja så ...« Israel medger att detta kanske inte har gjorts med avsikt men betraktar det ändå som ett »exempel på den här goebbelska desinformationstekniken«. Guillou förnekar att avsikten med örhängessekvensen var diskriminerande, men Israel insisterar och säger att »det var på det sättet som nazisterna jobbade«. Israel efterlyser kommentaren att människor som befinner sig på flykt lägger sina besparingar på smycken.

En annan sekvens som Joachim Israel reagerar mot är en där reporterns påståenden

att zigenarna anser sig vara överlägsna oss svenskar illustreras med en sekvens där man visade en gammal man. Tittarna skulle själva inse hur grotesk zigenarnas påstådda syn på sig själva är. Samma framställningssätt använde nazisterna om judarna.

Men det avsnitt som vållar den skarpaste polemiken är det där rasbiologen Herman Lundborg citeras. Denna episod är intressant, eftersom den visar hur diametralt olika tolkningar man kan göra av samma korta avsnitt.

Rosa Taikon uppfattar avsnittet så att Lundborg framställs som en auktoritet. Hon säger att

den mannen är skuld till, som har spridit sina rasläror som har drabbat både zigenare, judar och negrer ända sen 1919 och vi kan gå ännu längre tillbaka. Han är skuld till, och jag frågar mig att det känns som en skam att vara svensk medborgare och att man i detta demokratiska land har haft ett institut som har sysslat med rasbiologi. Det har du den dåliga smaken att i dag plocka upp. ... förlåt mig Jan Guillou ... när du sänker dig till nånting så illa så att du plockar fram såna här saker ... Och vad tror du att inte svenska folket anammar det här och tar det ad notam. Självkänt gör man det.

Guillou försöker säga något om att Lundborg är »en stolle från 1919« men blir avbruten av Rosa Taikon. Peter Nobel griper in och invänder att ingen påpekade »att det var en stolle från 1919 utan det var ju det som var felet att det togs fram utan tillstymmelse till kommentar och utan att placeras in i sitt sammanhang«. Joachim Israel hakar på:

Och inte bara det – han framställdes som docent, som doktor – det upprepades gång på gång, dvs. man la en akademisk auktoritet på honom utan att motsäga och utan att upplysa om att han är en stolle, en tokfan som ingen bryr sig om i dag. Och hans efterträdare redan sopade bort ... Hur kan du vara så naiv att tro att folk ska vara [sic] en stolle när man använder hans auktoritet ...

Guillou försvarar sig: »Du är ånyo inne på den tankegången Joachim att ingen här skulle komma på ... tanken att ta den här stollen på allvar, men du menar att vår publik skulle göra det?« Guillou hänvisar också till att han i presentationen av programmet sagt »att rasismen vilar som ett svart moln över zigenarna och som en tung ... », men han avbryts av Rosa Taikon som säger: »Javisst, du kastar ju in brasklappar så det bara sjunger om det – det har du gjort i hela programmet.« Guillou avslutar denna del av diskussionen med den resignerade kommentaren: »Om du inte tror jag menar vad jag sa så ...«

I panelen finns alltså tre skilda tolkningar. För det första sägs att avsnittet är medvetet rasistiskt, att Lundborg framställs som en auktoritet. För det andra framhålls att Lundborg alldeles uppenbart var en stolle, att syftet är att avslöja den svenska rasismen, och att detta är uppenbart. För det tredje framhålls att avsikten må vara antirasistisk men att sekvensen säkerligen feltolkades av många i rasistisk riktning.

Reaktioner på programmet

Radionämndens utlåtande om programmet är mycket kritiskt. Nämnden framhåller visserligen att det är berättigat att ta upp ämnet som sådant men reagerar mot sättet det behandlats på. Beskrivningen av zigenarnas bakgrund och uppgifterna om den påstådda zigeniska brottsligheten var »så knapphändig och rapsodisk att den blev missvisande, framförallt därigenom att framställningen inte förklarade olika företeelser eller satte in dem i sitt sammanhang«. Inte heller framgick det tydligt av programmet att »de missförhållanden som behandlades gällde en begränsad grupp, förhållandevis nyinvandrade zigenare i södra Sverige».

Radionämndens slutsats blir att »programmet hade utformats på sådant sätt att det var ägnat att befästa fördomar om den zigeniska folkgruppen och det strider därför mot demokratibestämmelsen i radiolagen«. Radionämnden beskyllde dock inte programmakarna för att ha medvetet rasistiska eller främlingsfientliga syften.

Radionämnden fällde alltså programmet för brott mot demokratiparagrafen. Men nämndens motiveringar handlar snarare om osaklighet – bakgrundsteckningen och skildringen av zigenarnas brottslighet gjordes så kortfattat att det blev missvisande, och det framgår inte klart att de missförhållanden som beskrivs bara gäller en begränsad grupp. Märkligt nog framhåller nämnden dock att programmet inte strider mot kravet på opartiskhet.

Diskrimineringsombudsmannen Peter Nobel fick tillfälle att närmare utveckla de åsikter han luftat i TV-debatten. Han gör detta i ett brev till professorn i religionshistoria Peter Schalk.¹

Programmet har utlöst ett zigenarhat men det har inte skapat det, menar Peter Nobel. Formellt är det inte diskriminerande »men väl reellt genom att mängder med rapsodisk information passerade förbi i en mosaik utan att något blev inpassat i sitt sammanhang, förklarat, närmare belyst eller balanserat mot andra upplysningar«. Nobel nämner som exempel påståendena om kriminalitet, Lundborgs rasläror, påståendena om myndigheternas handfallen-

het, zigenarnas känsla av överlägsenhet gentemot andra och omöjligheten att inpassa dem i samhället.

Nobel framhåller att man inte ska lägga locket över företeelser som inte »passar vår önskebild« och vars publicerande kan få tråkiga bieffekter. Men han betonar att sådant publicerande »måste ske under ansvar och med varsamhet. Fakta måste sättas in i sitt sammanhang, belysas mot sin bakgrund, presenteras med sina tänkbara orsaker och botemedel.« Detta är, medger Nobel,

mycket begärt av den som har att informera allmänheten med sin journalistik och alltför mycket av den som bara jagar nyhetstroféer och upplagor. Vi måste begära det ändå av journalister som vill ha vår respekt. Ty endast då blir den fria debatten riktigt meningsfull.

Också justitiekanslern fick ta ställning till zigenarprogrammet. En tittare anmälde det nämligen för hets mot folkgrupp. JK ansåg dock inte att det fanns »förutsättningar att med framgång beivra någon del av innehållet i programmet«. Några yttranden kan visserligen uppfattas som brottsliga, men det gäller framför allt om de rycks ut ur sitt sammanhang, anser JK. Sätter man in de kritiserade yttrandena i sitt sammanhang framgår det att de har för avsikt att påvisa vanföreställningar om zigenare. Programmet uttrycker i själva verket sympati med de zigenare som deltog i programmet.

Inför Radionämndens beslut fick TV1 uttala sig om programmet. Detta utlåtande, undertecknat av TV1-chefen Olle Berglund, försvarar helhjärtat de programansvariga. Det framgår tydligt av sammanhanget, framhåller skrivelsen, »att syftet med att nämna H Lundborgs grad och titel samt att visa hans rasbiologiska bilder var att markera ett kraftigt avståndstagande till denna typ av 'vetenskap'«. Det måste också ha stått klart för publiken att »de upprörande bildsekvenserna från nazisttiden visades för att markera vad rasism har lett till och vilka ohyggliga lidanden zigenarna fått utstå«. Inte heller andra bildsekvenser kan anses kränkande för

zigenarna, anser TV1. Och beträffande zigenarnas brottslighet har

redaktionen noggrant gått igenom Malmö-polisens utrednings- och spaningsmaterial på den avdelning som särskilt sysslar med denna brottslighet. Redaktionen var också i kontakt med flera kriminologer, med kolleger till kriminalinspektör Lundquist i andra polisdistrikt i Sverige och med Rikskriminalens expertis, vilka enstämmigt och utan att tveka gjorde samma bedömning som Lundquist ...

Skrivelsen framhåller att det måste ligga inom televisionens uppdrag att göra program som »tar upp etniska frågor från en granskande utgångspunkt«. En förutsättning är dock »att man så långt möjligt minimerar risken för oönskade effekter«. Så har också skett. De frågor och problem som togs upp »blev mångsidigt belysta och insatta i ett både positivt och konkret sammanhang«. Dessutom ger programmet »uttryck för såväl förståelse för som sympati med den aktuella zigeniska gruppen«.

Dessa uttalanden av officiella instanser innehåller inga beskyllningar för medveten rasism eller främlingsfientlighet. De handlar i stället om vilka krav på utförlighet, nyansering, bakgrundsteckning etc. man har rätt att ställa på ett program med detta känsliga ämne.

Pressen om zigenarprogrammet

Zigenarprogrammet uppmärksammades stort i pressen. Visserligen har jag bara haft tillgång till ett begränsat material – det som finns på Sveriges Radios pressarkiv.² Men så mycket kan i varje fall sägas: det blev en livlig debatt såväl på kultur- och debattsidor som på nyhetsplats.

På Expressens kultursida skriver chefredaktören Bo Strömstedt en lång artikel. Han börjar med ett personangrepp mot Jan Guillou som han beskriver som en egocentrisk sensationsmakare utan genuin övertygelse. Strömstedt kritiserar programmet med unge-

får samma argument som i TV-debatten och drar slutsatsen att det trädde i tjänst hos hatet därför att det inte gjorde de skildrade människornas villkor begripliga.

I Dagens Nyheter skriver kulturchefen Arne Ruth en lång artikel där han sätter in programmet i ett ideologiskt perspektiv. Han frikänner Guillou från anklagelserna för rasism. Guillous syfte var enligt Ruth att provocera fram en debatt om invandringens problem som journalisterna inte vågat ta upp. Däremot visar reaktionerna på programmet att det har fått främlingsfientliga effekter.

Ebbe Gilbe beskrivs av Ruth som en skicklig dokumentärfilmare. Men i zigenarprogrammet fick Gilbe inte utveckla sin tanlang. »Nu trängde han i stället in sina bilder i en yrvaken teori om svensk och zigenisk kultur som två oförenliga motsatser.« Detta synsätt passar enligt Ruth väl in i en ny ideologi som håller på att ersätta den gamla rasismen. Denna ideologi kallar Ruth för »kulturell apartheid«. I stället för ras betonas kulturella skillnader, och dessa skillnader beskrivs som så djupgående att det inte finns någon möjlighet för olika kulturer att förstå varandra. »Jan Guillous zigenarprogram är det första, breda nedslaget av denna nya hållning i Sverige.« Guillou och Gilbe har alltså utan ond avsikt gått dunkla krafters ärenden, förefaller Arne Ruth mena.

I Sydsvenska Dagbladet kritiserar socialantropologen Eva Kärffe zigenarprogrammet för ytlighet och okunnighet. Trots vad som sades i programmet »är det långt ifrån omöjligt att sätta sig in i den zigeniska kulturen, rent av skaffa sig zigeniska vänner«. Och det finns »en ganska bred socialantropologisk litteratur om zigenare, ofta som resultat av fältarbete och 'insidesstudier', vars blotta existens motsäger TV-programmets anklagelser för isolationism och hemlighetsmakeri«. Kärffe framhåller också att programmet omedelbart ledde till för zigenarna negativa reaktioner som att »Malmöbilisterna tutade i bilhornen och hötte med nävarna mot dem när de kom på trottoarerna.«

Även på nyhetssidorna uppmärksammades zigenarprogrammet. Inte minst Expressen – vars chefredaktör ju hörde till dess skarpaste kritiker – ägnade det stor uppmärksamhet, och tidning-

en publicerade debattinlägg även på nyhetsplats. Expressen intervjuar Rosa Taikon och låter henne också skriva en egen artikel där hon återigen framför åsikten att Lundborgavsnittet är rasistiskt. I en lång artikel skriver socialläkaren John Takman om den zigeniska kulturen. Takman har forskat om zigenare och bland annat skrivit sin doktorsavhandling om dem. Han ger en betydligt mer positiv av zigenarna än *Rekord-Magazinet* och avslutar sin artikel med orden: »Inga av de myter som spritts genom uppslagsböcker, självutnämnda zigenareexperter och högljudda rasister stämde med den verklighet vi så grundlig undersökte i hela landet.«

Vidare har Expressen en stor informativ artikel med rubriken »Tio heta frågor om zigenarnas liv«. De heta frågorna är av typen »Varför arbetar inte zigenarna?«, »Varför lever zigenarna på socialbidrag?«, »Varför kan inte zigenarna anpassa sig i Sverige som andra invandrargrupper?« Svaren är korta, c:a tio rader per fråga, och i dem tillbakavisas de anklagelser som frågorna antyder.

Expressen publicerar även inte mindre än 31 insändare på ett helt uppslag med anledning av programmet och Strömstedts kritik av det. Rubriken »Strömstedt borde ha en nål i röven« är adekvat. Nästan alla insändarna försvarar nämligen Guillou och/eller kritiserar Strömstedt i ofta hårda, ibland vulgära, ordalag. Strömstedt svarar på kritiken med några rader per insändare. Enligt Expressen avspeglar insändarnas innehåll läsaropinionen. Av över femtio telefonsamtal till redaktionen var nämligen bara två kritiska mot programmet.

Zigenarprogrammet uppmärksammades givetvis i Skåne. Sydsvenska Dagbladet har flera nyhetsartiklar. Tidningen berättar bland annat att zigenarna i Malmö är upprörda och vill ersätta Olof Nyström som chef för zigenarprojektet med en zigenare. Även den andra Malmötidningen, Arbetet, ägnar en artikel åt upprördheten bland Malmös zigenare.

Dessa exempel torde räcka för att visa vilken typ av reaktioner zigenarprogrammet väckte. Det uppmärksammades såväl på kultursidor som på nyhetssidor. Och det som skrevs i pressen handlade inte bara om själva programmet utan väl så mycket om zigenar-

na själva. Den som läste exempelvis Expressen fick faktiskt en rejäl motvikt mot den negativa bild som *Rekord-Magazinet* gav.

Slutsatser

Varför fällde Radionämnden zigenarprogrammet för brott mot just demokratiparagrafen? Den kritik som framfördes mot programmet av såväl nämnden själv som andra handlar ju till övervägande del om beskyllningar för osaklighet och partiskhet. För att besvara den frågan måste man se litet närmare på hur kritiken motiveras.

Den kanske mest flagranta bristen i programmet är dess oklarhet om vilka det egentligen handlar om. Ibland betonas att det bara handlar om en liten grupp invandrade zigenare i Malmöområdet, ibland talas det om zigenare i allmänhet. Flera kritiker framhåller denna väsentliga oklarhet.

En beskyllning som riktades mot programmakarna gäller programmets form. Det skulle med hjälp av bild och ljud suggerera främlingsfientlighet. I ett fall är detta uppenbart, nämligen de medverkande zigenarnas dåliga svenska. Programmakarnas förklaring att detta inte var avsiktligt är nog riktig, men resultatet blir inte desto mindre att zigenarnas åsikter inte kommer fram ordentligt. Avsikten med att behandla den rasistiske Herman Lundborg var otvivelaktigt att ta avstånd från Lundborgs rasism. Men det sägs inte klart ut, och sekvensen missförstods av åtminstone två tittare, Joachim Israel och Rosa Taikon. Här finns alltså en oklarhet. De övriga exemplen som framfördes är ännu mer flertydiga.³

Viktigare är att de negativa aspekterna på zigenarnas liv och kultur helt dominerar programmet. Av dess 56 minuter används 9 till att beskriva zigenarnas utsatta situation. Resten handlar, förutom några minuters bildberättelse utan speaker, om zigersk kriminalitet och andra problem som zigenarna vållar samhället.⁴ Jan Guillou försvarar denna ensidighet med att det är allmänt känt att zigenarna har förföljts men att de problem som är förknippade med dem däremot inte är allmänt kända. Detta förnekas dock av

flera kritiker. Zigenarnas historia, de förföljelser de har utsatts för, de positiva aspekterna på deras kultur är inte bekanta för svenska folket framhålls det, förmodligen med rätta.

Vidare hävdas att beskyllningarna mot zigenarna för kriminalitet och asocialt beteende är dåligt underbyggda. Ingen ordentlig statistik presenteras utan bara en polismans subjektiva skattningar. Den forskning som finns om zigenarna, exempelvis den som John Takman producerat, används inte. Guillou försvarar sig med att det inte finns någon statistik över zigenarnas brottslighet, och i TV1:s skrivelse till Radionämnden framhålls att redaktionen för *Rekord-Magazinet* gjort grundliga undersökningar som inte redovisats i programmet. Hur det än förhåller sig med detta, för den som ser programmet med kritiska ögon *förefaller* i varje fall en del påstående osäkra eller tvivelaktiga.

En annan väsentlig kritik går ut på att den zigeniska kulturen framställs som diametralt motsatt den svenska. Svenskar sägs inte kunna förstå zigenare, och zigenarna påstås vilja hålla främlingar okunniga om sina seder och bruk. Förmodligen är det huvudsakligen dramaturgiska skäl som har fått Guillou och Gilbe att beskriva zigenarna på detta sätt. Att framhålla skillnader och motsättningar mellan »oss och dem« anses vara ett effektivt sätt att skapa intresse för ett program.⁵ Men det är också ett effektivt sätt att skapa främlingskap. Flera av programmets kritiker framhåller detta, mest värtaligt kanske Arne Ruth. I programmet finns också en motsägelse, eftersom det vid några tillfällen framhålls att svenska zigenare är väl integrerade i samhället.

Det finns alltså en hel del att kritisera zigenarprogrammet för. Men i jämförelse med andra program – exempelvis dem som jag tidigare har diskuterat – framstår det inte som speciellt dåligt. Att ett programs form kan ge upphov till olika tolkningar är ingenting ovanligt. Vinkling på en viss, vanligen negativ, aspekt av ett ämne är snarare regel än undantag. Att programmakare inte sätter sig in i relevant forskning är inte heller ovanligt. Och att renodla skillnader och motsättningar är snarast rutin. Man kan också säga att programmets brister kompenseras av att exempelvis en stor

tidning som Expressen belyste zigenarfrågan från andra aspekter än TV-programmet.

Men i detta fall var ämnet speciellt känsligt. Enligt uppgift fick Malmös zigenare lida för programmet redan dagen efter att det sänts. Det är därför som bland andra Radionämnden och diskrimineringsombudsmannen så starkt betonar vikten av allsidighet, bakgrundsfakta och kontroll av sakuppgifter. Till saken hör att frågan om invandrare och minoriteter var särskilt känslig vid denna tid. Många, inte minst journalister, var vid mitten av 80-talet rädda för att en latent främlingsfientlighet skulle bryta fram om man tog upp frågor om exempelvis brottslighet bland minoritetsgrupper.⁶

Här har vi nog förklaringen till att demokratiparagrafen kom till användning. Zigenarprogrammet var varken mer osakligt eller partiskt än många andra program. Men på grund av risken att odemokratiska krafter skulle utnyttja det ställdes kraven högre än vanligt.

Undersåten, kunden och medborgaren

MIN UTGÅNGSPUNKT FÖR denna studie var ju en misstanke att det finns något auktoritärt, förmyndaraktigt i public service-systemet. Nu när undersökningen är avslutad kan jag konstatera att jag kommit fram till ett försvar för public service.

Jag har använt mig av ett par enkla modeller, en skala som visar graden av opinionsstyrning och ett par cirkclar som anger olika grader av konsensus och konflikt. Det jag finner påfallande när jag ser tillbaka på undersökningen är att *samtliga* kategorier jag har laborerat med finns representerade under *hela* den undersökta tiden, om än i olika hög grad.

Att styra opinionen

Ambitionen att styra opinionen finns representerad i sin välvilliga form, paternalismen. Dessvärre har ordet »paternalism« en negativ värdeladdning. Jag föredrar därför modellen med de två cirkclar-na och metaforen med den medeltida borgen. Den inre cirkeln, citadellet, får representera de värden som anses så viktiga att det måste råda konsensus om dem och som det är berättigat att etermedierna aktivt propagerar för.

Citadellets storlek har varierat över åren. Störst och starkast var det nog under tiden till och med andra världskriget, men krav på konsensus har funnits under hela den undersökta perioden. Det helt dominerande värdet har varit demokratin. Att värna denna har alltid varit radions och televisionens skyldighet, något som har haft sina komplikationer. Det har inte alltid varit lätt att avgöra

vilka åsikter som ska anses vara demokratiskt rumsrena – vilka som ska tillhöra citadellet eller åtminstone släppas in på arenan – och vilka som ska drivas ut i vildmarken. Inte minst under 60- och 70-talens strider kring »vänstervridningen« var detta en het fråga. Jörgen Westerståhls Portugalundersökning är det tydligaste exemplet på detta i mitt material. I övrigt har det handlat om god smak och goda seder. Alkohol, våld, sex, könsroller och rasism har diskuterats i termer av konsensus.

Paternalism uppfattas lätt som självklart samhällsbevarande. Så har också ofta varit fallet, särskilt under mellankrigstiden. Sven Jerring är en god symbol för denna tendens. Men det har också funnits ett slags paternalism med radikala förtecken. Yngve Hugos och Lubbe Nordströms folkhemspropaganda är exempel på denna. Den radikala paternalismen dyker också upp i några formuleringar i 1960 års radioutredning och hos en 60-talsdebattör som Lars Ulvenstam. Under striden om vänstervridningen beskylldes vänstern för att utöva en radikal form av paternalism, att försöka erövra citadellet och etablera en egen hegemoni.

Kundprincipen

Kundprincipen, »att ge folk vad de vill ha«, har också funnits med från början. Begreppet »underhållning« förekommer exempelvis i de olika utredningarna om etermedierna, även om det betonas olika starkt. 80- och 90-talens kommersialisering innebar ett genombrott för kundprincipen. 1989 års TV-utredning innebär ett, visserligen motvilligt och långt ifrån hundra procentigt, accepterande av kundprincipen. 1992 års proposition om privat lokalradio uttrycker också, om än oklart, åsikten att lyssnarna är kunder.

Det är dock viktigt att inte sätta likhetstecken mellan kundprincip och kommersialisering. Ett av de viktigaste argumenten för public service är i själva verket »minsta gemensamma nämnarenargumentet«, som är en icke kommersiell variant av kundprincipen. Tanken är att minoriteternas önskemål bättre tas tillvara av ett reglerat public service-system än av privata etermedieföretag.

Medborgarprincipen och dess komplikationer

Den princip som är viktigast är dock medborgarprincipen – lyssnarnas och tittarnas rätt och skyldighet att få relevant information i samhällsfrågor så att de kan engagera sig politiskt och socialt på ett genomtänkt och rationellt sätt. Medborgarprincipen har också spelat en stor roll i diskussionen ända från Radiotjänsts start 1925. Men det är en svårdefinierad princip. Jag urskiljer åtminstone två relativt tydliga varianter av den.

Den ena kan sammanfattas i de båda nyckelorden »saklighet« och »opartiskhet« som har varit ledstjärnor för de svenska etermedierna ända från början. Den förutsätter en debattarena med få, väletablerade, aktörer, ett begränsat antal frågeställningar som uppfattas på ett likartat sätt samt konsensus om de viktigaste värderingarna. Denna princip hade sin storhetstid under mellankrigstiden men fick en renässans i och med Jörgen Westerståhls objektivitetsundersökningar på 60- och 70-talen.

Vad ska man kalla denna princip? »Samhällsansvarsideologin« är ett uttryck som används av 1974 års utredning men i en delvis annan mening. Uttrycket är också onödigt positivt laddat. »Biträdesteorin« kallar Göran Leth en princip som för de tryckta medierna ungefär motsvarar den försiktiga varianten av medborgarprincipen (Leth 1996, 55–63). Det är ett bättre uttryck men har en i mitt tycke onödigt pejorativ klang. »Balansprincipen« och »konsensusprincipen« är andra alternativ. Kanske »objektivitetsprincipen« är den bästa beteckningen.

Den andra varianten av medborgarprincipen är djärvare. Denna princip kan kallas »debattprincipen« eller »mångfaldsprincipen«, eftersom den kan sammanfattas i nyckelorden »debattstimulans« och »mångfald«. Den håller sig på debattarenan, innanför den yttre konsensusmuren, men den förutsätter fler aktörer, hårdare spel och friare spelregler än konsensusprincipen. Enligt denna princip ska många ämnen debatteras och många aspekter på problemen tas upp. Enskilda program både kan och bör ta ställ-

ning, ja det är en fördel om de är så provocativa att de leder till debatt i pressen eller i andra forum.

Också denna princip har funnits med länge i den svenska etermediedebatten. Samtliga de exempel på program och programserier som jag har studerat närmare har stimulerat till debatt, även om denna i några fall har gått snett. Det stora genombrottet kom i mitten på 50-talet då ett professionellt journalistiskt synsätt slog igenom med skjutjärnsjournalistik och kontroversiella reportage. I slutet av 60-talet blev en del program så provocativa att de beskyldes för att inte längre företräda medborgarprincipen utan odemokratiska värderingar som borde fördrivas ut i vildmarken. Det är i grund och botten detta som kontroverserna kring *Har du hört vad som hänt?* och *Från socialism till ökad jämlikhet* handlade om, liksom beskyllningarna mot Ekots Portugalbevakning.

En företeelse som jag har svårt att placera är den jag kallar »emancipatorisk styrning« där »demokratisk medborgarfostran« är en viktig del. I viss mån handlar den om folkbildning och kan därför sägas vara paternalistisk. Men det är i så fall en paternalism utan pekpinningar som syftar till att väcka och stimulera publikens latent intresse för samhällsfrågor. Publikens betraktas inte som undersåtar utan som medborgare, åtminstone presumtiva medborgare. Det handlar alltså om en mellanform mellan paternalism och debattstimulans. Sådana tankegångar dyker upp litet då och då, från Yngve Hugo och framåt.

Är public service själv motsägande?

Public service-systemet består alltså av ett antal heterogena delar som har samexisterat med varandra under alla år. Innebär det att public service är ett själv motsägande begrepp? Inte nödvändigtvis. En poäng med mina modeller är att de tillåter olika kombinationer av skilda element. Styrningen av opinionen kan vara mer eller mindre stark, citadellet kan utvidgas på arenans bekostnad eller minskas till förmån för arenan. Denna kan i sin tur vidgas och släppa in flera aktörer eller minskas så att tidigare aktörer drivs ut

i vildmarken. På ett par områden är dock elementen svåra att förena.

Det råder ingen logisk motsättning mellan medborgarprincipen och kundprincipen. Däremot kan de förenas endast under en förutsättning – att publiken består av goda medborgare som efterfrågar seriös information i samhällsfrågor. Om så inte är fallet, vilket de flesta tycks ta för givet, står valet mellan att acceptera situationen och låta demokratin klara sig bäst den kan eller att ta till emancipatorisk styrning, demokratisk medborgarfostran, debattstimulans. I det senare fallet blir resultatet paradoxalt. En auktoritet ska uppfostra människor att bli suveräna beslutsfattare som är oberoende av auktoriteter.

Det kan tilläggas att marknadsliberalismen inte innebär någon lösning på problemet. När Anders E. Borg i *Förmynderiets teori* försöker kombinera kundprincipen med medborgarprincipen hamnar han i svåra självmotsägelser.

Medborgarprincipens två varianter är också problematiska. Motsättningen mellan dem kan visserligen förefalla vara skenbar, eftersom Jörgen Westerståhl gör kvantitativa undersökningar av ett stort antal nyhetsinslag, medan det är enskilda reportage och dokumentärer som leder till debatt i pressen och annorstädes. Men i grund och botten är de båda principerna ändå svåra att förena. Att kombinera mångfald och balans är minst sagt komplicerat.

Etermedierna och tidsandan

Naturligtvis påverkar tidsandan, tidssammanhanget, synen på etermediernas roll. Jag kan visserligen inte bevisa sådana samband, men några förfaller ändå uppenbara. Jag menar att ju större motsättningar det råder i samhället, desto större krav ställs på konsensus och vice versa. Under den oroliga mellankrigstiden var radions program mer idylliska än de någonsin har blivit senare. Under de relativt idylliska 50- och 60-talen kunde man däremot kosta på sig att visa upp ganska mycket konflikt i radio och television.

Men det finns alltid en gräns för vad som kan tolereras, en gräns som förskjuts över tiden. Därför måste man nöja sig med att vara »lagom« kritisk och formulera kritiken så att den stämmer med tidsandan. De flesta av de program jag har diskuterat uppfyller detta kriterium. Lort-Sverige-programmen passade väl in i 30-talets moderniseringsanda. *Ålderdomssverige* sändes under de första efterkrigsårens sociala reformperiod. Programmet om Eugeniahemmet kom i slutet av 50-talet då de traditionella auktoriteterna började utmanas och barnens intressen framhölls starkare än tidigare. Lamcoprogrammet producerades i slutet av 60-talet då medvetenheten om tredje världens problem började växa fram.

De producenter som i slutet av 60-talet och början av 70-talet överskred toleransgränsen fick däremot erfara hur debatten gick snett och kom att handla om dem själva mer än om det ämne de behandlade. Det gäller *Har du hört vad som hänt?* och *Från socialism till ökad jämlikhet*, samt demonstrationsscenerna i *Den svenska fattigdomens betydelse*. Zigenarprogrammet avlägsnade sig också för långt från det som var »politiskt korrekt« år 1986.

På 80-talet vann marknadstänkandet insteg i den allmänna samhällsdebatten, och det påverkade också etermedierna. Rent materiellt var det givetvis satelliterna som bröt upp det gamla monopolet, men tidsandan har säkerligen också spelat en roll.

Försvar för public service

Vad blir då kontentan av allt detta? Kan jag verkligen hävda att public service inte är förmyndaraktig och auktoritär?

Förvisso finns det en auktoritär potential i public service, men det gör det också i alternativet, det marknadsstyrda systemet. Staten och kapitalet är båda mäktiga institutioner som har stora möjligheter att styra informationen. Men de svenska etermediernas historia visar att medborgarprincipen åtminstone tidvis har fungerat riktigt bra. Det har faktiskt varit möjligt att, framför allt från 60-talet och framåt, bedriva en relativt självständig journalistisk linje i de svenska public service-medierna. Alla utom ett av de

program jag har diskuterat har producerats utan sneglande mot staten. Undantaget är symtomatiskt nog det tidigaste exemplet, Ludvig Nordströms Lort-Sverige-program, som utformades i nära samarbete med medicinalstyrelsen.

Försvar för mångfald och debatt

Mångfalds- och debattversionen av medborgarprincipen har klara fördelar framför objektivitetsprincipen. För att klargöra varför vill jag skilja mellan kunskap om fakta och mera djupgående kunskap.

Faktakunskap innebär ett rent intellektuellt inhämtande av information. Det handlar om den kunskap uppslagsboken, databasen och nyhetstelegrammet ger. När det gäller faktakunskap är objektivitet både möjlig och viktig. Men verkligt djupgående kunskap är något mer – den är något man införlivar med sig själv, något man sätter in i ett större sammanhang, något man är engagerad i – och då räcker det inte att vara informerad om fakta. Enligt den klassiska liberalismen skaffar man sig bäst kunskap om samhällets väsentliga frågor genom att följa debatten om dem, helst även delta i den. När man har mött argumenten för och emot, betraktat problemet från olika infallsvinklar och slutligen efter moget övervägande tagit ställning, då äger man kunskap.

För att en sådan kunskap ska komma till stånd måste en rad villkor vara uppfyllda.

- Det måste finnas inte bara formella utan också reella möjligheter för olika åsikter att komma fram. Det måste med andra ord finnas en levande debatt.

- Men mångfalden av åsikter får inte vara för stor. Ur en kakofoni av olika röster som talar förbi varandra bildas ingen upplyst opinion. En viss konsensus om synen på verkligheten och om grundläggande värden är nödvändig.

- Debatten måste nå alla, eller åtminstone de flesta, medborgare. Om befolkningen är uppdelad i olika subkulturer som inte tar del av varandras åsikter kan inte demokratin fungera tillfredsställande.

– Medborgarna måste vara intresserade av samhällsfrågor. Om bara en liten högutbildad elit engagerar sig kan inte demokratin fungera tillfredsställande.

Från dessa utgångspunkter är det väsentligt att radio- och TV-programmen ger upphov till en livlig och klagörande debatt. Det innebär i praktiken att pressen tar upp frågan och driver den vidare. Ännu bättre är det om det problem som programmen belyser kommer upp på den politiska dagordningen, diskuteras i riksdagen, utreds, leder till reformer. Programmet om Eugenia-hemmet är ett exempel på detta.

Om en det blir en »god« debatt, ett på en gång livaktigt och sakligt meningsutbyte, kommer sakligheten i det enskilda programmet inte att ha så stor betydelse. De värsta felaktigheterna kommer att rättas till av motståndarna. Risker att folk tog Ludvig Nordströms och Ivar Lo-Johanssons överdrifter bokstavligen torde ha varit relativt liten. Så fort misstanken framfördes att *Svart vecka i Nimba* innehöll en citatförfälskning kontrollerades saken genast, och anklagelsen kunde tillbakavisas. Programmet om Eugenia-hemmet ledde till en opartisk utredning om förhållandena på hemmet.

Sedan monopolet upphört får problemet en delvis annan karaktär. Den stora risken blir nu att den lätta, oengagerade underhållningen dominerar över samhällsinformationen. Enstaka program kan vara både engagerande och provocerande, men de drunknar i det stora utbudet. Få lyssnar och tittar på dem, de som gör det är blaserade och avtrubbade, pressen bryr sig över huvud taget inte om dem. Den tiden är för länge sedan förbi då opinionen kunde uppröras över att elever på ett skolhem behandlades kärlekslöst eller att en afrikansk familj vräktes från sin bostad.

I denna situation har public service fått en annan och svårare roll än tidigare. Om public service-företagen över huvud taget har några egna ambitioner utöver att konkurrera med de kommersiella företagen, då kan de inte mer än bidra till att öka mångfalden. Public service kan inte längre dominera. Men den kan skapa ett alternativ till det dominerande kommersiella utbudet.

Noter

INLEDNING

- 1 Det finns andra tolkningar. Paddy Scannell kallar exempelvis public service »a service to the public«, alltså ungefär detsamma som »i allmänhetens tjänst«. Paddy Scannell, Public service broadcasting and modern public life. I *Media, Culture and Society*, årg. 11.
- 2 Professionalisering definieras av Håkan Hvitfelt efter Wilenski: »Professionalisering av ett yrke genomgår fyra stadier: Yrket blir en heltidssysselsättning, utbildning på universitetsnivå etableras, professionella organisationer formas och i den sista fasen utvecklas en etisk kod. Håkan Hvitfelt: *På första sidan*. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, Stockholm 1985, 81.

KAPITEL 2. LUDVIG NORDSTRÖMS LORT-SVERIGE – EN PLÄDERING FÖR FOLKHEM OCH MODERNISERING

- 1 Föreläsningarna var att döma av titlarna inte heller särskilt upphetsande. De handlade bland annat om »Är det dyrt att bo bra?«, »Reparera eller bygga nytt?«, »Isolering mot fukt och köld i gamla hus«, »Vatten och avlopp i gamla hus« etc. Föreläsarna var välkvalificerade, övervägande professorer, arkitekter, läkare och ingenjörer.
- 2 Citaten är hämtade från manuskripten i Sveriges Radios programarkiv. De återfinns också i den tryckta versionen, *Lort-Sverige*. Den viktigaste skillnaden mellan manuskripten och boken är att den senare är betydligt mera utförlig.
- 3 Sveriges Radios dokumentarkiv har samlat presskommentarerna, men pärmen är inte fullständig. Eftersom jag inte gör någon kvantitativ undersökning nöjer jag mig dock med detta material. Om inget annat anges är citaten hämtade ur ledare.
- 4 Den svenska regeringen var 1938 en koalitionsregering mellan socialde-

mokraterna och bondeförbundet. Inom bondeförbundet var man av förklarliga skäl föga förtjust i Ludvig Nordströms program.

KAPITEL 3. IVAR LO-JOHANSSONS ÅLDERDOMSSVERIGE – EN PLÄDERING FÖR INDIVIDENS RÄTT

- 1 Utskrift av programmen och av debatten finns i Sveriges Radios dokumentarkiv.
- 2 Presskommentarerna är hämtade från Sveriges Radios dokumentarkiv.

KAPITEL 5. 1955–1970. SJÄLVSTÄNDIGHET, PROFESSIONALISERING OCH VÄNSTERVRIDNING

- 1 Konferensen hölls på Foresta 13–14 okt. 1958. Rydbeck's inlägg finns i Sveriges Radios dokumentarkiv.
- 2 Rydbeck uttalade sig givetvis offentligt vid ett flertal tillfällen. I *Sveriges Radios Årsbok 1961* framförde han exempelvis liknande åsikter under rubriken »Sveriges Radio och samhället«.
- 3 Framställningen bygger på Göran Elgemyrs uppsats »När Dagens eko bröt vetorätten«, i *Dagens Eko. Nyheter i radio under 50 år*, Sveriges Radios förlag, Stockholm 1987, kompletterat med Olof Rydbeck's skildring i memoarerna.
- 4 Publicerad i Per Persson: »Från Ställdalenkatastrofen till Hammar-skjöld's död«, i *Dagens Eko. Nyheter under 50 år*.
- 5 Protokollen från programkollegiet finns i Sveriges Radios dokumentarkiv.
- 6 Händelsen beskrivs i *Ljuva 60-tal*, ett radioprogram om 60-talets television, sänd 24/2 1978.

KAPITEL 6. 1960 ÅRS RADIOUTREDNING – ETT FLERTYDIGT DOKUMENT

- 1 Ordförande var Valter Åman, direktör i TCO. Parlamentariska ledamöter var Carl Eskilsson, FK-ledamot för högern, Harald Larsson i Hedenäset, AK-ledamot för centerpartiet, Lisa Mattsson, FK-ledamot för socialdemokraterna, från 1964 ordförande i socialdemokratiska kvinnoförbundet, Sven Mellqvist, socialdemokratisk AK-ledamot, och Gunnar Helén, docent och f.d. radioreporter, folkpartistisk AK-ledamot.

- 2 Karl-Hugo Wirén, *Kampen om TV. Svensk TV-politik 1946-1966*. Gidlunds 1986, 209-210.
- 3 SOU 1965:20. *Målsättning, uppgifter, problem*, 158-192.
- 4 Anders E. Borg tolkar i sin bok *Förmynderiets teori* »samhällets intressen« som ett intresse som är överordnat individerna. Han skriver: »Det kan vara värt att notera att medierna skulle tjäna samhället och att detta tjänande utgör en uppgift som är överordnad publikens önskemål.« (47) Men enligt min uppfattning är detta en feltolkning. Borgs uppfattning att samhällsintresset skulle vara överordnat publikens önskemål bygger dessutom enbart på att samhällsintresset i utredningen nämns före publikens önskemål.

KAPITEL 7. TRE DEBATTBÖCKER

- 1 *Aftonbladet, Arbetet, Morgon-tidningen, Stockholms-Tidningen, Tiden, BLM, Komma, Röster i Radio-TV och Antennen*.
- 2 Ky var president i Sydvietnam.

KAPITEL 13. JÖRGEN WESTERSTÅHL, FORSKARE OCH IDEOLOG

- 1 Som exempel på positiva markeringar på Westerståhls lista kan nämnas: stöd från civilbefolkningen, frigivning av fångar, förhandlingsvillighet i samband med omnämnande av fredskontakter, freds villighet, återhållen krigsaktivitet, återupprättande av ordningen, lyckad taktisk manöver, god stridsmoral. Som exempel på negativa markeringar kan nämnas: mord på civilbefolkningen, avrättning av fångar, avbrytande av förhandlingsaktivitet, misslyckad taktisk manöver, anklagelse för tilltänkt användning av kärnvapen, civil förstörelse.
- 2 Som exempel på för de strejkande positiva perspektiv nämns bland annat: lönen är inte hög, hög lön motiverad, otillfredsställande arbetsledning, de strejkande villiga till förhandlingar och uppgörelse, strejken har inget samband med partipolitik. Som exempel på för de strejkande negativa perspektiv nämns: de strejkande är en höglöne-grupp/har fått tillfredsställande löneökningar/ej löneminskning, tillfredsställande arbetsledning, de strejkandes aktion ett hot mot det svenska avtalssystemet, de strejkande ovilliga till förhandlingar och uppgörelse, kommunisterna ligger bakom strejken.
- 3 Westerståhls undersökningar har blivit mycket diskuterade och kritiserade från vetenskapliga utgångspunkter. Dessa diskussioner be-

handlar jag dock inte här, eftersom det skulle bryta ramen för framställningen. I detta sammanhang är det den ideologiska aspekten på Westerståhls undersökning som är intressant.

KAPITEL 14. 1974 ÅRS RADIOUTREDNING – PLIKT OCH FRIHET

- 1 Socialdemokratiska representanter var riksdagsledamöterna Barbro Engman och Ingemar Leander samt förlagschefen Anders Ferm. De borgerliga partierna representerades av riksdagsledamöterna Anders Björck (m), Kjell A. Mattson (c) och Björn Molin (fp). Till utredningen var också knutna fyra sakkunniga, massmedieforskarna Stig Hadenius och Jörgen Westerståhl samt redaktören Torsten Byggdal och juristen Jan Pennlöv.
- 2 Karl-Hugo Wirén skriver att utredningen »helt bortser från underhållningsfunktionen«, men det stämmer alltså inte. Karl-Hugo Wirén, »Lust och dygd. Samhällsansvarsideologin i svensk radio och TV«, *Historisk tidskrift* 1982:2.

KAPITEL 18. ZIGENARPROGRAMMET 1986

- 1 Brevet finns i Radionämndens handlingar och får därför anses återspegla Nobels »officiella« inställning i egenskap av diskrimineringsombudsman, inte bara hans personliga åsikter.
- 2 Där finns enbart material från storstadstidningar, och inte heller detta är fullständigt.
- 3 Två sekvenser som Joachim Israel kritiserar uppfattar jag helt annorlunda än han. Den scen där zigenarflickornas örhängen visades skulle enligt Israel antyda rikedom. Jag noterade över huvud taget inte örhängena när jag såg filmen första gången. Efter att ha sett sekvensen flera gånger kan jag ändå inte uppfatta örhängena som ett väsentligt inslag. Inte heller kan jag bedöma hur dyrbara de är. Israel kritiserar också en av Ebbe Gilbes gatuscener där han visar en gammal man samtidigt som han talar om zigenarnas känsla av överlägsenhet. Bilden skulle visa hur absurda zigenarnas pretentioner är. Men det är ingen orkeslös åldring som visas. Det är en kraftigt byggd man i sextioårsåldern som går med bestämda och snabba steg. Jag finner ingenting absurt i att han skulle kunna uppfatta sig som överlägsen.
- 4 Denna uppgift kommer från en uppsats vid Journalisthögskolan i Stockholm vårterminen 1987, Claes Britton m .fl. »'Dom kallar sig

romer'. En studie i Rekord-Magazinets zigenarprogram (14/10 1986)«. Uppsatsen har behandlats utförligare i Britt Hultén, Anders Lugn & Torsten Thurén, »Journalister Invandrare Flyktingar«. Journalisthögskolan i Stockholm 1988.

- 5 A.a. I uppsatsen utvecklas resonemanget om dramaturgins betydelse för programmets utformning.
- 6 Min bok *Ljusets riddare och djävulens advokater*. Tiden, Stockholm 1988, bygger till stor del på intervjuer med journalister som utförts vid ungefär den tid då zigenarprogrammet sändes. I dessa intervjuer framgår det tydligt hur svårt många ansåg det var att berätta om brottslighet bland invandrare och etniska minoriteter.

Källor och litteratur

INLEDNING

- Curran, James, »Mass Media and Democracy, A Reappraisal«, i Curran, James & Gurevitch, Michael, *Mass Media and Society*. Edward Arnold, London 1992.
- Furuhagen, Hans, »Guden med janusansiktet«, i Jacobson, Bertil, red, *Från folkbildning till tingel tangel. En debattbok om media i allmänhetens tjänst*. Carlssons, Stockholm 1994.
- Hvitfelt, Håkan, *På första sidan*, Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, Stockholm 1985.
- Mill, John Stuart, *Om friheten*. Natur och Kultur, Stockholm 1989 (1859).
- Scannell, Paddy, »Public service broadcasting and modern public life«, i *Media, Culture and Society*, årg. 11.

KAPITEL 1. FÖRSIKTIGHET OCH FÖRMYNDERI.

RADIOTJÄNST 1925–1955

- Betänkande angående rundradion i Sverige, dess aktuella behov och riktlinjer för dess framtida verksamhet* (SOU 1946:1).
- Cederberg, Jörgen & Elgemyr, Göran, *Tala till och tala med. Perspektiv på den svenska radion och televisionen*. Legenda, Stockholm 1984.
- Cederberg, Jörgen & Elgemyr, Göran, »Radion och det journalistiska oberoendet«, i *Tala till och tala med*. (Cederberg & Elgemyr)
- Elgemyr, Göran, »'Skall rundradion få parasitera på pressen eller ej?' Relationerna mellan pressen, TT och ljudradion 1922–1970«, i *Tala till och tala med*. (Elgemyr 1984a)
- Elgemyr, Göran, »Radiotjänst och statsmakterna 1925–1957«, i *Tala till och tala med*. (Elgemyr 1984b)
- Elgemyr, Göran, »Radiotjänst bakom klostermurar. Synen på 'politik och samhälle' i programutbudet 1922–1932«. Stencil 1984. (Elgemyr 1984c)

- Elgemyr, Göran, »'Förfinad politisk umgängeston'. Politik och samhälle i 1930-talets radio.« Stencil 1985. (Elgemyr 1985)
- Forsén, Olof, *Idyll och aktuellt. Olof Forsén berättar radiominnen*. Sveriges Radio, Stockholm 1966.
- Franzén, Nils-Olof, *Radiominnen. Minnen och hågkomster*. Natur och Kultur, Stockholm 1991.
- Franzén, Nils-Olof, *Sven Jerring. Ett stycke radiohistoria*. Bonniers, Stockholm 1988.
- Helén, Gunnar, *Alltför många jag. Memoarer*. Bonniers, Stockholm 1991.
- Helén, Gunnar, *Röst i radion*. Bonniers, Stockholm 1950.
- Hugo, Yngve, »Förströelse – bildning – aktualitet«, i *Röster om radio. Intryck och erfarenheter av tio års svensk rundradio*. Norstedts, Stockholm 1934.
- Jerring, Sven, *Gamla våglängder och nya kanaler*. Wahlström & Widstrand, Stockholm 1959.
- Jerring, Sven, *På min våglängd*. Wahlström & Widstrand, Stockholm 1946.
- Jerring, Sven, *Radioman. Farbror Sven berättar sina minnen*. Natur och Kultur, Stockholm 1970.
- Löfgren, Orvar, »Medierna i nationsbygget«, i Hannerz, Ulf, red, *Medier och kultur*. Carlssons, Stockholm 1993.
- »Politik i radio«, *Röster i Radio* 1934:34.
- Radiotjänst. En bok om programmet och lyssnarna*. Norstedts, Stockholm 1929. («Femårsboken«)
- Röster om radio. Intryck och erfarenheter av tio års svensk rundradio* Norstedts, Stockholm 1934. («Tioårsboken«)
- Tjugofem år med Sveriges Radio*. Radiotjänst, Stockholm 1949. («Tjugofemårsboken«)
- Utredning och förslag angående rundradion i Sverige*. Betänkande av 1933 års radioutredning (SOU 1935:10).
- Wirén, Karl-Hugo, »Lust och dygd. Samhällsansvarsideologin i svensk radio och TV«, *Historisk tidskrift* 1982:3.

KAPITEL 2. LUDVIG NORDSTRÖMS LORT-SVERIGE –
 EN PLÄDERING FÖR FOLKHET OCH MODERNISERING
 Fagerstedt, Otto & Sörlin, Sverker, *Framtidsvittnet. Ludvig Nordström och drömmen om Sverige*. Carlssons, Stockholm, 1987.

- Henriksson, Håkan, »Gasanfall i radio. Lubbe Nordströms programserie om Lort-Sverige i radio hösten 1938«. 40-poängsuppsats vid historiska institutionen vid Stockholms universitet 1983.
- Nordström, Ludvig, *Lortsverige*. Tidsspeglarna, Sundsvall 1984.
- Nordström, Ludvig, *Med Ludvig Nordström på husesyn*. Utskrift av programserie 1938. Sveriges Radios dokumentarkiv. B34,171.
- Nordström, Ludvig, *Norrland i stöpsleven*. Utskrift av programserie 1937. Sveriges Radios dokumentarkiv, B34,171.
- Pressklipp 1938 om *Med Ludvig Nordström på husesyn*. Sveriges Radios dokumentarkiv, Ö02 49.
- Radionämnden. Protokoll 1938: Au:s extra sammanträde den 1/11 1938, Radionämndens sammanträde den 3/12 1938, utlåtande den 3/12 1938. Sveriges Radios dokumentarkiv, A39 A1a,1.
- Rosén, Bo, *Lortsverige – 50 år efteråt*. Svenska kommunförbundet, Stockholm 1988.

KAPITEL 3. IVAR LO-JOHANSSONS ÅLDERDOMSSVERIGE – EN PLÄDERING FÖR INDIVIDENS RÄTT

- Lo-Johansson, Ivar, »Ålderdom«, i Lo-Johansson, Ivar, *Den sociala fotobildboken*. Rabén & Sjögren, Stockholm 1977.
- Lo-Johansson, Ivar, *Ålderdomssverige*. Utskrift av radioföredrag 1949. Sveriges Radios dokumentarkiv, B34 M1,700 och B34,M 1 741.
- Pressklipp 1949 om *Ålderdomssverige*. Sveriges Radios dokumentarkiv, Ö02 186–188.

KAPITEL 5. 1955–1970. SJÄLVSTÄNDIGHET, PROFESSIONALISERING OCH VÄNSTERVRIDNING

- Ag, Lars & Söderström, Herbert, *Samhällskritik i radio och TV*. Bonniers, Stockholm 1962.
- Carlson, John Sune, *Från television till ökad sändningstid. Memoarer från rekordåren*. Carlssons, Stockholm 1994.
- Elgemyr, Göran, »När Dagens Eko bröt vetorätten«, i *Dagens Eko. Nyheter i radio under 50 år*. Sveriges Radios förlag, Stockholm 1987.
- Furhammar, Leif, *Med TV i verkligheten. Sveriges Television och de dokumentära genrerna*. Stiftelsen Etermedierna i Sverige, Stockholm 1995.
- Hört och sett. Radio och television 1925–1974*. Sveriges Radio, Stockholm 1974.

- Informationskonferens om radio och television på Foresta 13–14 okt. 1958. Sveriges Radios dokumentarkiv, A04 F3,1.
- Persson, Per, »Från Ställdalenkatastrofen till Hammarskjölds död«, i *Dagens Eko. Nyheter under 50 år*, Sveriges Radios förlag, Stockholm 1987.
- Persson, Per, »... mer om detta i Dagens Eko. Några funderingar kring ekots problematik«, i *Sveriges Radios Årsbok* 1960.
- Programutskrift av *Ljuva 60-tal*. »Tittarstormar, vridningar och skjutjärn«. Fyra program från radions samhällsredaktion, sända 24/2 1978, 3/3 1978, 10/3 1978, 17/3 1978. Sveriges Radios dokumentarkiv, prod. nr 5439 B34 M1, 2751.
- Radiochefens programkollegium. Diskussion om Ekoinslag om Vietnamdemonstration den 5/1 1968. Sveriges Radios dokumentarkiv, A04 A6A,4.
- Rydbeck Olof, »Sveriges Radio och samhället«, i *Sveriges Radios Årsbok* 1961.
- Rydbeck, Olof, »Sveriges Radio och demokratin«, i *Antennen*, april 1967.
- Rydbeck, Olof, Brev till Föreningen TV-producenterna den 27/11 1967 om *Den svenska fattigdomens betydelse*. Sveriges Radios dokumentarkiv, A04 F4CB,15.
- Rydbeck, Olof, *I maktens närhet. Diplomat, Radiochef, FN-tjänsteman*. Bonniers, Stockholm 1990.
- Skrivelse från Radioproducenternas förening om *Den svenska fattigdomens betydelse* den 28/11 1966. Sveriges Radios dokumentarkiv, A04 F4CB,15.
- TV-producenternas förening, skrivelse 27/11 1967 om *Den svenska fattigdomens betydelse*. Sveriges Radios dokumentarkiv, A04 F4CB,15.
- Westerståhl, Jörgen & Johansson, Folke, *Bilden av Sverige. Studier av nyheter och nyhetsideologier i TV, radio och dagspress*. SNS, Stockholm 1985.

KAPITEL 6. 1960 ÅRS RADIOUTREDNING – ETT FLERTYDIGT DOKUMENT

- Borg, Anders E., *Förmynderiets teori – en kritik av public service-ideologin. Radions och televisionens framtid i Sverige* (SOU 1965:20).
- Wirén, Karl-Hugo, *Kampen om TV. Svensk TV-politik 1946–1966*. Gidlunds, Stockholm 1986.

City University Press, Stockholm 1994.

KAPITEL 7. TRE DEBATTBÖCKER

Ag, Lars & Söderström, Herbert, *Samhällskritik i radio och TV*. Bonniers, Stockholm 1962.

Ivre, Ivar, *Tvivalsrutan*. Norstedts, Stockholm 1969.

Ulvenstam, Lars, *TV – Dumburk eller väckarklocka?* Bonniers, Stockholm 1967.

KAPITEL 8. LIS ASKLUNDS PROGRAM OM EUGENIAHEMMET

Asklund, Lis, intervju i serien *Klassiska radioreportage* 4/2 1991.

Brev från Karl-Erik Lundevall till Arthur Engel 2/12 1959. Sveriges Radios dokumentarkiv, Ao 4 E4,30.

Brev från Olof Rydbeck till Arthur Engel 3/12 1959. Sveriges Radios dokumentarkiv, Ao 4 E4,30.

Franzén, Nils-Olof, *Radiominnen. Minnen och hågkomster*. Natur och Kultur, Stockholm 1991.

Medicinalstyrelsen, »Berättelse över verkställd inspektion av den sjukvårdande verksamheten vid Eugeniahemmet den 4 november 1959«.

Sveriges Radios dokumentarkiv, Ao 4 E4,30.

Pressklipp om Eugeniahemmet. Sveriges Radios pressarkiv.

Bandinspelning av programmet om Eugeniahemmet med den efterföljande debatten. Utskrift i Sveriges Radios dokumentarkiv, TAKH 59/337 och 59/357.

Radionämndens handlingar om Eugeniahemmet. Sveriges Radios dokumentarkiv, A39 AIA,6.

Riksdagsprotokoll, Första kammaren 1962: 73.

Riksdagsprotokoll, Andra kammaren 1959 25:26,27 och 30:14.

Rydbeck, Olof, *I maktens närhet. Diplomat, Radiochef, FN-tjänsteman*. Bonniers, Stockholm 1990.

Skolöverstyrelsen, »Redogörelse över verkställd inspektion vid Eugeniahemmet under tiden 2 november–17 november 1959«. Sveriges Radios dokumentarkiv, Ao 4 E4,30.

KAPITEL 9. SVART VECKA I NIMBA

Alsén, Paul, »Lamcodebatten i pressen 1966«. Uppsats i statskunskap. Stencil 1967. U.o.

- Gårdlund, Torsten, *Lamco i Liberia*. Almqvist & Wiksell, Stockholm 1967.
- Holmsen, Ylva & Mannerheim, Johan, *Lamco:s Liberia*. Unga Filosofer, Stockholm 1967.
- Radionämndens handlingar om *Svart vecka i Nimba*. Sveriges Radios dokumentarkiv, ärende nr 44/66, A39 A1a,14.
- Rydbeck, Olof, *I maktens närhet. Diplomat, Radiochef, FN-tjänsteman*. Bonniers, Stockholm 1990.
- Sammandrag från radiochefens kvällsdiskussion angående de kontroversiella programmens problematik den 26/11 1966. Sveriges Radios dokumentarkiv, A04 F4CB,15.
- Videoinspelning av *Svart vecka i Nimba*.
- Utskrift av speakertext till *Svart vecka i Nimba*, i Radionämndens handlingar. A39 A1a,14.

KAPITEL 12. TVÅ OMDEBATTERADE PROGRAM

- Protokoll från radiochefens programkollegium om *Har du hört vad som hänt?* Sveriges Radios dokumentarkiv, A04 A6A,5, Nr 13, 1971 nr 18 1971.
- Protokoll från radiochefens programkollegium om *Från socialism till ökad jämlikhet*. Sveriges Radios dokumentarkiv, A04 A6A,5, nr 5 1972, nr 8 och nr 9 1972.
- Programutskrifter av *Från socialism till ökad jämlikhet*. Sveriges Radios dokumentarkiv. Radionämndens handlingar.
- Radionämndens handlingar om *Från socialism till ökad jämlikhet*, ärende nr 253/71 och nr 5/72, A04 F4C B,18, A12 F3,23.
- Radionämndens handlingar om *Har du hört vad som hänt?* Sveriges Radios dokumentarkiv, ärende nr 247/71 A12 F3,22.
- Tidningsklipp från Sveriges Radios pressarkiv om *Från socialism till ökad jämlikhet*. Radionämndens handlingar.
- Unsgaard, Håkan, »Sveriges Radio och statsmakterna«, i Cederberg & Elgemyr, *Tala till och tala med. Perspektiv på den svenska radion och televisionen*. Legenda, Stockholm 1984.
- Utskrift av Kvällsöppets debatt om *Har du hört vad som hänt?* i kanal 2 15/9 1971 och 24/9 1971. Radionämndens handlingar.
- Videoinspelningar av *Har du hört vad som hänt?* och *Från socialism till ökad jämlikhet*.

- KAPITEL 13. JÖRGEN WESTERSTÅHL, FORSKARE OCH IDEOLOG
Andrén, Gunnar, m. fl., »Från objektivitet till ökad genomsnittlighet«, *Häftet för kritiska studier* 1972:6–7.
- Andrén, Gunnar, m. fl., »Expertgranskning«, *Dagens Nyheter* 30/9 1972.
- Eckerberg, Per, »Förslag angående viss undersökning av Sveriges Radios nyhetsbevakning«. Behandlad i Sveriges Radios styrelse 29/1 1970. Sveriges Radios dokumentarkiv.
- Furhoff, Lars, »Att mäta objektivitet«, *Statsvetenskaplig tidskrift* 1970:2.
- Pettersson, Jan-Olof & Pierre, Erik, »Ekoredaktionen svarar Nordal Åkerman, Be om ursäkt!« *Dagens Nyheter* 3/7 1975.
- Pierre, Erik, »Gör rättvisa jämförelser!«, *Dagens Nyheter* 1/7 1976.
- Pierre, Erik, »Westerståhls metoder är ohederliga!« *Dagens Nyheter* 19/5 1976.
- Radiochefens programkollegium. Protokoll 3/9 1975 om Portugalbevakningen. Sveriges Radios dokumentarkiv, A04 A6A, 5.
- Radiochefens programkollegium. Protokoll 9/1 1970 om LKAB-strejken, och 26/3 1971 om Jörgen Westerståhls rapport om LKAB-strejken. Sveriges Radios dokumentarkiv, A04 F3,172.
- Radiochefens programsekretariat. »Remissyttrande över professor Jörgen Westerståhls undersökningsrapport 'LKAB-konflikten i Radio/TV och dagspress'«. Sveriges Radios dokumentarkiv, A04 F3,172.
- Radionämndens handlingar om Portugalbevakningen. Sveriges Radios dokumentarkiv. Ärende nr 381/75 A12 F3, 86–89.
- Rosengren, Karl Erik, »En granskning av Jörgen Westerståhls rapport Ljudradions bevakning av händelserna i Portugal.« Sociologiska institutionen, Lund, augusti 1976.
- Rydbeck, Olof, PM 19 december 1969 om LKAB-strejken. Svar från Per-Martin Hamberg den 19/12 1969, från Gert Engström den 20/12 1969, från Torsten Åhlander den 29/12 1969 och från Anders Wilhelmson den 22/12 1969. Sveriges Radios dokumentarkiv, A04 F3,172.
- Skrivelse från styrelsen för sektion 22 (TV:s programmedarbetare) Protesttuttalande om LKAB-konflikten. Sveriges Radios dokumentarkiv, A04 F3, 172.
- Westerståhl, Jörgen, »Ljudradions bevakning av händelserna i Portugal. En undersökning avseende tiden 19 maj–26 juli 1975 utförd på uppdrag av Radionämnden«, Rapportserien 1977 6:3, Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet 1976.

- Westerståhl, Jörgen, *Objektiv nyhetsförmedling*. Akademiförlaget, Stockholm 1972.
- Westerståhl. Jörgen, Svar på Sveriges Radios uttalande. Skrivelse till Radionämnden. Sveriges Radios dokumentarkiv, 381/75.
- Wilhelmson, Anders, Brev till Olof Rydbeck 22 december 1969. Sveriges Radios dokumentarkiv, A04 F3,172.
- Åkerman, Nordal, »Den portugisiska revolutionen på väg att äta sina egna«, *Dagens Nyheter* 29/7 1975.
- Öste, Sven, »Kan man mäta en reporters partiskhet?« *Dagens Nyheter* 17/3 1976.

KAPITEL 16. 1977–1995. MEDIELANDSKAPET FÖRÄNDRAS
Radio och TV 1978–1985 (SOU 1977:19).

Wirén, Karl-Hugo, »Lust och dygd. Samhällsansvarsideologin i svensk radio och TV«, *Historisk tidskrift* 1982:2.

KAPITEL 17. MARKNADSKRAFTERNA EXPANDERAR
TV- politiken (SOU 1989:73).

Borg, Anders E., *Förmynderiets teori – en kritik av public service-ideologin*. City University Press, Stockholm 1994.

Riksdagstrycket prop. nr 70 1992/93.

Kaijser, Eva m. fl., *Boken om Radio Q: ett kvinnligt radioäventyr*. Ekerlids förlag, Stockholm 1996.

KAPITEL 18. ZIGENARPROGRAMMET 1986

Britton, Claes m. fl., »'Dom kallar sig romer'. En studie i Rekord-Magazinet's zigenarprogram (14/10 1986)«. Uppsats vid Journalisthögskolan i Stockholm vårterminen 1987.

Hultén, Britt, Lugn, Anders & Thurén, Torsten, *Journalister Invandrare Flyktingar*. Journalisthögskolan i Stockholm 1988.

Thurén, Torsten, *Ljusets riddare och djävulens advokater*. Tiden, Stockholm 1988.

Utskrift av zigenarprogrammet och debatten. Sveriges Radios dokumentarkiv.

Videoupptagning av zigenarprogrammet och den efterföljande debatten. Radionämndens handlingar om zigenarprogrammet. Sveriges Radios dokumentarkiv, TV 291/86 M30 FI, 66.

KAPITEL 19. UNDERSÅTEN, KUNDEN OCH MEDBORGAREN
Leth, Göran, *Braständaren och iakttagaren*. Symposion graduale, Stockholm/Stehag 1996.

Bildkällor

Omslaget. Sveriges Television Bildarkivet

S. 49 Sveriges Television Bildarkivet

54 Sveriges Television Bildarkivet

65 Sveriges Television Bildarkivet

89 Röster i Radio

97 Sven Järlås

109 Sveriges Television Bildarkivet

173 Sveriges Television Bildarkivet

193 Sveriges Television (hämtat ur TV-programmet)

205 Sveriges Television (hämtat ur TV-programmet)

225 Sveriges Television Bildarkivet

237 Sveriges Television Bildarkivet

Innehållsförteckning CD-ROM

På medföljande CD-ROM återges avsnitt ur de radio- och TV-program som Torsten Thurén behandlar i boken.

1. Lubbe Nordströms *Lort-Sverige* år 1938
2. Ivar Lo-Johanssons serie *Ålderdomssverige* år 1949
3. Lis Asklunds radioprogram om Eugeniahemmet år 1959
4. TV-programmet *Svart vecka i Nimba* år 1966
5. Satirprogrammet *Har du hört vad som hänt?* av Fria Proteatern (manus Gunnar Ohrlander, medverkande: Mia Benson, Stefan Böhm, Anders Forsslund, Gunnar Idering, Stefan Ringbom och Per Sandborgh) samt serien *Från socialism till ökad jämlikhet*, båda år 1971
6. *Rekord-Magazinet* om zigenare år 1986

På skivan speglas också den debatt som dessa program på sin tid åstadkom i form av tidningsartiklar, anmälningar och yttranden till Radionämnden. Dessutom återges nämndens beslut i de aktuella fallen.

Register

- Ag, Lars 124, 154
Ahrenberg, Albin 43
Ahrnstedt, Pelle 236
Alfredson, Hans 341
Andersen Nexø, Martin 38
Andersson, Sten 227, 250f, 254, 258
Andersson, Sven 282
Arvidsson, Håkan 251, 304
Asklund, Lis 172ff, 212
Aspelin, Kurt 249
Astrid, drottning 43
- Back, Per-Erik 227, 232, 246f, 250
Bæhrendtz, Nils Erik 125
Bengtsson, Ingemund 184f
Bergagård, Donald 166
Berggren, Ali 88, 99f
Berglund, Olle 347
Bergman, Sten 56
Bexelius, Ernst 86
Bildt, Carl 313
Björck, Anders 291f
Björck, Monika 333
Björkquist, Manfred 74, 76
- Blomberg, Erik 38
Bohlin, Bertil 193f
Borg, Anders E. 17, 307, 316ff, 358
Branting, Hjalmar 28, 42f, 230ff, 235ff, 254, 256f
Bratt, Ivan 56
Bringmark, Gösta 82
Brunius, Pauline 74
Brusewitz, Axel 74f, 84
- Carlson, John Sune 126ff, 215
Carlsson, Leif 283
Childs, Marquis 67
Churchill, Winston 319
Curran, James 13
- Dahlberg, Hans 227
Dahlberg, Ingrid 195
Dahlström, Helge 99
Danielsson, Tage 341
Dansk, Lennart 39
Dos Passos, John 68
Dymling, Carl Anders 32ff, 72, 74, 76

- Eckerberg, Per 115, 174, 264,
270, 272
- Edström, Sigfrid 220f, 223f
- Ehnmark, Elof 33, 109
- Einstein, Albert 21
- Ekman, C. G. 234f
- Elgemyr, Göran 26, 33, 51f, 55,
57, 115
- Elmén, Brita 184f
- Elvander, Nils 227f, 230f, 233f,
240f, 243, 245ff, 249, 255f
- Engel, Arthur 186
- Engman, Barbro 292
- Engström, Gert 271
- Enquist, P. O. 224f
- Enström, Per Wilhelm 74
- Eriksson, Arvid 36
- Erlander, Tage 114f, 121, 227,
242f, 250, 252ff, 258
- Fagerstedt, Otto 66, 68ff, 73
- Ferm, Anders 292
- Fogelqvist, Torsten 74f
- Forsén, Olof 26, 29, 30, 37, 40,
50
- Franzén, Nils-Olof 26, 29f, 34,
36ff, 40f, 43, 45, 47f, 50f, 55f,
105, 114, 119, 174
- Friggebo, Birgit 313, 334
- Furhammar, Leif 124, 218f, 302
- Furhoff, Lars 266f, 285, 303
- Furuhagen, Hans 13
- Gerdner, Gunnar 233
- Gerhard, Karl 34
- Gide, André 68
- Gilbe, Ebbe 337ff, 349, 352
- Guillou, Jan 336ff
- Gustaf Adolf, kronprins 48
- Gustaf V 43, 46ff, 232f, 237
- Gustavsson, Sverker 308ff
- Gyllensten, Lars 124
- Gårdlund, Torsten 194, 206,
211
- Hamberg, Per-Martin 271ff
- Hamrin, Greta 99
- Hansson, Märta 74
- Hansson, Per Albin 50, 57,
236, 238
- Hansson, Sigfrid 57
- Harrie, Ivar 47
- Heckscher, Eli 38
- Hedin, Axel 64
- Hedin, Sven 44
- Hedlund, Gunnar 114f
- Helén, Gunnar 26, 35, 37f, 40,
105, 185f
- Hemingway, Ernest 68
- Henriksson, Fritz 74f
- Henriksson, Håkan 73
- Himmelstrand, Ulf 194
- Hirdman, Gunnar 74, 76
- Hirdman, Yvonne 47
- Hjalmarson, Jarl 114
- Hjelm, Lars 195
- Hjelmqvist, Fr. 74, 76
- Hjelte, Roland 195, 212
- Holm, Göte 176f
- Holmberg, Nils 31, 39, 42

- Holmberg, Yngve 121
 Holmsen, Ylva 204, 211
 Hugo, Yngve 15, 33, 50ff, 63,
 66, 74f, 77, 81, 84, 104ff, 108,
 152, 215, 355, 357
 Höjer, Axel 66
 Hökerberg, Eva 60

 Israel, Joachim 342ff, 351
 Ivre, Ivar 151ff, 170, 196f, 212,
 253, 302

 Jackson, Robert 192, 202ff, 210
 Jerring, Sven 15, 30, 37, 41ff,
 59, 104, 106, 108
 Johansson, Folke 115f
 Johansson, Rune 184f
 Johnson, Eyvind 38
 Järlås, Sven 86, 97

 Kaijser, Eva 328ff
 Karlsson, Rune 173ff
 Kellgren, Josef 68
 Kennerström, Bernt 227, 251,
 304
 Keynes, John Maynard 233
 Kock, Enn 252
 Kock, Karin 38
 Kreuger, Ivar 235
 Kreuger, Torsten 114
 Kärffe, Eva 349
 Kärre, Karl 74

 Ladberg, Bo Teddy 38
 Lagerlöf, Selma 44

 Lemoine, Axel 74
 Leopold, kung 43
 Leth, Göran 356
 Lewin, Leif 227, 233, 236, 257
 Lilliehöök, Eleonor 74
 Lindberg, August 221ff, 226,
 241, 243, 301
 Lindberg, Maja 221f
 Linder, Erik Hjalmar 60, 99
 Lindqvist, Herman 230
 Ljungberg, Gustav 74
 Ljungqvist, Seth 32
 Lo-Johansson, Ivar 15, 26, 39,
 68, 76, 82, 86ff, 105f, 172,
 180, 188f, 361
 Lundberg, Erik 227, 233, 236,
 257
 Lundborg, Herman 339, 344ff,
 347, 351
 Lundeberg, ViviAnn 332
 Lundquist, Börje 341, 348
 Lübeck, Sven 28
 Löfgren, Orvar 41

 Madsén, Lars 29, 50, 95
 Mannerheim, Johan 204, 211
 Mattsson, Erik 33
 Mehr, Hjalmar 114
 Michanek, K. G. 114
 Mill, John Stuart 20ff, 138,
 267, 317f
 Milton, John 317
 Morales, Olallo 74
 Myrdal, Alva 57, 67
 Myrdal, Gunnar 57f, 67

- Myrgård, Arvid 99
 Märtha, prinsessan 43
 Möller, Gustaf 81
- Nerman, Ture 35
 Newton, Isaac 21
 Nilsson, Åke 244
 Nobel, Peter 342f, 345ff
 Nordenskiöld, Otto 217, 222ff, 247, 256, 303
 Nordlund, Elsa-Britta 176ff
 Nordström, Ludvig »Lubbe« 15, 26, 30, 31, 58, 60, 64ff, 92, 98, 101f, 104ff, 172, 180, 188f, 213, 355, 360f
 Nyström, Olof 340ff, 350
 Näsström, Gustaf 30, 84
- Ohlin, Bertil 114, 229
 Ohrlander, Gunnar 220f, 304
 Olav, kronprins 43
 Olivecrona, Gustaf 121, 180
 Oljelund, Ivan 34
 Olofsson, Gunnar 227, 304
 Ortmark, Åke 119, 121, 180
 Orup, Lars 121, 180
 Orwell, George 68
- Palme, Olof 227, 229, 244ff, 250, 254, 256, 258
 Palmqvist, Inge 176f
 Pers, Anders Yngve 114
 Persson, Bertil 338
 Persson, Per 108, 114ff, 212, 215f
- Peterson, David 340
 Pettersson, Jan-Olof 275f
 Pierre, Erik 275f, 281
- Rabe, Julius 31
 Reagan, Ronald 319
 Reuterswärd, Gustaf 27f, 31ff, 57, 60, 104f, 108
 Rosén, Bo 66
 Rosén, Göta 176f, 179f
 Ruth, Arne 349, 352
 Rydbeck, Olof 15, 33, 39, 108ff, 122ff, 125ff, 168, 174, 186, 188, 190f, 194f, 206, 209, 212ff, 217, 263, 270ff
- Sandgren, Gunnar E. 166f
 Schalk, Peter 346
 Schiller, Bernt 227f, 230ff, 240f, 245, 247, 249f, 254f
 Schultz, Karin 88, 92, 100
 Segerstedt, Torgny 266
 Sjöblom, Karl-Axel 124, 188f
 Sjöström, Hans O. 227, 241, 245, 248f, 253, 304
 Slättne, Carl 227, 241, 245, 248f, 253, 304
 Stenbeck, Manne 227
 Stenholm, Olle 123
 Sträng, Gunnar 160
 Ström, Lars 177ff
 Strömstedt, Bo 341ff, 348ff
 Sundgren, Mats 275ff, 281ff, 304
 Sävström, A. V. 60

- Söderberg, Hjalmar 44
 Södermark, Per 29
 Söderquist, G. A. 244f
 Söderström, Herbert 119ff,
 151, 154ff, 170, 180, 189, 212,
 214f, 302
 Sörlin, Sverker 66, 68ff, 73

 Taikon, Rosa 342ff, 350f
 Takman, John 350, 352
 Thomsen, Björn 190, 200
 Thunborg, Frithiof 74, 76
 Tingsten, Herbert 38
 Tjerneld, Staffan 209
 Treffenberg, Curry 228
 Trygger, Ernst 28
 Tubman, William 192, 197ff,
 203, 206

 Ulvenstam, Lars 151, 161ff, 212,
 214f, 302, 355
 Unsgaard, Håkan 217, 228,
 247, 249, 251f, 255f, 257, 303

 Wagnsson, Ruben 32
 Waldenström, Erland 190,
 194, 210
 Wallqvist, Örjan 217, 221f, 303
 Westerståhl, Jörgen 16, 115f,
 122, 124, 219, 230, 259ff, 291,
 293, 300, 302ff, 355f, 358
 Wickbom, T. G. 122
 Wigforss, Ernst 57, 227, 233,
 236, 257
 Wijkström, Olle 190, 192, 201
 Wirén, Karl-Hugo 29, 131
 Wägner, Elin 68

 Åhlander, Torsten 271
 Åkerman, Nordal 275f

 Örne, Anders 28
 Øverland, Arnulf 38